

צִיּוֹן

מאסף החברה הא"י להיסטוריה ואתנוגרפיה

ספר שלישי

יצא לאור ע"י ועד החברה בהשתתפות «דביר»

ירושלם

תרפ"ט

המחלקה המנהלית בירושלים
חידר הסריאה
זכרון שנת כ"ד ה'תש"ט
שנת ה'תש"ט במלחמת העצמאות

תוכן הענינים:

א.	מחקרים בפרקי היחס שבספר דברי הימים	מאת שמואל קליין ע' 1
ב.	לתולדות מרד היהודים בימי הקיסר הרקליוס	ש. קרויס " 17
ג.	כתבות יהודיות בצפון הר-הבית	ל. א. מאיר " 22
ד.	דרשות דניאל אל קומסי	א. מרמרשטיין " 26
ה.	ממסעו של ר' זכריה בן ר' סעדיה בארץ-ישראל	מ. קהתי " 43
ו.	בית-תפלה ומדרש ליהודים על הר-הבית	ב. צ. דינבורג " 54
ז.	תפלה להקראי סלמון בן ירוחם (?)	ש. אסף " 88
ח.	הכתל-המערבי	י. י. יהודה " 95
ט.	לתולדות היהודים השבויים במאלטה	בצלאל ראטה " 164
י.	תעודה לתולדות נחמיה חיון וחשבתאות	גרשם שלום " 172

* * *

גם הספר השלישי של המאסף „ציון“ יוצא באחור רב, יותר משנה וחצי אחרי צאת הספר השני. הרבה סבות נרמו לכך, ורובן אינן תלויות בועד החברה הא"י להיסטוריה ואתנוגרפיה. הננו מבקשים איפוא את סליחת החכמים והחוקרים, בארץ ובחו"ל, אשר נענו לבקשתנו והואילו לשלוח לנו ממחקריהם ואנחנו אחרנו עד כה בהדפיסם, וגם עכשו הננו מדפיסים רק חלק מן החומר שתחת ידנו. למען תקן את המעות, החליט הועד לגשת תיכף, עם הופעת הספר הזה, להדפסת הקובץ הרביעי, שבו יבואו כל המאמרים והמחקרים שנועדו לספר השלישי ויופיע בראשית שנת תר"ץ. ביחד עם זה החליט הועד להחיש את סדור הספר החמישי של „ציון“, למען אשר נוכל להוציאו לסוף שנת תר"ץ. בשני הספרים הללו יבואו גם החומר האתנוגרפי והפולקלורי שנועד לקובץ השלישי, ביחד עם מחקרים מיוחדים של חכמים וחוקרים מומחים במקצעות הנ"ל.

גם על הוצאת המאסף הזה יש לנו להודות בהרבה לוועד-אנ-סקי בורשוי, ולמריצחק גרינבוים, יו"ר הועד, והננו רואים לנו חובה נעימה להביע להם כאן את תודתנו והוקרתנו על עזרתם.

*

גם המאסף הזה נערך ע"י חברי הועד הר"ש אסף ומר ב. דינבורג.
ועד החברה הא"י להיסטוריה ואתנוגרפיה.

מחקרים בפרקדיהים שבספר דברי הימים (*).

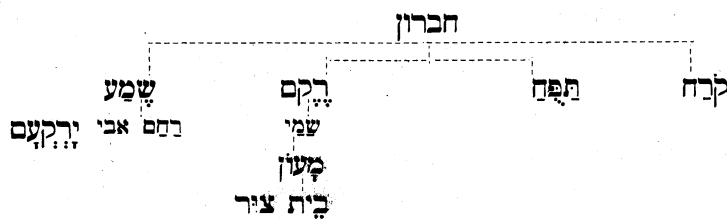
ב. השמות הגיאוגרפיים בפרשה ב' וד'.

אחד מקדמוני מפרשינו (1) הכיר כבר, שהרבה מן השמות הנמצאים בפרקי-היחם של מקומות הם. רצוננו לומר בזה, שבסקימה הגיאולוגית יש אשר שם-המקום בא במקום שם-המשפחה. מפני שכל יושבי אותו המקום או רובם מתייחסים אל איש אחד או אל משפחה אחת; או להיפך: לאותו המקום הנזכר במקום שם-המשפחה מתייחסת לפעמים משפחה אחת בסביבה אחרת.

כלל זה עוד לא נברק במלא הקיפו בנוגע לפרקדיהים המעסיקים אותנו ועלינו לבדוק את הענין.

1. בפרשה ב' מ"ג ומ"ד נזכרו בני חברון. את השמות נוכל לסדר בצורת

ע"י-יחם כזה:

כל השמות האלו, חוץ משמי ורחם, שמות מקומות הם. מובן שעלינו לחפשם או ב"ק"ר או ב"ג"נב יהודה או בסביבה קרובה ל"ג"נב, שהרי כל המשפחות שישבו במקומות אלה התייחסו אל ק"ל ב אשר לו נתנה חברון (יהושע ט"ו י"ג). חלק ממשפחתו נשאר כמובן בעיר חברון, אבל במשך הזמן הסתעפו מהמשפחה המיוחסת הזאת סעיפים שהתיישבו במקומות אחרים, ואולם כלם התייחסו אל כלב ואל עירו.

(*) המשך מציון ב' ע' 1 והלאה. -- הציונים בלי הזכרת הספר והכרך מוסבים על

המאמר ההוא.

1) ע' בסוף הנספח הראשון (צד 15). וע' בפרש לדה"א ב' נ"ה: "יהודה בן קוריים פירש שמותם על שם עריהם וחצריהם... שוכתים — אנשי שוכת... אבי בית רכב — בית מרכבות וחצר סוסים". וע' מה שהעירותי על כל מה שנאמר שם ב-MGWJ 416, 1926.

בנוגע לַמַּעֲוֹן (2): כתוב הדבר בפירושו: נָכַל, היושב בעיר זו, נקרא „נָכַלִּי“, כלומר ממשפחת כלב (ש"א כ"ה ב"ג). ובכן בירינו ראינו נמורה בנוגע לאחת ההודעות שבק"י היחס שלמעלה, ע"כ נוכל לנשת גם אל שאר הפרטים שבו כאימון שלם.

תַּפַּח ידועה גם מיהושע ט"ו נ"ג: בשם בית תפוח, והוא היום תפוח קרוב מאד למערב חברון. מובן שאין הכרח בין „תפח“ ל„בית ת“, כי הרבה דוגמאות יש בירינו שהכינו „בית“ אינו נזכר אצל שם המקום שהוא נטפל לו (8).

את שְׁמֵעַ ככר מצאנו למעלה (צד 9) בתור שם מקום ושם משפחה, הוא נזכר ביהושע ט"ו כ"ו ובפרקי היחס בספרנו כ' נ"ה („שְׁמֵעִים“). משם יש לראות שהמשפחה שנתישבה במקום ההוא אחרי צאתה מחברון, לא לברה ישובה שם, כי אם היו שם גם „משפחות סופרים“ מהיִקְיָיִם.

אחר מבני המשפחה שנתישבה בשמע, הלך משם ויסד מושבה חדשה בִּיקְקָעָם. כבר ראו אחרים שזו היא = יִקְקָעָם (יהושע ט"ו נ"ו) (4). איזו מן הצורות האלו עיקרית, אין לדעת, מפני שאין אנו מכירים את המקום היום.

קִרְחַת שנזכרה ראשונה ל א שם של שבט או של משפחה הוא (5), כי אם שם מקום. בין נבדרי דוד אנו מוצאים חמשה שנזכרו בכנוי „הקרחים“ (ד"ה א' יב' ו' ז') כלם היו ממקום אחד, שאמנם לא נמצא (חוץ ממקומות אלה) בתנ"ך, אבל נזכר הוא במשנה עתיקה מוזן הבית בתור מקום משובח ביינו. צורת השם שם קרוח ים (6) זכרו נשאר עד היום הזה לדרום ים המלח בשמו של ודי-לִיקְקָחִי בסביבה פוריה מאד. הרי שסעיף אחד מהמשפחה הגדולה הזאת עזב את ארץ יהודה, אבל בני משפחתו הכירו אותו ואת מקומו, ואת שמו הכניסו לתוך רשימת היחס שלהם.

סעיף אחר הרחיק עוד ללכת מגזעו, הוא קָקָם (ע' בעץ היחס). גם פה אין משמעת המלה: שמו של שבט (אף שנמצא כזה בין שבטי מדין ומנשה) (7), כי אם שם מקום. אנו עומדים פה על גבול ארץ אדום (יהושע ט"ו כ"א), וכמו שהיה אפשר

(2) אצל רוב השמות הידועים לא רשמתי את השם המחודש או הערבי. בנוגע לאלה ולשיבת המקומות יש לעיין בספרים הסופוגרפיים והגיאוגרפיים.

(3) ע' לזה 160, IV Annual Amer. Schools of Or. Res., Albright ויש להוסיף

עוד על הדוגמאות שהובאו אצלו.

(4) Benzinger בפירושו לד"ה צד 9; הורוביץ: איזי ושכנותיה 336.

(5) לא כמו שכותב Benz. צד 8: קרח, רקס, שמע „בלי ספק“ — כך הוא כותב—

שמות-משפחה הם („Geschlechtsnamen“). הוא משהו אל קרח—קָרַח (!).

(6) מנחות ח' ו': ומנחן היו מביאין את היין—קרוחיים... אלפא ליין וכו'. על אודות

המסורות העתיקות בנוגע להשקפת צרכי בהמ"ק והמזבח אדבר במקום אחר.

(7) במדבר ל"א ח'; ד"ה א' ו' ט"ו; בזמן מאוחר ע' Benz. 8.

למשפחות אדומיות לעלות ולהתישב בערי ישראל⁸, כך היה אפשר ליהודים לדרת לארץ אדום ולהתישב שם. בנוגע לבני שמעון מודיע זאת ספרנו בפירוש (ד', מ"ב) ⁹ כי גם אלה היו שכנים לאדום. כפי עדותה של רשימת "תחומי ארץ-ישראל" שבמקורות משניות ושעיקרה—כפי שאיכית במקום אחר—מומן מלכות הירודם, היה בלי ספק ישוב יהודי בעיר הראשית של ארץ אדום, היא רֶקֶם. הודעת דה"י פה מראה לנו שעיקרו של ישוב יהודי זה הוא עיר מתקופת המקרא. אמנם ספרנו מודיע לנו עוד אחרת, שבזמן מן-הזמנים עזבה משפחה אחת את רֶקֶם ושבה לארץ יהודה ונתישבה במקום שבו שכני משפחת כלב ישבו בו זה מכבר (ע' למעלה). סעיף אחד של המשפחה השָׁבָה, פנה משם והלך לו אל בית צור; זהו כוונת הדברים: "ומעון אבי בית צור".—על הפסוק מ"ב השייך לעקדהים הזה עוד נדבר להלן (בתחלת פרק ג').

2. ב' מ"זמ"ט נרשמו בני איש אחד משבט יהודה ושמו יֶהֱדִי. איש זה נזכר בדי"ט בשם הַיְדִיָּה וגם בפסוק י"ח, שיש לקרא: "ואשת(וה) יהדיה"¹⁰. לאיש הזה היו בנים משלש נשים:

(א) ב' מ"ז: בני יהדי

גִּם	יֹתם	נִישָׁן	פֶּלֶט	עִיפָה	שַׁעָה (פסוק מ"ט)
שוא	אבי	מכבנה	אבי	מדמנה	אבי

שַׁעָה היא אשה (ע"כ: "ותלד"); נִישָׁן ופֶּלֶט הם שמות מקומות. את נִישָׁן אין לתקן ל"נרשן" ¹¹ כי אם לזהותו עם נִישָׁן הנזכרת בסביבה זו (יהושע מ"ו נ"א).

גם את פֶּלֶט מוצאים אנו בין ערי הנגב בתור "בית פֶּלֶט" (יהושע מ"ו כ"ו, נחמיה י"א כ"ו), ובין גבורי דוד נזכר אחד: חֶלֶץ הַפֶּלֶט, (כמו ברשימתנו פה).¹² אצל שנים מבני שַׁעָה חסרים שמות האנשים, אבל שמות המקומות נזכרו אצל שלשתם: מדמנה נמצאת אצל צקלג (יהושע מ"ו ל"א) בנגב מִקְבֵּנָה—לא פֶּבֶן היא—(היא בשפלה: יהושע, שם, מ')—אלא מכנה, הנזכרת ברשימת נחמיה י"א כ"ח אצל צקלג. אחד מגבורי דוד, מכבני, היה משם. —נִבְעָא נזכרת גם כן ביהושע שם נ"ז. אף שאין אנו יכולים לקבע היום כל אחד מהמקומות האלה, די לנו להוכיח, שהם בנגב, ובכן מתאימים הם אל יחסה של משפחת כלב.

⁸ השוה את רואג האדומי וע' דברים כ"ג ח': לא תתעב אדומי.

⁹ ע' לעיל צד 7.

¹⁰ יהדי=יהודי=יהדיה.

¹¹ Kittel 11. ¹² ע' להקבלת השמות את הלוחות שבסוף הפרק הזה.

	י"ח (ע' לעיל).	
י"ח	חבר	י"ח
י"ח	אבי שוכן	אבי גדר
י"ח	אבי זנוח	

שלשתן נמצאות ברשימת ס' יהושע בין ערי "הר": גדר ש"ו נ"ח; שוכה שם מ"ח, זנוח שם נ"ו. בגדר ישבה עוד משפחה קלית (פה ד' ד') וממנה היה באיזה זמן (פנואל) אבי המקום, כלומר, מי שעמד בראשו. (13) שני נכדיו דוד היו ממקום זה וזוכרים להלן (י"ב ח' "מן הגדר"). (14) היום נקראו שרידי המקום חרבת גדר, לצפון בית צור.

שוכה = שוכה מצאנו כבר ב' נ"ה (שם ישבה משפחת סופרים מהקינים); (15) היא עמדה במקום חרבת שוכה, 16 ק"מ לדרום-מערב חברון.

זנוח הושווה לזנוח אל חרבת זנוח, 12 ק"מ לדרום-מערב יומא.

ג' ד' י"ט: אשתו השלישית של הודיה היתה, "אחות נחם". נחם זה היה בלי ספק איש מפורסם בדורו, כי לולא כן לא היו מזכירים את האשה על שמו. באמת הוא נזכר ד' מ"ו בשם נעם (בתור אחד מבני כלב בן יפונה), וכפי הרשימה השניה, הוא היה אבי קעילה. — בניה של האשה הזאת היו, "הנרמי ואשתמע המעכתי". נרם לא נמצאת בתנ"ך, אבל מכירים אנו אותה מהספרות התלמודית בתור בית-נרם, "בערביא". (16) מובן מאליו שאין הכוונה על חצייה של ערב, כי אם (כמו בכל מקום שהתלמוד מזכיר את "ערביא") על סביבה קרובה לא"י. (17) על בית-נרם נאמר שהוא, "פתחה של גן עדן", כלומר שיושב בסביבה פוריה מאד (כמו בית שאן או דמשק). סביבה כזו קרוב לארץ יהודה היא ארץ ג'ל (ג'ל) בדרום ים המלח, ששם מצאנו כבר את קרח = קרחים. בזמן התלמוד ישבו שם ערבים, ופוריות אדמתם נשתבחה בספור אחד מהמאה השלישית. (18) הסביבה היא אותה של העיר צוער, אשר עליה נאמר, "כגן ה' כארץ מצרים" (בראשית י"ג י'). כל הסביבה היתה מיושבת עד סוף ימי הביניים, ובצווער היתה קהלה יהודית עוד

(13) להורות "אבימקום פלוגי" ע' MGWJ שם, 414.

(14) ע' מנחת שי: "קא שכיח... הגדר... ואיכא נוסחי דכתיבין הגדר בשורק

וריש, וס"א בחולם וריש". אי"כ: גדר; ע' LXX (פסוק 7).

(15) צד 9.

(16) ערובין י"ט ע"א: "גן עדן, אמר ריש לקיש אם בא"י היא—בית שאן פתחה;

ואם בערביא — בית גרם פתחה, ואם בין הנחרות היא דומסקנין פתחה".

(17) עליו לדבר על הענין הזה במקום אחר באריכות. כעת ע' ב"עבר הירדן היהודי" שלי

צד 46; 60.

(18) כתובות קי"ב ע"ב: ג'ל... למי את מוציאה פירותיך—לערביים הללו...

בזמן הנאונים. (19) אפשר שר' אשתורי פרחי מצא עוד את המקום נרם-בית נרם בשם מנזל נרם. (20) יושבי המקום (שבאו שמה מיהודה) נקראו בתקופת המקרא בקצור "הנרמי", כמו שנזכרו יושבי אֶשְׁתָּמֶע בפסוק זה בקצור "המעכתי". יושבי אשתמע (על השם עוד נדבר להלן) לא כלם ממשפחת מעכה (הבאה מעבר-הירדן) היו; כפי שרואים מר' י"ז ישוב שם גם בני עזרה. (ע' להלן). 3. פה אנו רואים שמשפחות יהודה התערבו במשפחות מעכה מעבר-הירדן. על ענין זה מודיע גם ב' כ"א. שם ידובר על נשואי חצרן, "את בת מכיר אבי גלעד". שמה של האשה הזאת היה אֶבְיָה (ב' כ"ד). אחד מבניה היה אֶשְׁחֹר. שמו נזכר פה לבדו, מפני שאיש זה עזב את עבר-הירדן ונתישב בתקוע ביחוד הוא נעשה אב למשפחה חדשה שם, או שעמד בראש המקום הזה. יחס האיש הזה אשחור נפרט ברי-ה-1:

(א) (נשואים ראשונים עם חלאה) (ב) (ני שניים עם נערה).			
צרת	צחר	אתנן	
			אחוזם חפר תימני
			אחשתי

את צרת נוכל לקבע בתור שם מקום, ועל ידה מתגלים לפנינו עניני הישוב העתיק בסביבה מיוחדת של עבר-הירדן. ביהושע י"ג י"ט נזכרה בשבט ראובן העיר צרת השחר. השם הוא דיימוז. אמנם הזרות תוסר מיד, בדעתנו שהעיר נוסדה על ידי צרת בן אשחור. צרת זה עזב את ארץ יהודה והתישב במזרח יסדהמלה, ואת העיר שיסד שם קראה על שמו ועל שם אביו, כי בלי ספק השחר = אשחור הוא. בזמן המקרא היה נהוג לקרא את הישוב החדש על שם מיסדו. כך קראו את חות יאיר (כמדבר ל"ב מ"א) ואת נבח (שם מ"ב); כמו כן את עטרות בית יואב (דה"א א' ב' נ"ד) ואת אֶלְן שְׁאָרָה (שם ז' כ"ד) על שם מיסדיהן.

אחוזם הוא כנראה שם איש וכמו שחפר שמו של איש הוא. פה אי אפשר להשתמש בשם המקום חפר (יהושע י"ב י"ז ומ"א ד' י'), כי שם ידובר על מקום שבנחלת מנשה. אבל פה חפר שמו של איש הוא, שהיה נהוג במשפחת מכיר (כמדבר כ"ז א') ועלינו לזכור שאשחור היה בן חצרן ובת מכיר.

(19) ע' בספרו חידוע של מן על א"י בתקופת הפטימים. וע' דינבורג, תולדות ישראל א', 74; קרויס בס' השנה של א"י ב', 27 הערה 12.

(20) כפתור ופרח הוצ' עדלמאן איש חן טוב (ברלין תר"א) כ"א ע"ב: "אם בערבייה היא בית גרם... ובית גרם חקיתי עליו והוא למזרח עזה ביושר לכמו יום וחצי וקורין לו (מגול) [מגול] גרם בגימל רפה וריש בלועה. טשם עין ירצה והולכת, והוא מקום הערביים".

תִּימְנִי נִקְרָא עַל שֵׁם מְקוֹמוֹ תִּמְנָה (יהושע ט"ו נ"ו). שם־היחס מִמְקוֹם זֶה "תִּמְנִי" הוא (שופטים ט"ו ו'), אִמְנָם הַמְלָה נִכְתְּבָה פֹה כְּפִי הַכְּתִיבָה הַמְאוּחֶרֶת, מִלֵּא. 21) שם־מְקוֹם זֶה נִמְצָא בִּאִי כְּמֵה פַעֲמִים. בְּנַחֲלַת יְהוּדָה אֵנוּ מְכִירִים 3, בִּאֲפָרִים: תִּמְנַת־חֶרֶס, בְּקִיצוֹר: תִּמְנָה. חֲכָם אֶחָד מִמְקוֹם זֶה, שָׁחִי בְּמֵאָה הָרֵאשׁוֹנָה שֶׁאַחֲרֵי הַחֶרֶבֶן נִקְרָא שְׁמֵעוֹן הַתִּימְנִי. 22) מִשְׁפַּחַת תִּימְנִי, שְׁנוֹכְרָה בְּרִשְׁמִיתָנוּ פֹה, יֹשְׁבֵה אִמְנָם כְּתֻמָּנָה שְׁבָדְרוֹם יְהוּדָה וּמְקוֹמָה בְּלִתִּי נוֹדַע הַיּוֹם.

בְּנוּנָה לְשֵׁם הָרְבִיעִי שֶׁבְּרִשְׁמִיָּה אֶתְּשֶׁתִּירִי עָלַי לְהַעֲדִיר עַל הוֹפְעָה מַעֲנִינָה בְּשִׁמּוֹת מִשְׁפָּחוֹת וּמְקוֹמוֹת יְהוּדָה וְדָן: 23) אֵנוּ מוֹצִאִים מִסֵּפֶר שֵׁל שְׁמוֹת עַל מִשְׁקַל "אֶתְּשֶׁל": אֶתְּמַעַ (דִּהִי דִי יִיזוּ יִיט) = אֶתְּמָה (יהושע ט"ו מ"ט), אֶתְּחֹן (דִּהִי דִי אִיב), אֶתְּחָל (כִּי נִג), אֶתְּחָה (יהושע י"ט מ"ד). כָּל הַשְּׁמוֹת הָאֵלּוּ חוּץ מֵאַחַד מֵהֶם נוֹכַח לִפְרֹשׁ עַל שֵׁם מִשְׁפָּחָה: "אֶשְׁתַּמַּע מִיֶּשַׁע אוֹ שִׁמְעָה (ש"ב כ"א כ"א), "אֶשְׁתָּאֵל" מִיֶּשָׁאֵל (בְּרִאשִׁית מ"ו ט"ז, בְּמִדְבָּר כ"ו י"ג, הַשּׁוּה גַם בְּאֶדְרוֹם בְּרִאשִׁית ל"ו ל"ז) "אֶשְׁתֹּן מִיֶּשׁוֹן (שֵׁם מ"ו ט"ז, בְּמִדְבָּר כ"ו ט"ו וְהַשּׁוֹנִי).

כֵּן הוּא הֶרְבֵּר גַּם בְּנוּנָה לְהַאֲחִשְׁתִּירִי. שֶׁרֶשׁ הַשֵּׁם הוּא "שְׁתִּיר" וְעִיקַר הַשֵּׁם עַל מִשְׁקַל "אֶתְּשֶׁל" הִיָּה "אֶשְׁתִּחֶר", אֲבָל כְּדִי לְהַקֵּל עַל הַבְּטוֹי נַעֲשֶׂה זֶה "אֶשְׁתִּחֶר". הַמִּשְׁקַל הַזֶּה יֵשׁ לִפְרֹשׁוֹ בְּמוֹבֵן "הַתִּיחֶם" לְמִשְׁפָּחָה הַיָּהּ שֶׁמִּמֶּנָּה יֵצְאוּ יוֹשְׁבֵי הַמְקוֹם הָרֵאשׁוֹנִים. אֲפֶשֶׁר שְׂאֵלָה בְּאוֹ מִנַּחֲלַת שְׁכַט אַחֶר, אִף כִּי שְׁלֹרֹב הַתְּחֻזָּקוּ שְׁכַטִּי יִשְׂרָאֵל בְּנַחֲלַת אֲבוֹתֵיהֶם, מִ"מ קָרָה לַעֲתִים לֹא רַחֲוִקוֹת שֶׁמִּשְׁפָּחָה עֹזְבָה אֶת מְקוֹמָה וְהִלְכָה לְמִקְוִים אַחֶר, וְכִבֵּר מִצְאָנוּ מְקָרִים כְּאֵלֶּה בְּמִשְׁךְ חִקְרוֹתֵינוּ.

עוֹד הָעֵרָה קִצְרָה בְּעֵינֵי חֲצֵרוֹן! מִשְׁפַּחַת חֲצֵרוֹן הִיָּתָה הַגְּדוֹלָה שֶׁבְּמִשְׁפָּחוֹת יְהוּדָה (עִי בִי א' וְהַלָּאָה, יִיזוּ, יַחֲזִכֵּר, כְּהִלָּג, לִדְמָא, מִבִּימָט). אֵין פֶּלֶא שֶׁבְּנֵי הַמִּשְׁפָּחָה הַזֹּאת נִמְצְאִים בְּכָל נַחֲלַת יְהוּדָה, כֵּן גַּם בְּנִגְב. בִּיהוֹשֻׁעַ ט"ו כ"ה נִזְכְּרוֹת קִרְיֹתֵי-

21) גַּם הַנִּקּוֹד "תִּימְנִי" תְּפוּחַ, כִּי בִשְׂאֵר הַמְקוֹמוֹת נִמְצָא "תִּמְנִי". — אֲפֶשֶׁר שֶׁסְּפָרֵינוּ אִינֶם מְדוּיָקִים. רִיזִי נִוְרִצִּי מְבִיא בְּמִנְחַת שִׁי: "תִּימְנִי בְּשׁוֹא הַמִּיָּם. לֹא בְּקִמְץ (תִּימְנִי) כְּמוֹ שְׂרָאִיתִי בִּסְיָא". — תִּימְנִי הִיָּתָה נְגוֹר סְתִימָן, וְעִיכ בְּצִדָּק דָּחָה הוּא אֶת הַנִּקּוֹד הַזֶּה.

22) תּוֹסִי בִיצָה כִּי ו; מִדְּרֶשְׁכִּי 17 וְעוֹד עִי: I. Paläst. Stud. 16.

23) הַצַּעֲתִי אֶת הָעֵינִין הַזֶּה לְהַפְּרוֹסִיסוֹר אוֹל בְּרִיִּים בִּירוּשָׁלַיִם (24-6-26) וְהוּא הוֹסִיף עַל הַדּוּגְמָאוֹת אֶת אֶלְתָּה. אֲנִי חֲשַׁבְתִּי שְׁעִיקַר הַשֵּׁם נְגוֹר מִהַתְּפַעֵל "בְּמוֹבֵן הַתִּיחֶם", וְהוּא תִקֵּן לִנְכוֹן שְׂצוֹרַת הַשֵּׁם הִיא "אֶתְּשֶׁל". — אַחֲזִיכ רִאִיתִי בְּסֵפֶר הַדְּקוּדָה־הַחִיסּוּרִי Historische Grammatik der hebraischen Sprache von Bauer und Leand. I (1922), 281 § f שֶׁמִּפְרֹשׁ גִּיכ אֶת הַשְּׁמוֹת הָאֵלֶּה כְּחוֹר אֶתְּשֶׁל (=אֶתְּשֶׁל) וּמְבִיא אֶת הַדּוּגְמָאוֹת: אֶשְׁתָּאֵל, אֶשְׁתַּמַּע, אֶלְתָּה (=אֶלְתָּקוּ, יְהוֹשֻׁעַ ט"ו נ"ט). אֲבָל סִירוּשׁוֹ: „sich", „sich Antwort holen"; befragen" אֵינוּ מִתְקַבֵּל עַל הַלֵּב.

הַצִּירֹן, הֵן כִּפְרִים שְׁנוּסֵדוּ ע"י מִשְׁפַּחַת שִׁיבָאוּ מִבֵּית הַצִּירֹן וְנִתְאַחֲרָן בְּמִשְׁךְ הַזֶּמֶן וְנִעְשׂוּ לְמִקּוֹם אֶחָד הוּא, "הַצִּירֹן" (שם).

דוֹנָמָא מִעֲנִינָתָא כְּעֵנן הִרְכַּבְתָּ יוֹשְׁבֵי הַמְּקוֹמוֹת מִמִּשְׁפַּחַת שְׁוֹנָתָא אֲנִי מוֹצֵאִים אֶצֶל מִשְׁפַּחַת שׁוּבָל (ד' א'). אֶחָד מִבְּנֵי הוּא רֵאָה, שְׂאֵלֵי הַתִּיחָס מִשְׁפַּחַת אַחֲדוֹת שׁוּבָל עָרְעָה. אֲמֵנָה כִּבְר הַכִּירֹן, שֶׁהָאִישׁ הַזֶּה נֹכַח גַּם בִּי נִיב בְּשֵׁם "הָרֵאָה" (כְּנִרְאָה יֵשׁ לְהַשְׁלִים בְּאִפְּן זֶה: וְהָרֵאָה; הַשֹּׁה הַשֵּׁם יִרְמִיָּה אֶל יְהוֹנָדָּה). שׁוּבָל עֲצֵמֹו יִסְדֵּר מִשְׁפַּחַת בְּקִרְיַת יַעֲרִים (שם ג' נ"ב), שֶׁשֵּׁם יִשְׁבּוּ עוֹר מִשְׁפַּחַת שְׁוֹנָתָא (נ"ג) מִמִּשְׁפַּחַת שׁוּבָל הַתִּיִּשְׁבוּ בִּזְמַן מִה בְּצִרְעָה וּבִשְׂתֵּי אֵל. בְּצִרְעָה הוּא אֲזַכְכֵּר מִבְּנֵי מִשְׁפַּחַת זֶה (ד' ב'). — עֵינֵי אֶחָד מִמִּשְׁפַּחַת שׁוּבָל יִשְׁבּוּ בְּמִנְחֹות, וְכִבְר דְּבִרְנוּ עַל הַמְּקוֹם הַזֶּה וְעַל יוֹשְׁבָיו שֶׁהֵיוּ הָצִיִּים מִשׁוּבָל וְהָצִיִּים מִשְׁלָמָא (צד 12). אֲבָל בְּצִרְעָה יִשְׁבּוּ לֹא רַק שְׁנֵי מִיָּנִי מִשְׁפַּחַת אֵלֶּה, כִּי חוּץ מִבְּנֵי מִשְׁפַּחַת שׁוּבָל וְרֵאָה, חֵין שֵׁם גַּם מִבְּנֵי שְׁלָמָא מִבֵּית לָחֶם (נ"ד) וְגַם, כֹּאֲלֵה מִמִּשְׁפַּחַת הַדְּנִי (שׁוֹפְטִים י"ג ב').

4. אֵת יָחַס שְׁתֵּי הַמִּשְׁפָּחוֹת שִׁיבָאוּ מִנְשׂוּאֵי כֹלֵב עִם אֶפְרַתָּהוּ מִבִּיָּאָה הַרְשִׁימָה בִּי יִנְדֵּר:

כֹּלֵב—אֶפְרַת (פְּסוֹק י"ט; נ')

חור

שׁוּבָל אֲבִי קִרְיַת יַעֲרִים

שְׁלָמָא אֲבִי בֵית לָחֶם

בֵּית לָחֶם נְשׂוּפְתֵי עֲמֻדוֹת—בֵּית יִיֹאב חֲצִי־הַמִּנְחָתִי הַצִּירֵעִי

פֶּה אֲפֹשֶׁר לִרְאוֹת דִּי בְּרוּר, מִה הִיתָה כּוֹנֵנָת רְשִׁימוֹת אֵלֶּי וּמִה הוּא הוֹרָאת שֵׁם־הַמְּקוֹם בְּרְשִׁימַת הַיָּחַס: מִשְׁלָמָא אֲבִי בֵית־לָחֶם יֵצֵא בֵית־לָחֶם, כְּלוֹמֵר, יוֹשְׁבֵי הָעִיר הוֹאֵת הַתִּיחָסוֹ אֶל שְׁלָמָא. שְׂאֵר הַשְּׂמוֹת נִיב שְׂמוֹת־מְקוֹמוֹת הֵם. עַל הַשְּׂנוֹת שֶׁבְּסוֹף הַשּׁוּרָה דְּבִרְנוּ כִּבְר לְמַעַל. עֲמֻדוֹת בֵּית־יִיֹאב לֹא נֹכַח בַּמְּקוֹם אַחֵר, אֲבָל כִּפִּי עֲדוֹת הַשֵּׁם הִיתָה יִסוֹד מִשְׁפַּחַת יוֹאֵב, שֶׁהִיתָה קְרוֹבָה לְמִשְׁפַּחַת דָּוִד, וּבִכֵּן בְּטַח מִבֵּית לָחֶם.

כִּמוֹ כֵּאֵן, נֹכַח אֶצֶל בֵּית־לָחֶם בְּרְשִׁימַת עוֹלֵי הַנּוֹלָה: עוֹרָא בִּי כֹא־כִב. מִשְׁפַּחַת נְשׂוּפָה הוּא אַחַת הַמִּשְׁפָּחוֹת הַמַּעֲמֻטוֹת שֶׁנוֹכַח לִרְאוֹת אֵת עֲקֻמוֹתֶיהָ גַם בְּתִקְוַת בֵּית שְׁנֵי בְנֵי הַמִּשְׁפָּחָה נֹכַחִים בְּבִרְיִיתָא עֲתִיקָה (24) בְּשֵׁם "בְּנֵי סַלְמִי

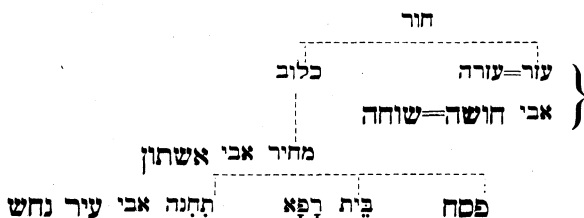
(24) תַּעֲנִית ד' ה' (לְכָל הַמִּשְׁנָה ע' יַעֲבֹץ: תוֹלְדוֹת יִשְׂרָאֵל ג' 160 הַעֲרָה 14; 316, II, Schürer: "בְּנֵי גִּוְנִי עָלֵי (ו) בְּנֵי קוֹצְעֵי קִצְיוֹנוֹת", וְעַל אֵלֶּה נֶאֱמַר בְּבִרְיִיתָא תַּעֲנִית כ"ח ע"א; תַּנִּי' הֵן הֵן בְּנֵי סַלְמִי הַנְּשׂוּפְתִי (קִרְא: הַנְּשׂוּפְתִי). הַשּׁוֹה תְּרַגְּמוֹת דוֹת ד' כ': הוּא סַלְמָא מִן בֵּית לָחֶם וְנְשׂוּפָה; וְכֵן לְנִכּוֹן בְּתוֹם תַּעֲנִית ג': מִה הוּא אֹמֵר "בְּנֵי סַלְמִי הַנְּשׂוּפְתִי". בִּירוּשְׁלַמִּי תַּעֲנִית ד' (ס"ח ע"ב) נִשְׁתַּבֵּשׁ: סַלְמִי הַנְּחִיצָתִי, צִלְּהַנְשׂוּפָתִי.

הַנְּטוּפֹת י"י, בעוד שבמשנתנו נקראו הם בשם הסימבולי, "בני ננוכי עלי ובני קוצעי קציעות".

על משפחות שובל אבי קרית יערים דברנו כבר למעלה ופה עלינו להוסיף, ששיבת משפחות משבט יהודה בקרית-יערים, שיצאו מאפרתה מוכיחים גם דברי המזמור תהלים קל"ב ו': "הנה שמענוה באפרתה מצאנוה בשרה יערי". שדה-יער היא קרית יערים, והיא מקבילה אל אפרתה; דברי המזמור אומרים, שאת העיר ש"אָכִיקָ" היה אחד מבני אפרת, קראו לפעמים על שם האשה הזאת.

בן אחי שלמא היה חָרָף (נא') והוא היה אבי בית-גדר. אותה המשפחה נזכרה גם בדי' ד': "ופנואל אבי נָדוֹר ועזר אבי חוֹשָׁה אלה בני חור בכור אפרתה אבי בית לחם". נדור=בית גדר (בי' נא') והוא הנזכר ביהושע ט"ו נח' (נָדוֹר). הוראת השם היא "גדרות-צאן", ע"כ אין פלא, שהוא נמצא בסביבות שונות של הארץ. פה הכוונה על חרבת ג'דור.

חוֹשָׁה נודעת נ"ב (ש"ב כ"א יח', כ"ג כו') מבלי לדעת ברור איפה עמדה. די' יא' ידובר על "קְלוֹב אחי שוּחָה". אין ספק ששוּחָה=חוּשָׁה. בדי' פסוק י"ז הובאו בני עזרה (=עֶזֶר בפסוק די'). על פי הפסוקים די' י"א י"ז נוכל לסדר עקיהם זה.

מחיר היה אבי אשתון (יא) ובפסוק י"ב נזכרה משפחתו בקצור: אשתון, שהוא בלי ספק שם מקום, אף שלא נוכל לקבעו. אצל בית-רפא רואים אנו את כוונת הרשימות האלה, שאין בדעתן לזכור דוקא אישים מיוחדים אלא משפחות שלמות. כמו בית רפא, מציין השם פסח משפחה שלמה שאנו מוצאים אותה גם בין עולי הגולה (עזרא ב', נט, נחמיה ז' נא, ע' שם גם ג' ו').

תחנה בתור שם-איש ידוע מזמן בית שני, 25) אבל את עיר נחש אין אנו מכירים. — בני עזרה נרשמו בפסוק י"ז וכלם שמות אנשים הם. ישבת היה אבי אשת מע, שעליה דברנו כבר. בסוף י"ב נאמר "אלה אנשי רָקָה". הדברים מוסבים

25) השוה תחינא בן פרישא בסוף משנת סוטה; וכן אבא תחנה חסידא

קחלת רבה פ' ז'.

כפי הנראה על בית-דפא ופסח, ועל המשפחות האלה נאמר שישבו במקום (שלא ידוע לנו היום) רכב, כי אין ספק שאין לתקן את השם הזה עפ"י תרגום השבעים ל"רכב". בני משפחת רָקֶב נקראו בכל מקום "בני הרכבים" לא "אנשי רכב", אלא ודאי לפנינו שם מקום בלתי ידוע, שהרבה כאלה נמצאים ברשימות אלו. אפשר שהוא—לָקָה (כא),

5. כדי לתת את כל החומר המיופגרפי שבשני הפרקים ב' וד', הנני מסדר פה את השמות שכבר דברנו עליהם ועוד כאלה שעדין לא נזכרו, עפ"י סדר א"ב. בשלשת הקולומנות האחרות יבואו השמות המקבילים מתוך ספר יהושע, שמואל, דה"י עזרא ונחמיה.

דברי הימים ב' וד'	יהושע	שמואל; דה"י	עזרא; נחמיה
אשתאול 53,2	33,15		
אשחון 12-11,4			
אשחמע 19-17,4	אשתמה 9,15	28,80	
בית אשבע 21,4	שבע 2,19		
בית גדר 52,2			
בית לחם } 52,2	LXX 59a,15	ש"ב 24,23 ד"ה 26,11	21,2
22,4			
בית צור 45,2	58,15		16,3
בית רכב 55,2	בית המרכבות 5,19		
גבעא 49,2	גבעה 57,15		
LXX } 52,2 ;	58,15		
גדור } 18,4,1			
גדרה 23,4	הגדרה 36,15	דה"א 5,12 הגדרי 28,27	
גוז 46,2		גוזן 34,11	
גיא חרשים 14,4			
גישן 47,2	גושן 51,15		
הצבכה 8,4		מצבה ש"ב 36,23	
זיף 16,4 ; 42,2	24,15	המצביה דה"א 47,11	
זיפה 16,4	56,15		30,11 ; 13,3
זנוח 18,4			25,11
חברון 42,2	54,15	ש"א 31,30	
חושה 4,4		חשה ש"ב 18,21 ; 28,23	
חרן 46,2		הר דה"א 35,34,11	
ירקעם 44,2	יקדעם 56,15		
זוכה 22,4	אכויב 43,15		
לחם (=בית לחם) 22,4			

דברי הימים ב' וד'	יהושע	שמואל דה"י	עזרא נחמיה
לכה 22,4	31,15		
ע' ריבה			
מדכנה 48,2			
מוצא 42,2			
מכבנא 49,2			מכנה 28,11
מנחות 54 ; 52,2			
מעון 45,2	55,15		
מעונתי 14,4			
מרשה 21,4 ; 42,2	מראשה 44,15		
נמופה 54,2		ש"ב 29,28 ; ד"ה א' 22,2	
נשעים 23,4		15,13,27 30,11	
עשרות בית יואב 54,2			
עיטם 3,4	59a,15 LXX		
עיר נחש 12,4			
ענוב 8,4	ענב' 50,15		
עפיה ? 14,4			
פלט 47,2	בית פלט 27,15	ש"ב 26,23	26,11
צרעה 54-53,2	33,15		29,11
2,4			
צרת 7,4	צרת השחר 19,13		
קעילה 19,4	44,15		17,3
קרח 43,2		ד"ה א' 6,12	
קרית יערים 53-52,50,2	60,15		25,2
רקם 43,2			
רכה 12,4		רכל ? ש"א 29,30	
שוחה 11,4			
שוכה 55,2	48,15 }		
שוכו 18,4			
שמעה 55,43 ,2	שמע 26,15		
תימנה 6,1	תמנה 57,15		
תפוח 43,2	בית תפוח 53,15		
תקוע 5,4 ; 24,2		ש"ב 26,23 ; ד"ה א'	
תרע[א] 55,2	שערים ? 36,15	9,27 28,11	

אשתמע-אשתמה. ראינו למעלה שהשם הזה נגזר משם-האיש שמע; לשם זה יש צורה אחרת, היא שמעה (ש"ב 3,13; 32; 21,21 פה הכתיב: שמעי) השוה גם דה"י א' 3,12: הַשְׁמָעָה ושם 5,3; 15,6; 24; 7,20 בא' בסוף. הצורה בה' בסופה שמה יסוד בשביל שם-היחס שמעתים (55,2). מזה יוצא שהיה אפשר לקרא את המקום גם אשתמע גם אשתמע ה, מוז נעשתה **אשתמה**.

גבעא-גבעה. יש לשים לב אל הכתיבה הארמית (א' בסוף) ברשימתנו (מכב נא, תרעא), מה שמראה שהספר נכתב בזמן מאוחר, אבל כמובן אין להוציא מזה כלום בנוגע לזמן הרשימות עצמן. השם גבעה נהוג מאד בארץ ואין לדעת היום אי זה מהמקומות בשם זה נזכר פה.

גדרה-גדרה. זה האחרון צורה מקוצרת במקום גדרתי, השוה: הצרעי (54,2) במקום הצרעתי (53,2); תְּמִנִי (מתמנה) במקום תמנתי.

גוז-גוזן. עיקר השם הוא כנראה "גזה", השוה "שלוני" משלה. ע' עיד אצל חרן. **גישן-גושן.** השוה עיד ארץ גשן-הגשן ביהושע (41,10; 16,11) בתור מדינה בפני עצמה, אצל ההר, הנגב, השפלה.

הצבכה-מצבכה-המצבכה. אין שום ספק שגבורי דוד לא מארץ ארם, (צובה או צובא) היו, כמו שמעידים שמותיהם ינאל בן נתן ויעשיאל. גם אי-אפשר לגזור מהשם צובה את "המצבכה"; ע"כ יש ליחסם אל השם שבדה"י.

חושא. תלמידי מר פנחס רומנוף השוה כנראה לנכון אל הכפר חושן למערב בית לחם.

חרן-חרר. שם זה נמצא באותו פסוק פעמים אצל גוז ובפרשה י"א ל"ד נמצא גוזן אצל הרר. במ"ב 12,19 נמצא גוזן (בבבל) אצל חרן. ע"כ אומר אני שהכתיבה פה הושפעה ע"י ס' מ"ב, בעוד שעיקר השם הוא הרר, והוא שם של מקום שעמד בשטח בהר יהודה.

לחם. רוצה אני להעיר על דברי הגר"א מו"לנא (ע' בתחלת פרק נ) שלפי דעתו לחם זו היא — לחמם ביהושע 15 40. כפי שהיכחנו בפרק א' אין לתקן זה מקום. **מכבנא-מכנה.** יש לפרש את הצורה השניה או ע"י נפילת הב' אצל הב' הרומה לה, או ע"י החמונות הב' לתיך הו', כמו שנעשה בכב מִכְבָּב. — אעיר עוד שלפי דעתי מִכְבָּנִי, שנקרא בין גבורי דוד בספרנו י"ב י"ד, היה גם כן ממקום זה ושם נזכר רק כנוי, בעיר ששמו העיקרי חסר.

קרח. בדה"י במקום שציינתי נזכרו — חמשה אנשים, "הקרחים". אי אפשר שאלה היו ממשפחת קרח. כי לאלה היו קוראים "בני קרח" ולא הקרחים. אמנם אפשר שהעיר קרח נקראת כך על שם איש בשם זה.

מה שאפשר להוציא מתוך הרשימה הזאת ומהקבלת השמות בספרים אחרים נראה בפרק הד' של מאמרנו.

ג. לפירוש רשימת-היחס בפרשה ב' וד'

(מדת ה"השלמה").

1. מרם נצער הלאה בפירוש הרשימות, רוצים אנו להזכיר במקום זה כלל פרשני חשוב שהכיר אותו ראשונה המפרש הקדמון שזכרנוהו כבר לשוב בתחלת הפרק השני. כלל זה אומר, שכפעם בפעם חסרה ברשימותינו פה ושם איון מלה קצרה, למשל "אבי" או "בן", או ששם אחד היה צריך להכתב פעמים ונכתב רק פעם אחת. את ההופעה השניה ראה אל נכון במקום אחר (בראשית ל"ו יא"ב) גם הרשב"ם, והוא כותב שהשם תמנע מחובר גם לפסוק העליון; כמו כן ביהושע י"ג ו' "על כרחך פסוק שני חסר ממנו". שתי הדוגמאות האלה הביא הרשב"ם בשם "שוחר טוב" (1) והוא מוסיף עליהן את דבה"י א' ט' מא"מב: ובני מיכה... ותרע (מב) ואחז הוליד וכו', ואותה פרשה נשנית וכפולה בתוך דף אחד (ח' לה"ל): ובני מיכה... ותרע ואחז (ל"ו) ואחז הוליד וכו', בעל כרחך חסר "ואחז" מפסוק זה שהיה לו לכתוב... ואחז, ואחז הוליד, אלא שתיבת "ואחז" עולה על פסוק שלמעלה וכו' עיי"ש. גם ר' אליהו מו"ל נא הרבה להשתמש במדה זו בפירושו (שנרשם ע"י תלמידיו) לדה"י (2).

על פי המדה הזאת יש לפרש את ב' מ"ב: "ובני כלב אחי ירחמאל מישע בכורו הוא אבי זיף ובני מרשה אבי חברון". לדברים אלה כפי שהם לפנינו אין להם שחר. אבל הפי' הקדמון כבר הרגיש בדבר שאחר מלת "ובני" השניה חסרה "זיף". ויש להוסיף שגם "חברון" חסרה, ואם נשלים את הפסוק, אז לפנינו הדברים המובנים: "מישע... (8) הוא אבי זיף ובני זיף] מרשה [חברון]... אבל על כרחך גם סוף הפסוק חסר כי אי אפשר שיאמר שבני זיף מרשה היו "אבי חברון"! אמור מעתה שעלינו להשלים פה על פי מקור אחר (יהושע ט"ו י"ג) "וכלב בן יפנה" אבי חברון".—כמו כן מפרש הפי' הקדמון את ד' י"ו שיש להשלימו: "... ותרע [אשת מִרְדָּה] את מרים" וכו'.—כן מביאים בשם ר"א מו"לנא לד' יגיד: "ומעונתי קאי נמי למעלה ולמטה כאילו כתיב: "תחת [הוליד מעונתי] ומעונתי הוליד את עפרה".

(1) אינני יודע על איזה ספר כיוון.

(2) בידי הספר: "אדרת אליהו, פירוש על נביאים וכתובים מאת... ר"א מו"לנא... הופיע לאור ע"י אליהו בהר"א לאנדא נכד הגר"א... ירושלים (השנה—כנראה תרס"ג) בספר זה נכללו פי' לס' יהושע, שמואל, מלכים, דה"י, יחזקאל, הושע, חבקוק, נחום, יונה, איוב, ורק דפי הפי' ליהושע מסומנים באותיות.

(3) אבל אין לתקן נפ"י LXX מישע למרשה (אצל Benz, 8 יש עוד שעות אחרת, הוא כותב במקום מישע—מישה (!) ומתקן את זה למרשה.

2. בשני הפסוקים האלה מובאה רשימת הקניזים. מִעֹנְתֵי וְעֶפְרָה הם שמות מקומות. — בנוגע ליואב (שהוא כמובן לא יואב שבבי, נד) נאמר שהוא „אבי נִיאַ חֲרָשִׁים, כי חרשים היו. הודעה זו חשובה מאד ויש להשוותה אל ההודעות על אדות משפחות הסופרים והיוצרים שבספרנו (כ' נ"ה; ד' כ"ג) 4).

נִיאַ-חֲרָשִׁים נזכרת גם בספר נחמיה י"א ל"ה אחרי לֹד וְאוֹנוֹ. כפי המסורה התלמודית היתה נִיאַ-חֲרָשִׁים (כמו לֹד וְאוֹנוֹ) עיר מוקפת חומה מימות יהושע בן נון 5). מצד אחר נאמר בירושלמי ש„לוד ואונו הן הן נִיאַ-חֲרָשִׁים" 6). כנראה כוונת הרבנים, שאנשי משפחת יואב ישבו בשתי הערים האלה. כפי שנאמר ברשימת דבה"י היו ע"פ יושבי נִיאַ-חֲרָשִׁים. מִבְּנֵי קִנְזִי, ולפי רשימת נחמיה היו יושבי המקום בזמן שאחרי העליה מבבל רק מִבְּנֵי מִיָּן. היוצא מזה, שהודעה זו של דה"י מוסבת על התקופה שלפני החרבן הראשון.

בהמשך זה עלינו לזכור את „משפחות בית עבודת הבוק לבית אשבע" 7) (ד' כא). הן נזכרו בִּין בְּנֵי שֶׁלֹה. אלה הסתעפו לשלשה סעיפים. סעיף אחד ישב בִּלְכָה (ע' סוף פ"ב), סעיף אחד בִּלְעָדָה (שהיא גם כן לא ידועה לנו) והסעיף השלישי הם „משפחות בית עבודת הבוק". משפחות אלה עברו כלן יחד בבית עבודה אחד; מקום שנקרא **בית אשבע**. נראה לי, שהוא שָׁבַע שבנחלת שמעון (יהושע י"ט ב') שְׁהוּ אוֹתָהּ עַם חֲרַבְתָּ אִם עוֹי, לצפון מזרח באר שבע. אבל אפשר שהיתה בית אשבע עיר אחרת שנוסדה על ידי משפחה שיצאה ממקום זה (השוה למעלה בפ' ב' את השמות על משקל אפתעל), ואולי נוכל אפילו לקבע את המקום הזה.

בקיץ 1926 נלה החוקר Albright שרידים עתיקים מהזמן שלפני נלות בבל בתל בית-מרסים למערב א — צִהְרִיָה אשר בנוב, ומצא שם הרבה כלי-מכשירים של עבודת פשתים וכלים שבהם הכינו את הצבעים. החוקר הנזכר חשב אמנם שבמקום ההוא עמדה קרית-ספר, וראיתו: השרידים הם מתקופת הבית הראשון וקרית ספר לא נזכרה בזמן בית שני, וגם אוסיביוס איננו מזכירה; אמור מעתה שלא עמדה על תלה באותו הזמן, וע"כ יש להשוות את שרידי העיר הזאת שבתל בית-מרסים אל קרית ספר 8). מובן אמנם מאלי, שאין בהוכחות אלה די ראיה לדבר, ובפרט אם נוכל להוכיח שקרית ספר נזכרה לפי האמת גם בתקופות מאוחרות. חכמי המדרש מדברים באנדרותיהם על קרית-ספר יחד עם חברון, דור,

(4) ע' צד 9.

(5) מגלה ד' ע"ב (ר' יהושע בן לוי).

(6) ירוש' מגלה א' א' (ע' ע"א למטה); ר' חנניה בשם ר' פנחס: לוד ואונו הן הן

גי החרשים.

(7) ע' גם צד 9 סי' 3.

(8) כך הביאו עתוני א"י את דיעותיו של החוקר הנזכר בשמו.

וגם פת דבור בתור „מקומות מנונים שבארץ־ישראל“⁹. מזה אפשר לראות שבלי ספק הכירו אותה. יש גם לציין את העובדה, שהפיטן ר' אלעזר קליר היה מקרית־ספר. כך הוא רושם את שמו בהרבה מפיטיו, והראשונים ידעו עוד שהוא היה מאין מהעיר הנזכרת¹⁰, ורק האחרונים (כלומר החוקרים החדשים) המציאו להם שהקלירי היה אן מארץ איטליא, או מסוריא או אולי מטבריא — רק לא מקרית־ספר כמו שהוא מציין בעצמו! אמנם היום אנו יודעים כבר, שהקלירי היה בלי שום ספק בן א"י ושהוא חי כנראה בסוף המאה השישית (אפשר שבהן בתור חזן בקהלת לו ד 11) ואין שום סבה לפקפק באמתת דבריו ומסירת הראשונים בנוגע למקום מיצאו. אנו יודעים מספרו של אוסביוס שבמאה הרביעית היו „מקומות גדולים ליהודים“ בנגב (בדרום), ואין ספק שאלה עמדו וקמו עוד הרבה מאות בשנים גם אחרי כן, ואם הוא אינו מזכיר את קרית־ספר בתוך המקומות היהודיים, אין באמת לתמה על זה, שהרי במה וכמה מקומות כאלה היו בארץ במאה הרביעית ואין להם זכר אצל אביהכנסיא. אפשר שקרית־ספר היתה בזמנו באמת מקום כל כך מנונה ובלי ערך, שלא היה כדאי להזכירה. — היוצא מזה, שמכיון שקרית־ספר המשיכה את עמדתה גם בתקופת בית

⁹ ספרי דברים (עקב) ל"ו: „ודנה וקרית סנה היא דביר“ (יהושע ט"ז מ"ט) ובמקום אחר הוא אומר: „ושם דביר לפניס קרית ספר“ (שופטים א') — נמצאת קרויה ארבעה שמות... וחלל דברים קל וחמר, ומה אם פסולת א"י ארבע מלכיות מתכתשות עליה, ק"ו לשבחה של א"י... — השוה ב"ר נח ד' (הוצ' ט. 623)... „שהיא [חברון] אחד מארבעה מקומות סגונים שבארץ־ישראל. אילו הן: ר' יצחק אמר: דור ונפת דור ותמנת סרח וחברון; רבנין אמר: דנה וקרית סנה ותמנת סרח וחברון. הפסולת בערים אלה שהן נכנו במקום טרשים (השוה כתובות ק"ב ע"א: „אין לך טרשים בכל א"י יותר מחברון“).

¹⁰ אין פאן המקום לדבר באריכות על אדות הקליר ואציין רק מה שמובא במחזור ויטרי צד 364 שורה 2: „...ואפילו תאמר שלא היה [הקליר] ר' אלעזר בר' שמעון... ואחר היה, מכל מקום יש לך לומר שמקרית־ספר היה ובימיו היה מקדשין על פי הראייה וכהרבה דברים חולק על תלמוד שלנו ותופס לו שיטת תלמוד ירושלמי“.

¹¹ התרוזים האחרונים של הפיוט: „ראשון אמצת“ למוסף של פ' החדש:

אתן קול כשוררו ראשים קרא בגרון בני החרשים

ראשי תנינים אשר על גבי חרשים ראיתם בזה חדש מגרשים

שיר חדש והנה מדרשים תרננה שפתי בשורי ארבעה חרשים.

הפייטן מתאר פה את מצב ישראל בארצו בימי מלכות ביוזק והקיום לקוחים מימיו הוא. אבל מה זה „גי החרשים“? — חושבים שהוא כנוי לא"י ע"ש החרש והמסגר = הסנהדרין (ע' סדרו של בער צד 705). — אמנם נראה לי, שאין הדבר כן, כי אם לפני הפייטן אותם הדברים שהבאנו למעלה בעהרה 6 מהירושלמי שגי החרשים הוא כנוי ללוד ואוגו. אנו יודעים שלוד היתה מפורסמת ליהודים ומקום ישוב גדול עד פא המושלמים לארץ ויסדו את העיר רמלה, ואז העבר הישוב היהודי שמה. — עפ"י זה אני חושב שמקום ישיבת הקליר היה בלוד דווקא.

שני וגם אחרי כן, אי אפשר לזהותה עם תל בית-מרסים. ואני אומר בתור השערה, שאפשר אולי לקבע בתל הנזכר דוקא את מקום "בית עבודת הבוק" שדבריו הימים, והלא כלי המכשירים הרבים מעידים על אימנות יושבי המקום—בנוגע ל"ל" שלפני שם המקום "בית אשבע", חושב אני, שיש לפרשה כמו שמפרשים אותה במלת "למלך" הנמצאת בחותמות שעל ידידות הכדים, כלומר בית העבודה שיך ליושבי בית-אשבע על שאר משפחות האומנים הנזכרות ברשימותינו כבר דברנו, ופה רוצה אני להוסיף, שהתגלויות שהזכרנו למעלה ופה, מוביחות, שעד כמה אין ממש בדברים, שאנו מוצאים למשל אצל קיפל: "הסופרים" (ב' נה)—כך הוא כתב—קשה להאמין, שהם "כותבים"—כי איזה צורך יש במשפחות שלמות של כותבים? — אלא ודאי, הם "סופרים" במובן "יודעי-התורה" של התקופה שלאחרי שיבת הגולה.

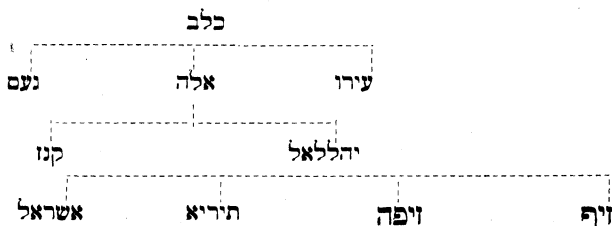
כפי שראינו, היה והיה צורך ב"משפחות סופרים" הן בזמן הבית הראשון הן בזמן הבית השני. החיים המדיניים והפרטיים הזקיקו לכך, שיהיו סופרים אֲמִינִים שיעשנו גם את "מכשירי הכתיבה" (קלף, דיו, עט) ויהיו נמצאים תמיד לעת הצורך לא רק לכתוב כי אם גם לנסח אל נכון את תכן השטרות ולהעתיק את חספריה הקדושים. משפחות אלה ישבו אמנם במקומות מיוחדים, אבל לעת הצורך היו יכולים לעזוב את המקום וללכת למשל אל העיר הראשית, ירושלמה, לעבוד עבודתן שם.

נזכר עוד שגם אחרי שיבת הגולה היו משפחות של אומנים כאלה ביהודה ובניהן נקראו על שם מלאכת משפחתן. בנחמ' נ' ח' נזכרו: עִוָּאל בן חריתיה צוֹרָפִים וחנניה בן הרקח ים 12). כמו כן נמצאים בדה"א י' ט' ל': בני הכהנים. רק ח' המרקחת לבשמים. מסוף זמן הבית השני מכירים אנו את בית אבטינס 18), שעשו את קטורת השמים ועל שם מלאכתם נקראו כן; גם בית גרמו נקרא על שם כלי-אומנתו 14).

ד' כביכנ נזכרו "היוצרים", שדברנו כבר עליהם 15). אצל יואש ושרף נרשמו עוד: "יוקים ואנשי כן קה". אלה האחרונים ישבו בעיר כָּנֹיב (בראשית לח' ה'). הנקראת ביהושע ט"ו מד' בשם כֹּיֵב ופה כִּנְבָה, השמות האלה כלם על שם איזה "מעין כוזב" שהיה אצל המקום, נאמרו, ועל כן החלופים הרבים האלה. משפחות יואש ושרף היו קרובות לאלה של יוקים ושל אנשי כובה וממשפחות אלו יצאו גם היוצרים 16).

12 ע' לזה דברי Siregfried במלו, Bibelwörterbuch של Guthe צד 239.
 13—14) ע' מה שהבאתי בשמו של הר' א"ח (עמנואל) לעף במע Jeschurun XII, 404 והלאה; וב"ציון" א' 10 הערה 1.
 15) צד 9 והלאה; וע' שם צד 5 (יואש ושרף).
 16) על המקום ע' Albright: Bulletin of the American Schools of Or. Res. 6, (April 1925) Nr 18.

3. על פי "מדת ההשלמה", שהבאנו למעלה יש להשלים ביחס של כלב בן יפנה (ד' ט"ו והלאה) בפסוק ט"ו: "ובני אלה [יהללאל] וקנו". עפ"י זה אפשר להעמיד עץ-יחס זה:

זיף הוא בן שם של מקום; זיפה היתה אחותו של זיף: כנראה מושבה קטנה שנוסדה על יד המקום העיקרי ושם ישבו נ"ב בני יהללאל. שאר השמות של אנשים או משפחות הם. את נעם אנו מכירים כבר מד' י"ט (=נחם). עפ"י מדת ההשלמה יש לפרש גם את הפסוקים ז"ח שבפרשה ד':... ואתנן וקץ הוליד וכו'.—כמו כן אין ספק שיש להשלים את שמו של יעבץ בפסוק ח' שהפסוקים הבאים מודיעים עליו.

מובן מאליו שאין לזקוף את החסרונות המרובים האלה הנמצאים בפסוקים מעטים על חשבונו של איזה מעתיק טועה. אבל לפנינו כעין "כתיבה למחצה" וכמו שאנו מוצאים כזו כמעט בכל ספרי הקדש בנוגע לאותיות. הרי "שר"ל מצא כבר "כשהתבה מתחלת באות שבסוף התבה הקודמת, לפעמים היו הסופרים משמיטין אחת מהאותיות בהן" והוא ואחרים הביאו כמה וכמה דוגמאות להופעה מעניינת זו. בפרט יש לשים לב על במדבר לבי מבי: ויקרא לה נבת, כי נו"ן של נבת עולה גם למעלה ושעורו: ויקרא להן נבת... וזה יורה לנו נ"כ רפיון הה"א של לה 17). גרמה לי שמעתיק ספר דברי הימים תפס גם כן בשיטה כזו: במקומות רבים שהיה עליו למורח לכתוב אותו השם פעמים זה אח"ז, כתבו רק פעם אחת וע"י איזה סימן (שאמנם נשמט מספרינו) העיר על הדבר שיש לקרא את השם פעמים.

(17) ע' מה שהבאתי לענין זה במ"ע 159, 1916 MGWJ; וע' שם דברי ברנן; וע' בפרט בהצופה להמגיד VI, צד 205 את מאמרו של משה הכהן רייכערסאן.—אפשר להוכיח שגם חז"ל השתמשו בשיטת ההשלמה הזאת בנוגע לאותיות בדרשותיהם. והשווה עוד את המדה של "מקרא נדרש לפניו".

לתולדות מרד היהודים בימי הקיסר הרקליוס.

ניסף על מה שהובא בשני ספרי „שטוריען“ (1) ו„ידישעם פלשתינה“ (2), נוסף גם על מאמרי „יכות דתי בא“י באחרית ימי-הביצנטים“ (3) שענינו אותה התקופה בערך-הנני בא ללקט עוד ידיעות חשובות הנוגעות לקורות ימי כבוש הארץ ע“י הפרסים בשנת 614 למספר הנוצרים. כבוש זה היה, כידוע, מאירע גדול בקורות-הימים והיתה לו גם השפעה ישרה על המאורעות בשעת כבוש הארץ ע“י הערבים כחצי-יובל בשנים אחרי כן, בשנת 638 ואילך. אחת הערים הגדולות בזמן ההוא היתה העיר אדיסא, [Edessa], בסורית אורה, והערבים קראו לה רוחי, והיום יקראו לה אורפא. העיר היתה מהוללת מאד ושמשה מבצר גדול למלכות הרומים החדשים (ביצנטים) ולמכון חזק לדת הנוצרית. העיר מפורסמת גם בספרי ההיסטוריה וגם בשמועות האגדה והספורים אודותיה נמשכים עד אחרית ימי הבינים. בקובץ „מעשיהם של הרומים“ [Gesta Romanorum] (4), ספר די מפורסם, יסופר בסי' 144 [על יסודו של Gervasius] שבעיר אדיסא אסור להם למינים, לפנאנים, לעובדי גלולים וליהודים לשבת או להתארח ממעם צלמו של משיחם הנמצא בעיר הזאת (5). הכוונה היא על אותה צורת-ישו אשר לפי דברי האגדה נתקבלה ע“י המלך אבנר החמשי (6) אוכמא (כלומר, השחור) מיד ישו עצמו; אשר לפי האגדה הזאת, וזה העיקר, נמצא הצלם הזה בעיר והיה לסמל ההגנה [Palladium] לעיר הזאת; ואומרים עליו שכשנת 944 הובא לקושטנטינא ומשם לרומי. הדבר הזה, שלכאורה אינו אלא דבר שבאמונה, ברעיון

(1) שטוריען צור ביצאנטיניש-יודישען געשיכטע, ווינא 1914, צד 24 ואילך.

(2) פיע' יאהרצויווענדע יודישעם פלשתינא, פרנקפורט דמיין 1922, צד 96.

(3) ב-ציון" מאסף החברה להיסטוריה ואתנוגרפיה, בא"י ספר שני, צד 28-37.

(4) מתורגם לגרמנית ע"י Grässe, והוא שם כרך ב' צד 71 והשווה ב' 276. והוצאת

Oesterley צד 737.

(5) מובא ע"י שטיינשניידר במ"ע הבר' ביבליוגרפ' י"ג 115; ומוסיף ש' ואומר: לפי מה שמביא צונץ [בהערותיו אל בנימין 257] „אדם נהרים“ שהוא הנזכר בתחומני של יהודה חריוו שער מ"ו צד 69 דפוס אמשטרדם אינו אלא = אירוסא. עיין ערכו גם ביוש אנציק-לופ' ה' 39.

(6) ימי מלכותו באדיסא 4 קודם הנוצרי ועוד 7 ועוד 13-50 אחר הנוצרי.

ובמחשבה נרם לכמה וכמה תוצאות חשובות למעשה בחייה המדיניים של העיר. נלוי וידוע הוא שדברים שבדמיון מסוג זה יכולים להשפיע השפעה רבה על דעתם של העמים, אפילו החוקים; נזכיר למשל, את ענין מירדתם הגדולה של השומרונים על שהנוצרים רצו לקחת מהם את עצמות יוסף הצדיק שהשומרונים יחדו להן קדושה יתרה (7), ובעצם התקופה שאנו עומדים עליה נפלה חרדה גדולה על כל העולם הנוצרי, וצער ואבל ויגון תקפו אותו על ענין „הצלב האמתי והמחיה“ אשר הפרסים הוליכוהו שבי, עת נצחו את הביצנטים וכבשו את ירושלים; נזכיר את ענין המלחמה הגדולה והקשה שהתפרצה כחמש מאות שנה לאחר כן בשביל „קבר משיח“ שהנוצרים רצו ללכוד מירי הבלתי-אמינים; ומעשים רבים כאלה מרובים בהיסטוריה. לא נתפלא איפוא, אם השונאים תלו את הרחקת היהודים מן העיר אידסא באותו צלם ישו הקדוש והנערץ ברמיזתם, אבל מה הוא זמנו של מעשה שנאה זה? לדעתי, כל עוד שמלכות רומי העתיקה היתה עומדת בתקפה, ובמובן זה תחשב אליה גם מלכות רומי החדשה (ביצנטין), אשר היא ידועה כעומדת על משמרתה לעשות משפטי-צדק לכל נתיניה ומשניחה מאד לכל יפריעו את שלום הארץ, אי אפשר לשער, שנעשה עולה כזאת באחת הערים אשר תחת ממשלתה; ונהפוך הוא שיש לנו מקום לנבוא ערות, שאמנם ישבו היהודים בעיר אידסא, כי ידובר בבית-הכנסת שלהם (8) ואחרי נפול העיר ביד המושלימים על אחת כמה וכמה שלא השלימו הכובשים את הנוצרים על היהודים ונתנו להם לגרש את היהודים מעל עירם כאות-נפשם; ונהפוך הוא, שגם בתקופה הזאת ישיבת-היהודים באידסא היא עובדה שאין להטיל בה ספק; כי לראשונה הלא יסופר שבשנת 825 בנו המושלימים כאן מסגד אחד שלהם על תלה של בית-הכנסת אשר היה מקודם בידי-היהודים (9); ויסופר עוד ששבבריה „קולום“ של רודוס נמכרו לאיש יהודי אשר מושבו היה באידסא (10) אי לזאת חשבנו כי אם אמת הדבר שבעשיו של אותו צלם הורחקו היהודים מן העיר אידסא, צריך לקבוע את זמנו של מאורע זה לאותו יובל שנים בערך אשר ידם של הנוצרים היתה באמת תקיפה על העיר הזאת; כי הנה לרגלי מסעיהצלב הראשון לכד בלודין (מי שהיה אח״כ מלך ירושלים) בשנת 1098 בתשיעי למארץ גם את העיר הזאת, ועשאה, אותה ואת נבולה, אשר נתוספו עליו גם הערים שמושטה ושרון, לנסיכות בפני עצמה, והיא שמשה מלכות מבוצרת חיצונית לשם הגנה על מלכות הירושלמית הפנימית. אמנם

(7) שטוריען צד 5.

(8) עיין Funk רוא יודען אין באבילאניען כרך ב' 143 הערה ב' [מוכא גם בספרי „סינאגוגאלי אלטערטימער“ צד 229]. והוא במ״ע החדשי כרך ס' 475; ועיין במ״ע הצרפתי כרך ו' 187. ועוד ביוש אנציקלופ' כרך ח' 39.

(9) יווש אנציקלופ' שם.

(10) שטוריען צד 108.

לא ארכו הימים וידם של הארונים החדשים רפתה לעמת הטורקים אשר התנפלו עליהם, ויהי בשנת 1144 עלתה לו להאטכיני אשר במוצול, עמאר אל־דין צנקי שמו 11), לרשת את העיר ואת מצודתה ולעשותה עיר מושלמית, ואף שער עברו עליה כמה מהפכות ומצוקות בכל זאת יד הנוצרים חדלה מלמשול בה ולא ניתן להם מקום להציק את היהודים. ליוכל־שנים הנזכר אני מצמצם את נירוש היהודים מהעיר; וראיה לזה שהסופר ההוא Gervasius מן Tilbury אשר בשמו מובא מעשה הנירוש חי במאה השתים־עשרה למספרם.

הקדמנו להביא את החקירה הזאת, למען הראות, כי בזמנו של הירקליוס (12) שאז מסופר על אודתם המעשה שיש ברצוני להביא כאן, היו יהודים באירסא. ספור זה לקוח מתוך קטע־חברו של ההגמון (13) Sepcos (bishop) בארמיניא והובא ע"י סופר צרפתי (אחד 14) בזה הסגנון:

„בימים ההם (ר"ל עת הגלותו של הנביא מתמר) נתאספו באירסא שנים־עשר שבטי ישראל; ויהי כראותם, שחילות־הפרסים נסוגו אחור והשאירו את העיר במנותח, סגרו על עצמם שער־העיר, ויתבצרו בתוכה, ואת אנשי הצבא של היונים לא נתנו לבא בקרבה. ויצו הקיסר הרקליוס להביאה איפוא במצור ובמצוק, וכאשר נוכחו היהודים לראות שכל מעצור אך לאסס, נמרו בנפשם להבנע לפני הקיסר, ויפתחו את שער־העיר אירסא ויצאו אליו למען הודע אליו. והקיסר הרשה להם ללכת בשלום ולשוב כל אחד ואחד אל מקום מושבו. ובכן התפשרו מעמ, אכן אל המדבר נשאתם רגלם ויבאו לערב (נדסתאן), אל בני ישמעאל, ויקראום לעזרה, בהראותם להם מתוך כתב־הקדש שאך מוצא אחר ותולדה אחת לשניהם. הישמעאלים דעתם היתה נוטה, לשמוע אל קול־הקריאה, אך לא באו לירי הסכמה אחת, היות והאומה הזאת נפרדת לכתות מטעם העבודות המשוות שלהן.”

הספור הזה, שאין בו לא נומא ולא הפלנה, ראוי הוא שנאמין לו. אירסא היא העיר המתאימה לכך שיבא אל שער־הקבוץ יהודים רבים מכל ארץ מסופוטמיה ומה שהסופר ההוא מדבר עליהם כעל אומה אשר עוד שנים עשרה שבטים לה—אין תימה בדבר, כי לשון זו היא רק לשון חנינית ומליצית למען ספר לנו שהאימה כולה חרפה נפשה למות בהלחמה מערכה לקראת מערכה באויביה; וזורים אנחנו שאחרי כן,

(11) Baedeker (פלשתינא וסוריא בגרמנית), מהדורא ששית, צד 355.

(12) גם הרבר הזה מובא ע"י שמוינגשנדר (שם).

(13) נכתב גם בתור Sebcos, כן למשל אצל Fr. N. Finck. געשיכטע דער ארמענישען ליטעראטור [בחקובץ „געשיכטע דער כריסטלי ליטעראטורען דעם אווענענסס, ע"י G. Brockelmann וחביריו, לייפציג 1097], צד 104.

(14) Du uvrier, Recherchers sur la Chronol. Armén. Paris, 1870

במאה התשיעית למספרם, מדבר בסגנון זה גם אלדר הרני; וקצת נביא־שקר, למשל אבו עסי עובדיה אל־אספהני, במאה השמינית, מדברים עוד בשם עשרת השבטים (15). מה שמבדיל את היהודים של אותם הימים לטובה [בית] למעשים והנזרות במאות המאוחרות של ימי־הביניים] היא העובדה, שעוד כח ונכורה להם לעמוד על נפשם ולהלחם באויביהם, ולא יפשו את צוארם להריגה כשהם לטבח יוכל. ביחוד עשו כן בגלילות־המזרח ההם, אשר עוד המונים המונים של תופשי־חרב ישבו בתוכם; נעלה על הדעת, מה שעשו בימי טריאנוס והדריינוס ובימי בריבוכבא, מה שעשו בימי יוליאנוס הכופר, מה שעשו נרודי־השמרונים כל המאות האלה, ומורא ומורך לא ידעו. רק כמאה שנים לפני הרקליוס יסופר לנו מעשה נכורתם של היהודים במדינה ההיא, שיש בו ללמד על כל הענין. הכומר יהושע Stylites, שונא יהודים בכל לבו מספר [בכרוניקון שלו לשנת 502-503] שבכוא קובד מלך פרס לעיר תלה [Tella] ובשמו עליה מצור חפצו היהודים אשר בה להשלים עמו ולפתוח לו שער העיר, ואולם אך נודע דבר „המסירה“ הזאת להתושבים הנוצרים [והם המרובים], עשו הרג רב ביהודים; הרגו אנשים נשים וטף ועל זקן לא חמל, ויאמרו להשמיד כל היהודים אשר בקרבם עד אשר מושל העיר, הקומיס ליוניוס, קם ביד רמה, ויריח את הצוררים ביגיעה רבה וההגמון בריהרד עשה כן בתפלה ובתחנונים, ויעילו להקים לישראל שריד ופליט, ועל היהודים האמללים האלה צו לעמד על משמרתם להגן על העיר יומם ולילה וכן עשו—בודאי, יש להתיחס בזהירות לספורים כאלה, ובכל זאת, בנדרן שלנו חרץ משפטו עליו איש גדל־הדעה (16), שאין לדחותו מכל וכל, כי אנחנו ידענו את נפש היהודים איך שאפו להסיר מעליהם את עלם הקשה של הרומים ולקבל עליהם את שלטון הפרסים כחבה ובכבשה. אמנם, בנדרן שלנו נפרכת מעצמה „מסירת־היהודים“ שהרי שריבכא העיר הוא אשר הגין על היהודים וגם העמיד אותם לשמור עליה אבל הספור כלו הרי הוא לנו עדות וראיה, שעוד היהודים נאחזים בסכני־המלחמה; וספור זה מלמד אותנו גם על מעשה־אידים, שיש לתת לו אימון.

גם הפרט שלעיר אידים נקבצו המונים רבים, יש לדונמא כמאה שנים מקודם, ועוד הפעם בספורים שמספר יהושע Stylites (הנזכר 17). פעם אחת, מספר יהושע Stylites הוא בשנת 811 לשטרות שהוא 499 או 590 לפי הספירה הנהוגה—היה רעב גדול באידים, והי כראות ממלא מקומו של שלטון העיר, אבוכוס שמו [השליט הראשי בעצמו ובכבודו לא התנער באותם הימים בעיר], כי אין די־לחם בעיר לתושבים ולפליטים גם יחד, לפי שפליטים רבים היו נאספים אל העיר לבקש לחם, נתן צו והוא

(15) גרוץ בדבריו הימים שלו [בגרמנית] חוצ' ד' כרך ו' 463. עיין גם A. Grant. דיא נספוריאנער אונד דיא צעהן שטאממע. מתורגם מאנגלית, בסיליא 1848.

(16) Juster בספרו המפואר „היהודים במלכות רומי“ [בצרפתית] כרך ב' 212 הערה 5.

(17) כפי מה שמוכא קטע ממנו כמ"ע הצרפתי כרך ו' 137.

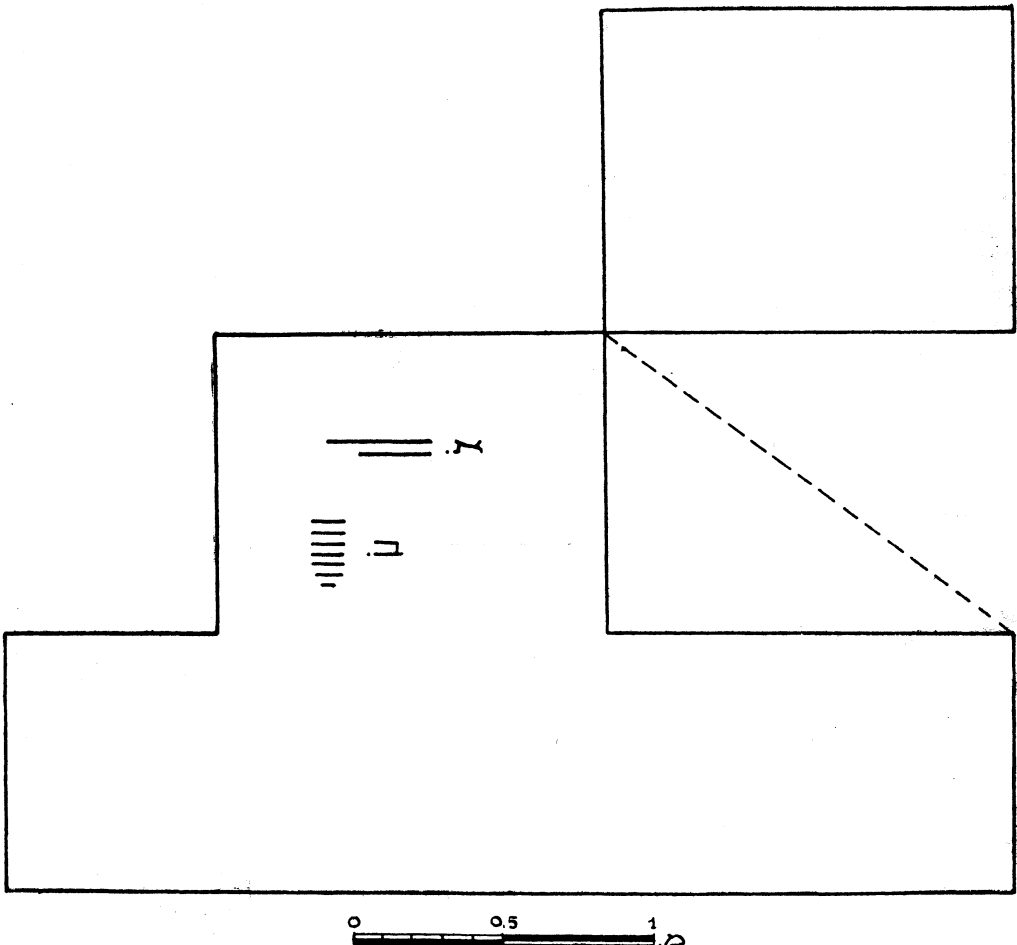
חדש בתקוניו: שמותר לכל אדם לאפות לחם ולמכרו בשוק, להחיות נפש הרעבים ללחם; וכל מי שרוצה לאפות ינתן לו לשם כך דגן מאוצרות המלכות; והנה באו גם נשים יהודיות, והם ביתור, לשרת במלאכה הזאת, ר"ל באפיית-הלחם, והכירו להן תורה ושבתו את מעשיהן.

גם הפרט האחר ששמענו מהמאורעות באירוסא בשנת 614 והוא שעל פי התנאים שהתנו עם הקיסר הרשות ליהודים לפנות אל אחיהם בני ישמעאל בערב-גם הפרט הזה נתאמת לנו דוגמתו ממקום אחר. ידוע לנו, שבשנת 70 בשעת החורבן בקשו להם צבאות הקנאים מריינפוש שלא נכנעו תחת הרומים מפלט בארצות-ערב, בקשו וגם מצאו; העובדה הזאת נמסרה לנו הן ע"י יהודים והן ע"י ערבים במסורותיהם⁽¹⁸⁾. נשאר לנו רק לקבוע בדיוק זמן של המאורע המסופר בקורות אירוסא, בפנישה אשר עלייד העיר נינה בשנת 627 נצחו הרומים נצחון גדול שהיה המכריע במלחמה הנוראה הזאת; לרגלי המאורעות בא הקיסר הרקליוס בכבודו ובעצמו לירושלים בשנת 628, ונתקבל שם בפומבי גדולה; ובפירוש נמסר [ע"י Theophanes ספר א' דף 505 לפי דפוס בונא] לנו שרק אחרי ביקורו בירושלים, לערך בשנת 619, שהיא השנה אחרי לכידת ירושלים הגיע הקיסר לעיר אירוסא, היא העיר אשר נעשית לו עקר ויסוד בתכלית המלחמה הזאת והיה בשמענו, שעוד פנש שם בגדודי היהודים לשבטיהם, יוצא, איפוא, שהיהודים עוד לא הפילו את כל-ידינם מידיהם ועוד החזיקו בנבורתם, שאולי תתן למלחמה תוצאה אחרת, למרות ששמעו, שירושלים נכבשת ומוטלת לפני הקיסר; ומובן, שבעשותם זאת שמו בטחונם על חיל הפרסים⁽¹⁹⁾ הקרובים לעירם ועוד לא נשתה נבורתם. נשבת את חכמת-היהודים שלא הביאו המעשה לידי קטל, ונכיר תודה להקיסר שלא התעולל ביהודים⁽²⁰⁾ ונתן להם רשות ללכת כאשר ימצאו. ככל אפן, כאן לפנינו אפיזודה מעניינת מהמלחמות במרד היהודים כימי הירקליוס, אשר רובי פרטיו עוד מעולטים בערפל ושעונים ברור ולבון.

⁽¹⁸⁾ גריץ כרך ג' 553 ואילך, כרך ה' 73 ואילך; ובאחרונה במאמרי במ"ע. ZDMG. 380 ואילך.
⁽¹⁹⁾ כידוע, היתה כל הפוליטיקה של הימים ההם תלויה ביחסן של שתי-הממלכות הגדולות האלה.
⁽²⁰⁾ ואפשר, כי ירא נקמת היהודים האחדים אשר הם בעלי-ביתם של הפרסים.

כתבות יהודיות בצפון הר-הבית.

במדרשה אסערדיה, אחד הבנינים הדתיים הקטנים המרוכזים התוחמים את הצד הצפוני של הר הבית, כתא שבו קבור המיסד הסוחר מניד ארדיין עבר אלינני אל-אסערדי בניוית בקיר הדרומי שתי אבנים גדולות שמדותיהן נראות מתוך התרשים.

חדר זה שמש במשך מאות השנים האחרונות חלק מדירה פרטית ולכן היה סגור בפני זרים. נקל איפוא להבין, כי הכתבות היהודיות, החקוקות ושרושות על גבי האבן התחתונה משתי האבנים הנזכרות לעיל, נעלמו מעיני החוקרים האירופים, ביחוד לרגלי הסיד והאבק המכסה אותן עד היום. הודות לאדיבותה של המועצה המושלמית העליונה, אשר מטעמה תוקנו בזמן האחרון בדקי המדרשה הזאת, היתה לי האפשרות לחקור את פרטי הבנין הזה ולהעתיק את הכתבות, עד כמה שהן נראות מתחת לסיד המכסה אותן ולהכין גם טביעות משלש כתבות.

בין הכתבות מצטיינות שתיים בחקיקתן העמוקה והמאומנת, המעירה שנחקק בידי סתתים אומנים, וזה נוסח הכתבות:

(א) מוסי דויד עמרן קיומה

בני מוסי סלימן

(ב) ה' אלהי צבאות

תבני (1) הבית הזה

בתי (2) יעקב בן

יוסף ותיופולקטוס

וסיסיניה ואנסטסיה (3)

אמן ואמן

סלה

שאר השריטות, בלתי ברורות וחלשות מאד, הן:

(ג) מנחם

(ד) חנון רים (2)

(ה) שלמה

(ו) יהודה

(ז) יוסף

יש גם שרידי מלים כתובות בריו, אך אי אפשר לקרוא מפני השמן הישן והסיד החדש. מי הם האנשים הללו? היות ואין בכתבות אלו, מחוץ לכתבת השניה, אלא

(1) מכל השמות הביצנטיניים האלה ידוע בספרות היהודית רק השם השני. ראה יוסף בן מתתיהו, תולדות חיוה פרק ל"ח (Σισέβνα), בבא בתרא ל' ע"א, קנ"ט ע"ב (סיסון), בכל המקומות האלה בתור שם זכר. — את כתיב המלים "תבני" ו"בתי" אפשר להבין או בתור צורה יהודית-ארמית או בתור בערות החקק. מר פרוש. י. ג. אפשר שחושב כי זאת היא צורה עממית הואיל למסור לי את השורות האלה, והנני סביע לו עבורן עוד הפעם את תודתי: "תבני" = תבנה, רגיל בכתב-יד הרבי = הרבת, (כמה פעמים אצל גינצברג Geonica וגם בכתב-יד אחרים). וגם "בתי" הוא כתיב וולגרי במקום בחי (רבים).

(2) המלה הערבית ريم ראש, (מנהל).

שמות נירדה, ואף הכתבת השניה אינה מכילה בתוכה מלבד השמות אלא תפלה בלבד, יש מזה רק להסיק שלפנינו נמצאים שמות מבין מבקרי המקום הזה, מה שנוגע לשמות האלה, הרי הם בחלקם ביצנשיים-יהודיים ובחלקם ערביים-יהודיים, והאחרים שמות מקראיים רגילים, ואין בהם ללמדנו משהו על אישיותם של הכותבים ועל תקופתם. העובדה של רבוי השמות מסונים כה שונים והאבנים השחורות מהשמן שבו היו מושחים אותן יש לפרש פשוט כזאת שהשמות הם שמות עולי רגל, חוגגים וכיו מארצות שונות ומוזמנים שונים שחפצו לקשר את שמם במקום מקודש, כרגיל עד היום הזה במקומות מקודשים שמבקריהם מצפים להברך על ידיהם.

מקום זה היה איפוא ודאי אחד ממקומות התפילה שבסביבות הר הבית, שכפי שידוע לנו ממקורות שונים היו היהודים רגילים, לכה"פ בתקופה הערבית, לעלות אליהם ולהתפלל ליד שערי הר הבית. (1) גם כאן יש לנו, כנראה מקום תפילה ליד אחד השערים, כי במרחק של מטרים אחדים מזרחה נמצא עד היום, "שער החשך" (כאב אל-עטם) שהיה נקרא בזמנם של בני איוב והממלכים הראשונים "שער כבוד הנביאים" (כאב שרף אל-אנביא). אפשר מאד, והדבר מתקבל על הדעת, כי לבנין שבו נמצאו בשעתן שתי האבנים הגדולות הללו, היתה כניסה ישרה מרחוב הירוע כיום בשם *Via dolorosa* (2), כשם שהיתה כניסה כזאת גם למדרשה צביבה וישנה גם כיום למדרשה נאוליה (רודת אל-מעארף). מטרים אחדים מזרחה מהכניסה לנאוליה, מול מנזר הענניים של הפרנציסקאים (*Convento della Flagellazione*) נראים ברור עד היום שרידי פתח סתום. קשה להחליט אם המדרשה אסערדיה נוסדה בשנת 760 לספירת המשלמים, על גבי מקום ריק או על יסודות בנין חרב, ואין גם כאן המקום להכנס בפרטי השאלה הזאת, כדאי רק להזכיר כי באנציקלופדיה מסאלך אל-אבצאר של י' פֶּדֶל אללה אל-עמרי שנשלמה לפני שנת 748 נזכר, "מנזר הלוי" (ואיית אל-לאוי) הסמוך למדרשה אסערדיה, שמקומו אפשר לקבוע בדיוק על ידי בורמים הקים עוד היום. "מנזר הלוי" הזה הוא איפוא תוליה נוספת בשרשרת השמות היהודיים לבנינים מושלמים שונים בצפון הר הבית, כמו "מנרת בני ישראל", "ברכת בני ישראל" ו"שער השבטים".

נשאר עוד לברר תאריכם של כתובות אלו.

לרגלי רבוי צורות הכתב בכתובות הללו אפשר בכטחה להסיק רק את המסקנא שמקום זה היה פתוח למבקרים במשך זמן מרובה. במצב הנוכחי של שתי האבנים אי אפשר יהיה כמעט לקבוע את ה-terminus a quo; בתור terminus ad quem מתקבל על הדעת ביותר תאריך בנייתה של המדרשה הזאת (לספ' 1350) אולם חושב אנכי

(1) J. Mann, The Jews in Egypt and in Palestine under the

Fatimids I. 44. n. 3; I. 46. n. 1; II. 190

(2) למדרשה אסערדיה היתה כניסה ישרה כזו, ראה אל-אנס אל-גליל, ע' 392

שמצאתי, מתחת לשלשה שמות של יהודים מזרחיים בלתי ידועים, את הספרות 546 (בכתב אירופי) שבהן אולי אפשר לראות את התאריך 1546. צריך להזרות שסימון זמן בצורה כזו (בספרות אירופיות ולספירת הנוצרים), גם אצל יהודי שגדל ונתחנך בתרבות לטינית, הוא—לכה"פ—מוזר למאד במקום שכזה. ברם מושב, לדעתי, לבלי להסיק כל מסקנא גם ממספר זה, היות ומנקודת השקפה פליאונרפית נרדא אפשר לחשוב את תאריכן של כתבות אחרות עוד ליותר נאחר בזמן.

מסקנא: כתבות אלו שיש לראותן בעיקר כשריטות מתקופת ימי הבינים חקוקות בידי חוננים יהודים מארצות שונות שבאו להתפלל באחד השערים של הר הבית, מחוצה לו ובכ"ו בקרבתי-מקום אליו, מקיימות את הידיעות ההיסטוריות שהיהודים לא היו רגילים בתקופה ההיא לדרוך על אדמת מקום המקדש.

דרשות דניאל אלקומסי.

הקדמה

דברי דניאל הקומסי מיוחדים הם במינם בספרותינו, הוא היה אחד מן הראשונים שכתב ספריו בעברית בתקופה החדשה של תחיית ספרותנו. מלבד המדרשים והפיוטים שנסדרו או שנכתבו מחתימת התלמוד עד דור זה של תחיית הספרות בעמינו בימי רב סעדיה גאון כמעט שלא נשארו לנו ספרים שנכתבו עברית. רק קטעים קטנים כמו הפתיחה להלכות גדולות, והערת הלכות פסוקות מארמית לעברית ושרידי ספרי הלכה נכתבו בעברית. עתה נראה מדברי דניאל הקומסי שהשתמשו בעברית במדה גדולה בימיו. אלמלי לא השגנו רק זאת דיינו. מלבד זה אנו רואים לפנינו איש שברר לו שיטה חדשה בהלכה ובאגדה, בפירוש המקרא ובחכמת הרקדוק, וקנה לו מקום חשוב בחכמת הדת. אמת הוא שרישומים בלתי מסופקים מגידים כי השתמש במדרשים ובתרגומים, בספרי דקדוק וערכי-מילין, אולם גם זאת לא נודע לפנינו כי ספרותנו היתה עשירה בספרים כאלו לפני זמנו של הקומסי. ואף על פי שסמך את עצמו על שכמם של הבאים לפניו, מכל מקום סלל לו מסילה בפני עצמו, והוליד דרשות בעניני הדת והתרבות. אין כאן המקום, וגם לא הגיעה עוד השעה, ליתן השקפה מפורטת על חיי האיש הזה, על מעשיו ודעותיו, ולהוציא משפט מוחלט על מקומו בדברי ימינו בכלל ובספרותנו בפרט. בדברי ימינו רכש לו מקום קבוע בקורות הכתות שנולדו בקרב עמינו, ובספרותנו קנה לו שם בחיבוריו ובפירושיו במקרא. מולו נרם לו שדבריו היו טמונים וגנויים כאלף שנה, רק בדורנו ובדור שלפנינו התחילו להופיע דבריו מהנניזות השונות, ומעט הוא מה שנתפרסם ממנו או אודותיו עד היום הזה. כבר דברתי ב' או ג' פעמים על פירושיו ודרך לימודו בחיבורי: שרידים מפתרונני דניאל אלקומסי, תוצאה מיוחדת מהצופה לחכמת ישראל, בודאפעסט תרפ"ד, וגם בס' הזכרון המיוחד לזכר רש"א פוזננסקי, וורשוי, תרפ"ז, והיום באתי לגלות דרשותיו שדרש ברבים כדי להפיץ רעיונותיו תוצה ומכירים בו איש תעמולה אדוק החרד להרחיב את גבול עדתו השומעים לדבריו, ובדאי לא נפלו דבריו ארצה, אלא עברו בלב העם כחצי אש. הדרשות מועתקות מכת"י אדלר סי' קמ"ו, י"ב עמודים של כ"ו שורות בערך. חלק מהדרשות, ב' עמודים, מצאתי גם כן בכת"י אדלר סי' 3002, א', בהם ראיתי המשך מכת"י אדלר סי' קמ"ו, אולם מפני הלחץ זה הדחק

לא יכולתי להעתיק את הדברים, על כן אתן לפני הקוראים רק מה שהעתיקתי לפני כמה שנים.

ומפני כמה טעמים בחרתי להדפיס מאמר זה ב„ציון“. ראשונה, מפני שאנו לומדים מהם כמה פרטים לקורות האנשים שנקראו „אבילי ציון“. שם זה ידוע, אבל קורות הכתה מכוסות באפל. שנית, עלינו להראות את מקומו של הדרשן בקורות הכתה לישראל בכלל והתנגדותו לכת הרבנים בפרט. שלשית, אפרט בדרך קצרה מה שאנו לומדים ממנו אודות הרעיון המשיחי ונאילת ישראל. יש לעמוד גם על שטתו המיוחדת בידינו טומאה וטהרה. ובסוף מחויב אני ליתן דין וחשבון על השערתי שדניאל אלקומסי הוא הדרשן ומחבר הקטע שאנו עוסקים בו.

א) אבילי ציון.

השם אבילי ציון עתיק מאד, ובודאי נסמך על הפסוק בישעיה ס"א, א. מיד כשחרב בית המקדש רבו פרושים בישראל ולא היו אוכלין בשר ולא היו שותין יין ניטפל להן ר' יהושע וכו'. ואמר להם שלא להתאבל כל עיקר אי אפשר שכבר נזורה גזירה, ועוד להתאבל יותר מדאי אי אפשר אלא כך אמרו חכמי סד אדם את ביתו וכו' (תוס' סוטה ט"ו י"א והלאה; ב"ב, ס' ע"ב). בימי ר' שמעון בן גמליאל נאמר מיום שחרב בהמ"ק בדיון הוא שלא נאכל בשר ושלא נשתה יין אלא שאין ב"ד גוזרין גזירה על הציבור שאין יכולים לעמוד בהם.1). בודאי היו בימיהם אבילי ציון שדרכם לא היתה נכונה בעיני אנשי החכמה, שבחרו וחפצו בדרך הממוצעת, אולם כל ישראל התאבלו במ' באב כבר בימי ר' חנינא סנן הכהנים שהוא אומר: כדי הוא בית אליהנו לאבר עליו מבילה אחת בשנה 2), ור' אלעזר בר צדוק אימר שפעם אחת דתו את מ' באב שחל להיות בשבת, למוצאי שבת 3). בכל זאת היו יחידים בימי ר' עקיבא ור' שמעון בן גמליאל וחכמים שעשו מלאכה במ' באב (תענית ל' ע"ב) ורבי ביקש לעקור את מ' באב. (ירוש' מגילה א. ד.). בזמן האמוראים היו חכמים שהיו מתענים מ' וי' באב 4). והיו יהודים שהיו מתאבלים כל ימיהם על חורבן ירושלים, ואחר מהם היה אליעזר ועירא, שהיה מסיים מסאני אוכמי וקאי בשוקא דנהרדעא אשכחיהו דבי ריש גלותא ואמרו לו מאי שנא הני מסאני א"ל דקא מאבילנא אירושלים (ב' ב"ק נ"ט ע"א וע"ב). בודאי היה בן ארץ ישראל, ומנהג בני אבילי ציון לא היה ידוע לבני בבל או התנגדו לאבילי ציון. לפי פירוש הערוך רומז גם רב על

1) שם ועיין דברי קלוזנר, הרעיון המשיחי בישראל. ירושלם תרפ"ה. 252. וגם ע' 281. אולם ב"ב ס' ע"ב חובאן דברי ר' שמעון בן גמליאל בשם ר' ישמעאל בר אלישע. עיין גם בחצירות של צורקמנדל ל' ב' ור' ושגורסים: ר' ישמעאל.

2) תענית י"ג ע"א. בירוש' ביצה ס"א ע"ב הגי' שיאכדו עליו הכהנים מבילה אחת.

3) ירוש' מגילה א' ד' ב'; תענית י"ב ע"ב.

4) ריביל ירוש' מגילה א' ד' לוי שם, ועיין דברי ר' חייא בר אבא שם.

אבילי ציון וירושלים במה שאמר אפי' לשנוי ערקתא דמסאנא 5. וגם האבילי ציון שנוכרו בפסיקתא רבתי, פ' ל"ד, קנ"ח ב', היו בימי האמוראים, ובודאי במאה ה' למספרם וכמו שהראתי ב"ישורון" במאמרי: תנועה משיחית במאה השלישית למספר. במנילת יוחסין של אחימעץ נזכרו אבילי ציון כמה פעמים. ר' אחימעץ הלך לבקר את ירושלים והוליך אתו מאה זהובים ונדב גם לאבילי זבול תפארתנו. (סדר החכמים לניבואיר ח"ב ע' ק"ג). ופעם אחת נדב ר' פלטיאל אלה לאבילי בית העילמים (שם ע' קכ"ח) וגם ר' שמואל בנו שהעלה אביו ואמו בארונות לירושלים נתן צדקה לאבילי ההיכל, הם הענומים על ציון ואבילים (נ"כ שם ע' ק"ל). והקראים מדברים אידותם שהם הנאנחים ונאנקים, שקים דבוקים על בשרם (פנסקר, ל"ק ע' 101). ועוד בימי הנוסע בנימין מטודילא היו אבילי ציון בירושלים, וגם כמה מהקראים קוראים את עצמם; האבל, כמו יהודה הדסי, וטוביה הסופר האבל מאכ"צ, ועוד, מחברנו מרחיב ידיעותינו אודות "אבלי ציון". הוא בודאי היה אחד מהם שהיה מחבב האבילות, ואולי היה מנהיגם או דרשנם. רק איזה דוגמאות יספיקו לאמץ, אם לא לאמת, את ההשערה הזאת. בעמ' ג' שורה י"ז הודיע כי יש בגלות כהנים נאנחים מתאבלים על ירושלים כי שבתו מכהנתם ומעבודתם והם בצרות נכזים ושפלים ולעתיד ילבשו ישע ושמחה וצהלה וכבוד ויקר גדול. עמ' ו' י"ח: משכילי ישי' המתפרדים מהם ומתאבלים באבילות ירושלים תמיד בצום ושק ואפר ומניוירים עצמם מכל עונג עולם זה ורצים לשמור תורת ה' וחוקיו ומשפטיו ומשפילים עצמם כאדמה תמיד קובלים וצועקים אל ה'. ע' ה' שורה ז': לבשר ליחידים לאבלים התדרים ברבר ה' וכו'. ע' ט. שורה י': לבשר ליחידים למשכילים אבילי ציון שהם נכזים בעיניהם ומתעבים וכו'. אלו הדברים אינם מניחים שום ספק בעולם שהדרשן הוא מאבילי ציון. מכל דבריו יש לשמוע כי הוא נאנח וצועק על הגלות המרה שהיו אנשי דורו נתונים בה (למשל א' כ"ה, ג' י"ז), וכמה גדלה תקותו לישועה שמצפה אליה בכל תשוקתו.

ב) לקורות הכתות בישראל.

הדרשן הוא מלא חמה על אנשי דתות אחרות המתנגדים לשטתו הדתית והלאומית. המתנגדים לו ואותם שהוא מתנגד להם עוזבים לפי דעתו—או עוזב—דת חוק תורת השם שנתן לישראל בהר סיני בקולות וברקים לעיני כל ישראל, ורומז בזה לאותם שמאמינים גם בתורה שבעל פה. כת הרבנים בחרו דתות רעות וחקים לא טובים, הם מפתים את בני דורם ומפילים אותם כבור שחת בזה ובבא. הדרשן מטיל מום בהעינוגים והשמחות שיש לדתות הרעות שלא כדת וחוק האלהים. איזה עון מצא הקנאי הזה כאן? אולי מוסכים דבריו על עונג שבת ושמחת יום טוב שהתירו חכמים?

(5) סנהדרין ע"ד ע"ב ואולם עיין תענית כ"ב ע"א ופ' התוס' בתענית וצ"ע.

לא זו אלא אף זו שמצא דופי אצלם באכילת בהמה טמאה וכל שקק, וללות בשר
וסבאות היין וזנות ונואפות. בודאי מנזרים כאלו מחברינו כמדתו וכמדת כל הקנאים, כי
בודאי לא היה המצב הדתי והרוחני כל כך גרוע ושפל בזמן הנאונים כמו שמצייר לנו
הדרשן. אולי חשב שאסור לאכול בשר ולשתות יין בזמן הזה, כמו שאסרו והחמירו על
עצמם הפרושים בימי רבן יוחנן בן זכאי? אי שאסר חלבים שהם מותרים? כל מי
שחוקק דתות רעות ותורות זולת תורת השם יהיו מתים ואבודים מן העולם, ואותם ששומעים
להם יהיו נשרפים בלבושם ובנפושם בזה ובכא. היו בבני דורו אנשים הולכים בתורות
אחרות, ומחזיקים בחקים לא טובים מפני אהבה כבוד ושלוש ומתחברים עם עדת מרעים.
וגם כאן הוא פורט את האיסורים במאכל ומשקה במהרה ובקדושה. ומה שדרשו חכמי
המדרש על המינות שבימיהם שכל באיה לא ישובו, דורש הדרשן על אותם שהלכו
בנתיבות הדרשנים והרבנים הקדמונים, וזהו אות לחליפת הזמנים והדעות (עיין בפרט
ה' ב"הולאה וגם עמוד ו'). זאת נוכל להחליט בבירור כי הדרשן שפך כעסו בכל כחו
על הרבנים וחורתם. הם נחשבו בעיניו לבעלי דתות רעות שראוי להתרחק מהם
ולהבדל מקהלם. וביותר שלא היו מקפידים בעיניו טומאה וטהרה כמו שהזהיר הדרשן
בשטתו שברר לו, כפי שנבאר עוד לפנינו. אולם קודם צריכים אנו לפנות אל רעיון
שבו אין הברל בינו ובין מתנגדיו, הוא הרעיון המשיחי.

ג) הרעיון המשיחי וגאולת ישראל.

בטבע הדבר שאבילי ציון היו מתפללים על ביאת המשיח ומצפים לגאולת-
ישראל. מנהגיהם ואיסוריהם, הרחקותיהם מתענוגי העולם הזה, ופרישותם אפילו מדברים
המותרים, ושאר החילופים ברבר גדול וקטן שהיו בינם ובין הקהל לא היו רק אמצעים
לקרב את הגאולה. בעצם הרעיון המשיחי ובצפיית הגאולה לא מצינו חילוקים בינם
ובין שאר אחיהם בגולה ובא"י. המשיח יהיה מורעו של דוד, והוא יהיה מלך לא רק
על ישראל, אלא על כל העולם כולו מסופו ועד סופו. בימיו ישביע השם גם לאכזריות
וליתומים ולאלמנות וישמחם בכל שמחה וטובה. אליהו יבוא עם המשיח, השם יחזיר
את הכהונה, והכהן הגדול יורה את עם השם בדרך שילכו בה, ויחזיר את ציון נור
הקדש שננטו עם ארון הקודש, ואלו הם השמנה דברים שיעשה אותם האלהים בעת
הגאולה: תשובת ישראל אל אלהיו, אסיפתם לארצם, בנין ביהמ"ק, חזרת השכינה, ביאת
מלך המשיח, קריאת שם חדש לישראל, קימת שבטי יה על ידי אלהיו, קבוץ גלויות
ותחיית המתים. הסדר הזה משונה מאותות המשיח שנשארו לנו בכמה נושאים וכמה
נוסחאות, אולם אין מזה ראייה שהחזירים האלו מאותרים לדרשן שלנו או שלא ידעם.
כי המחבר ידע את מדרשי חז"ל, ומדבריו נכר שהשתמש בהם במדה מרובה.⁶

⁶ למשל ע' א' ט"ו: והחנה עמו תנאי כאשר יאמר למשה וכו' מיוסד על דברי ר' נתן
במילתא יתרו ס' דעמלק גדולה הכרית שנכרתה עם יונדב כי הכרית שנכרתה עם דוד לא

לא רק התוכן הפנימי מעיד שהדרשן הלך בעקבות בעלי המדרש, אלא גם בצורה החיצונית הוא עושה כן. תחלת הדרשה לחג השבועות מוכרת את הדרשנים שהתחילו את דרשותיהם באופן זה: יתברך, כמו דברים רבה ב' י"ד, יתברך שמו של הקב"ה שיועד מה היה ומה עתיד להיות דכתיב מניד מראשית וכו'. או במדרש שנדפס ע"י וורטהיימר, בתי מדרשות א' מ"ג: יתברך שמו של מלך מלכי המלכים הקב"ה שהוא חי וקיים לעלם ולע"ל וכה"א ואולם וכו'. רואה נולדים וכו'. ובילמדנו שם ד' ו': יתברך שמו של הק' שהוא משביע רעבים וכו', שם, ט': יתברך שמו של הקב"ה שבחר בעבדיו (ז).

(ד) שיטת הדרשן בטומאה וטהרה.

הדרשן מדינש בכמה מקומות שמתנגדין אינם מכלכלים דבריהם במשפט במאכל ומשקה בטהרה ובקדושה (ע"י שורה ט"ו), ושהם עוברים עבירות באכילת בהמות טמאות וכל בשר שקץ (שם שורה ב'), ובפרט שהם מתעבים את נפשם במאכליהם ובמשקיהם הטמאים, שהם משתמשים במה שננעו בהם הנוים ובמעשי ידי הנוים, כגון בשמים רקוחים ורפואות, ובכלל: כל המתחבר עמם ואוכל דבר מכליהם או ממעשי ידיהם או ממגעם המתכלכל וכו' (ע"י בעמוד י' כל הענין). והנה ידענו מדין התלמוד שמגע נכרי אינו אסור. כימיהם התירו פת שלשה נוי או נכיה שהנוי עבדה (תוספתא ע"ז ד' י"ד). והעמידו כללים: כל שנאכל כמות שהוא חי אין בו משום כישולי עכו"ם, וגם כל שאינו עולה לשולחן מלכים ללפת בו הפת אין בו משום כישולי עכו"ם. (8) ולהפך מצינו שהנכרים היו נזהרים מאד מאד ממגע ישראל, ר' חנינא ברי' שילקא ור' יהושע דסכנין וכו' ור' לוי בשם ר' יוחנן אמרין ישראל ונכרי דרים בחצר אחת, ושפה ישראל קדרתו ונגע בה הנכרי אינה טמאה, שפה הנכרי קדירתו ונגע בה ישראל הוא אומר טמאה, ואפילו נפלו בתוכה כמה שקצים ורמשים הוא אוכלה ואם ישראל עושה שלו לתוכה הוא שוברה (אסתר רבה פרשה ה'). ור' שמעון בן לקיש אומר שישראל ונכרי שפתו שתי קדרות על נכי כירה אחת ולא חשו להם חכמים (ע"ז י"א ע"ב) ב ע"א). יש להביא חבילות של ראיות שבודאי לא חשו חכמים לטומאה בענין זה, והדרשן עומד ואומר מה שהתירו החכמים. וגם התרגום המיוחס ל"ב"ע עה"ת, דברים ב'ו', מקפיד על כישול נויים ומתרגם: עיבורא (אוכל) תזבון מנהון חי בכספא. ודבריו מיוסדים

נכרתה אלא על תנאי שני' אם ישמרו וכו'. חשוע עם זה דברי הדרשן: והתנה עמו תנאי וכו'. או ב' ד': מזבן שלמה – וכשחטאו וכו' ע"י נדה ע"ב. כאן קודם שנשא שלמה את בת פרעה, כאן לאחר שנשא את בת פרעה. ושי"מ.

(7) וע"י עוד פסיקתא רבתי קצית ע"ב ובילמדנו יקום דברים תתכ"ס, שם תתניו תתל"ד ושי"מ רבים שאין כאן המקום לפרטם. ויריעה זאת מועילה מאוד לקבוע זמנם של המדרשים.

(9) שניהם בשם רב ע"י ר' שמואל בר רב יצחק ע"ז נ"ט ע"א.

על דברי הש"ס ע"ו ל"ז ע"ב. הגאונים נשאלו כמה פעמים בדינים הנוגעים לעניינינו, כמו בתשובות נ"ה ס"י ה'; שו"ת הלכות פסוקות, הוצאת מילרלר, יש לנו תשובות בענין זה מר' שרירא גאון (ס' כ"ב), ובשם ר' עמרם בר ששנא מובא (שם ס' כ"ו) שמי שאכל פת של גוים אין מלקין אותו אולם מוכיחין אותו ואסור לומר מפיו הלכה בבית המדרש; ורב בהן צדק גאון או ר' צמח גאון, או לפי נוסחא שלישית ר' שר שלום גאון, התיר אפי' מגע יין על ידי ישמעאלי שאינו מנסך, וכל הגאונים אינם חוששין לטומאה כלל (ה"פ, כ"ה; ח"ג, קי"ד; ג"ק מ"ו); מר יהודאי גאון התיר אהיני שליחי ואין בהן משום בשולי גוים (תשו' הג' ליק ס' מ"ה). ובחילופי מנהגים שבין אנשי מזרח ואנשי מערב נחלקו אם שלקות של גוים מותרין הם או לא, וכן בענין שלקות של חגבים (עיין הוצ' מילרלר ע' 45) אע"פ שבני א"י אוסרים בודאי לאו משעמו של הדרשן, מפני שמגע הגוי מטמא את האוכל, וכן נחלקו בפת של גוים (שם ע' 29). וכן נמצאו תשובות בענין בשול גוים בתשובות הגאונים מן הגניזה של גיזבורג, ע' רס"ג, ע' כ"ו, רנ"ד-נ"ה, ועוד ש"מ, ובכלל יש לומר שלא עלתה על דעת החכמים או הגאונים לאסור מאכליהם ומשקיהם של או"ה מפני הטומאה.

(ה) המחבר.

לפי השערת המחבר הוא דניאל אלקומסי ולא אחר, וכבר הבאתי ראיות ברורות על זה במאמרי שזכרתי לעיל שיצא לאור בספר הזכרון לרש"א פוננסקי ובפרט ע' קל"ט והלאה. סגנון הדרשות הוא מעין הסגנון המיוחד לחיבוריו של הקומסי, משתמש בלא יכשר (א, או גם ט' א), דבר אחר (א' ו', א' י"ב, ו' ט', ט' ב), דורש סמיכות (ב', י"א, י"ב), מענה (א, ג' כ"ב, ג' ד' ו', ו' ש"מ), מרבה לדבר בדקדוק המלים ואונן המלות והכתובים (ט"ו והלאה), מבחין בין פשט ובין מליצה (ה' י"ב). שימתו ודעותיו ודרך הדרוש שלו גם כן מתאימים עם מה שראינו בשאר ספריו. השואה מדויקת בין הספרים שנושאים על שמם או תוך דבריהם את רשומי דניאל אלקומסי מגדת ומלמדת כי זכינו כאן למקור חדש המפיץ אור על התנועות הרוחניות בסוף המאה התשיעית או בתחילת המאה הזאת למספרם. ולפי שספרותינו ענייה בחומר מוזמן הזה ומתקופה הזאת צריכים אנו לקבל את דברי דניאל לעד ולראיה. לונדון ר"ח מרחשון תרפ"ט.

(כתי' אולר 146)

- 1 כהניך ילבשו צדק 1) וכן לעתיד ילבש צדק כי לא יכשר לש
- שני לא יגורד רע 2) לכן אמ' כהניך ילבשו צדק, ואמ' והסידך ירננו 3)
- מע' הם יש' שירננו אחר הכהנים בשמחה כמו דוד ע"ה שהיה ב[שמחה]
- בעת אש נשא את הארון [מבית עבד אדום היה] מפוז

(1) תהלים קל"ב, ט' (2) שם ב' ב' (3) שם קל"ב, ט'.

5 ומכרבר וג' 4) וכן כאשר נשאהו מציון היו ישר' מרגנים ומהללים שני
ובתופים ובמחולות וג' 6) ד"א וחסידיהם הם הלויים שמשוררים בשירי רינון וזמרה
ואמ' בעבור דוד עבדך מי נכין 5a) לעתיד בעבור דוד עבדך בעבור ברית
ושבועה שכרת עם דוד עבדך והוא שאמר למטה נשמע יי לדוד אמת לא
ישוב ממנה 6) ונהי'א היא השבועה כי לעתיד עוד מזרע דוד יהיה מלך יש' על
10 יש' שני ויצא חומר מנוע ישי וג' 7) ונחה עליו רוח יי וג' 8) אמ' אל תשב פני משיחך 9) וג'
ביאורו הוא ישוב לדוד שנקרא משיח יי שני למשיחו לדוד ולזרעו עד עולם. 10
ואמ' אי יי אל תשב פניו בשאלותיו ששאל ממך על בנין קיום מקדשך וישיבת
יש' בארצו, ועמידת מלכותו לזרע ורעו עד עולם, והוא שאמ' מפרי בטןך
אשית לכסא לך. והוא שלמה ע"ה שעזב לו יי להמליכו שני ויבחר בשלמה
15 בני וג' 12) והתנה עמו תנאי כאש' יאמר למטה אם ישמרו בניך בריתי וג' 18) והוא
מומן רחבעם והלאה שהמליכם בתנאי כי התחילו שלא ישמרו ברית והם
י' הדברות, ועדותי זו אלמדם הם שאר מצות שבתורה, ד"א אל תשב פני
משיחך, הוא מלך המשיח שלא ישיבהו יי שלא למלוך על יש' כי הוא זרעו
של דוד ע"ה ואמ' כבר נשבעת אי יי לדוד ככ' אחת נשבעתי בקדשי וג' 14)
20 זרעו לעי' יהיה וג' 15) אל תשב פני משיחך מזה 16) אע"פ שחטאו לפניך מומן רחבעם
ונחלק המלכות לב' חלקים כאש' עם דוד ע"ה ואמ' אם ישמרו בניך בריתי
היא י' הדברות שני ויגד להם את בריתו 17), ועדותי זו אלמדם 18) מע' 19)
המצות שבמשנה התורה אש' צוה למלך לכתבם ולקרא אותם ככ' והיתה עמו
עמו וקרא בו כל ימי חייו 19) ותחת זו אם יחליפו הברית 20) [הסר]
25 המצנפת והרם הע' וג' 20) ונהיו בגלות שפלים ונכזים עד [שיבחר לו]
בחירה חדשה שני למטה כי בחר יי בציון וג' 21) והוא [יהיה] לעתיד [לכוא] ולא [יעזוב]
(ע"ב)

1 יי את יהודה חלקו וג' 22) לכן אמ' בעבור דוד עב' אל תשי' וג' נשבע יי לדוד וג' אם
ישמרו בניך גם בניהם עדי עד וג' והסמך עליהם כי בחר יי בציון אוה למושב
לו. מע' הוא שחמד ואוה עוד כבוד יי להיות עוד מושבו בציון ובירוש' כשהיה
מתחלה ולא ייעתק מאז עד עולם ועד ככת' זאת מנוחתי עדי עד וג' 28) מומן
5 שלמה שני ועתה בחרתי והקדשתי את הבית וג' 24) וכשחטאו ליוי אמר אלך

- (4) שמואל ב' ו' ניו. (5) צ"ע. עיין דהייא י"ג ח' (5) 5a. צ"ע
(6) תה' קליב י"א. (7) ישעיהו י"א א. (8) שם ב'
(9) ת"ב קליב, י, דהייב ו' מ"ב (10) שם י"ח, נ"א. (11) שם קליב, י"א.
(12) צהי"א, כ"ח, ה'. (13) תה' קליב, י"ב (14) שם פס"ג, ל"ג.
(15) שם ל' ג'. (16) צ"ע. (17) דברים ד', י"ג. (18) תה' קליב, י"ב.
(19) דברים י"ג, י"ט. (20) יחזקאל כ"א, ל"א. (21) תהלים קליב, י"ג
(22) זכריה ב' ט"ו. (23) תהלים קליב, י"ד. (24) דהייא ו' ט"ז

אשובה אל מקומי ונ' (25) וכבר אמרתי פה אשב ונ' (26) לכן אמ' כי בחר יוי בציון
 זאת מנוחת עדי עד ונ' ואמ' צידה ברך אברך (27) הוא כי אחר שישב כבוד יוי
 במקדשו יבקר יוי גם לעדת ישראל (אל) בכלל טובות בלחמם וביינם ובכל צרכיהם
 וכלבולם כבתחלה. וכן אביוניה אשביע לחם (28) כי ברוב גלותם היו אביונים
 10 ועניים רעבים חסרים מכל טוב ולעתיד ישביעם יוי גם לאביונים וליתומים
 ולא למנות וישמחם בכל שמחה טובה, והוא בביאת הכבוד ובביאת אליהו
 ומלך המשיח ו"ל כאש' בירך אליהו מרצון יוי לאלמנה שהיה עמה שני' כד הקמח
 לא כלתה (29) וכן יברך יוי בביאת אליהו ללחם עניי עמו בירוש' ובהר ציון
 ישבעו מכל הטובות. לכן אמ' צידה ברך אברך ונ' צידה כמ' צדה שלח להם
 15 לשובע (30), ויתן להם צדה לדרך (31). לשון כלכול ופרנסה ציד שמפרנס צדה
 צידה. חם הצמידנו (32). צדה במשקל אֶזְבָּה, שיבה, כי קמו ענינו משיבו (33)
 וקנתי ושבתי (34), שב גם ישיש, והוא שְׁבִיבָה, אֶזְבָּה אֶזְבָּה, ואיבתי את אויביך (35).
 דִּישָׁה דִּישָׁה, והשיני לכם דִּישָׁה (36), דִּישָׁה חֲמִישִׁים (37a), דִּישָׁה דִּישָׁה דִּישָׁה (37) דִּישָׁה
 חִיסָה יחוס על דל (38), חִיסָה יוי (40), חִיסָה, חִישָׁה חִישָׁה לעזרת (41), אחִישָׁה (42), חִישָׁה
 20 רש ישבע רִישָׁה (43) רשו ורעבי (44), רִישָׁה, רִישָׁה, שר השירו (45), בי שרים ישורו (46),
 שְׁיָרָה השירו, שש ישיש עליך אל (47) שְׁמָשָׁה (48), שתי ושית לערפל (49), ישית שְׁיָת
 שתי שית (50), רץ ויריצוהו, אריצנו רִיץ, רב אריב יריב קִיץ מדוע אליו
 ריבות תר תרתי בלב (51), ויתורו מתור הארץ (52), ויתירו בית יוסף (53), תור תרו
 תרו וד' (?) כולם מן הפועלים שעיינם אות חזק, נה ולא נה בהם ונשאו אליך
 25 בניהם קינה (54), נבר יהיר ולא ינה (55) ננה ננה בנה טוב (56) הנה והמע' נהפך הו
 של ננה בנה והוא בי. קינה, ננה, נוח ויניחך, יליל ריח ניחות, נוב חיל כי (59)

(25) הושע ה' מ"ו. (26) תה' קליב, י"ד. (27) שם מ"ו.

(28) שם. (29) מלכים א' י"ז, י"ד. (30) תהלים ע"ח כ"ה.

(31) בראשית מ"ה, כ"א. (32) יהושע מ' י"ב. (33) מלכים א' י"ד, ד'.

(34) ממזל א' י"ב, ב'. (35) שמות כ"ג, כ"ב. (36) ויקרא כ"ו, ה'.

(37a) דהייא כ"א, כ'. (37) איוב מ"א, י"ד. (38) תהלים פ"ח, י'.

(39) שם ע"ב י"ג. (40) יואל ב' י"ז, (41) תה' כ"ב, כ'.

(42) שם נ"ח, מ'. (43) משלי כ"ח, י"ט. (44) תה' ל"ד, י"א.

(45) הושע ח' ד' צ"ע. (46) משלי ח' מ"ז, (47) ישעיה ס"ב, ה'.

(48) אולי צ"ל שויש. (49) ירמיה י"ג, מ"ו.

(50) תה' מ"ח, י"ד. (51) בראשית מ"א, י"ד.

(52) ירמיה מ"ט, י"ט, (53) קהלת ב' ג'.

(54) במדבר י"ג ב' (55) שופטים א' כ"ג.

(56) יחזקאל כ"ז ל"ב. (57) חבקוק ב' ב'.

(58) יחזקאל ל"ד, י"ד. (59) משלי כ"ט, י"ז.

החסידים המשיכילים משאר ישרי שמתעננים ומקוננים ומתאבלים בצום ובכי
ובמספד בצום ושק ואפר. ויהיו לעתיד מרננים רנון ושיר וזמרה ליוי ברוב
25 שמחת לב שני רנן ירננו תחת שהיו צועקים ובוכים באורך זמן הנלות ככת'
קול ברמה נשמע (94) ונ' וכת' בכה תבכה בלילה (95), ונ' ואמ' קימי רנוני בלילה (96),
ונ' לכן אמ'

(ע' ד') 1 וחסידיה רנן ירננו ואמ' שם אצמית קרן לדוד ביאורו התחיל ברוד ע"ה
וסיים על בנו המשיח ואמ' שם בירוש' אצמית לדוד [מלך] המשיח
וקרן הוא המלכות שני וכל קרני רשעים אנדע תרוממנה (97), ונ' לכן אמ' שם
אצמית קרן לדוד ואמ' ערכתי נר למשיחי הוא כהן גדול שיהיו שניהם
5 במקדש שני וישב ומשל והיה כהן ונ' לכן אמ' ערכתי נר למשיחי, ואמ' ואויביו
אלביש בשת מע' אויביו של מלך המשיח והם מלכי הגוים כי יסיר יוי
מלכותם ולמלכות ישרי יקים לע' ככת' תרק ותסיף כל אלן מלכותא והיא
תקום לע' (98), או כשיראו אויביו ילבשו בשת, כי ישובו תחת ממשלתו ויתנו
לו מם ויעבדוהו ככ' כי הגוי והממלכה אש' לא יע' יא' ונ' (99), וכל זה מיוי אלהינו
10 ית'ש יתקיים ביש' כי הוא אלהינו שופט ונוקם נקמותינו והוא מושיענו
ונאלינו מכל צרותינו כשאמ' בשב' ואנכי יוי אל' משי' מצ' ונ' (100) לכן אמ' אויביו
אלביש בשת. אמ' ועליו יציץ נורו, מע' ועליו בבקן גדול יציץ נור הקודש
בכתחלה, והוא הכהן הגדול הנמשל בנר, ככ' ערכתי נר למשיחי, כי הוא
יהיה מאיר לעיני עם מלך המשיח כנר יהיה לפני המשיח ועמו שיורה
15 להם דרך יוי ותורתו והשיב לב אבות על בנים ולב בנים על אביו, ותהיה
להם תורת יוי כנר כמ' שאמר נר לרגלי דבריד (100) ונ' וכת' כי נר מצוה ותורה אור (101), ונ'
וזה אמ' הנחבם מכל האדם ע"ה בעד ישרי המתחשים ומבקשים תורת יוי
וצדקתו. ובא לעוררם ולהקיצם ללמוד תורת יוי ולשמרה להיות להם כנר
מאיר לפנייהם שלא יכשלו בדרכים לכן אמ' כי נר מצוה ותורה אור, ואמ'
20 ודרך חיים תוכחות מוסר מע' הוא תוכחות ייסורי יוי שמביאה אלהים
על ישרי' להשיבם אל המושב ולהנחילם חיי עו' הבא שהוא דרך החיים ככת'
כי כאש' ייסר איש את בנו ונ' (102) ואמ' לשמרך מאשת רע מחלקת לשון (103), נכ'
כי כל מי שהונה בתורת יוי ומציתיו לפניו היא הלימוד כנר ואיר הולך
ואינו נכשל כי הוא תמיד יודע מצות יוי בעיקרה והוא משמרתו בזה

(94) ירמיה מ"ב. ו', (95) איכה א' ב'.

(96) שם ס' י"ט. (97) תהלים ע"ה, י"א. (98) דניאל ב' מ"ד.

(99) ישעיה ס' י"ב. (100) תהלים קי"ז קי"ח. (101) משלי ו' כ"ג.

(102) דברים א' ה'. (103) משלי שם כ"ד.

- 25 העי' מעבירות ומנואפות שהיא אשת רע, ומפתוי מתק שפתותיה ולשונה שלא יכשל בה כמי' שאמי' בעדה לכה נרוה דודים עד הבקר נתעב אליכי
- (ע' ה') 1 אין האיש בביתו, וכמי' שני' לשלמה ע"ה נשיו הטו את לבבו וני' לכן אמי' אל תחמוד יפיה בלבבך וני' כמי' שהזהיר משה ע"ה ולא תתורו אחרי לבבכם וני' לכן אמי' אל תחמוד יפיה בלי' אמי' כי בעד אשה זונה עד ככר לחם מע' בא הנה שלמה ע"ה להודיע לבאי העי' כי כל מי שיתעסק בעבירות בזנות
- 5 ובנואפות ובתאות לבו ואינו ממחר בתורת יוי ובמלאכת ידיו לחיות בעולמו יבוא לו חסרון הכל שלא ישאר לו אפי' פת לחם לחיות בזה העי' כי אם ימות בחוסר כל רעב וצמא אף בעי' הבא נפשו היקרה נצדת לדראין עולם, ככתי' היחמה איש אש בחיקו וני' אם יהלך איש על הנחלים וני' כמו שאמי' איוב ע"ה כי אש היא עד אכרון תאכל וני' (104), וכתי' הנה כן הבא אל אשת רעהו
- 10 לא ינקר, הוא שאמי' למטה הולך אחריה פתאום כשור אל וני' עד חץ כבודו וני' וכל זה כפשוטו ההויים בעי' אך מליצת העניין הזה, בא הנחכם מכל תאדם ע"ה להזהיר על דת חוק האלהים ללכת תמיד האדם בה כבי' למעלה מזה בהתהלך תנחה אותך וני' הוא שהזהיר בתורה והגית בו יומם ולילה וני' הוא שאמי' בהתהלך תנחה אותך בעי' הזה. בשכבך בקבךך תשמור עצמותך
- 15 ונפשך והקיצות משנת מיתתך היא תנחמך שוכר המנחם בדבריו לחבירו ומחזיקו בפחדו וצרתו להנצל מכל רע, על כן אמי' כי נר מצוה ותורה אור. מעי' שמירת מצוות יוי כנר המאיר לאיש בעי' הזה ומנהיגו בדרך טוב. וכן תורת יוי וחקיתיה ומשפטיה אור הם בעי' הבא כבי' וזרת בחשך אורך ואפי' כציה (105), ותוכחות יוי הכתיבות בתורה הנזרה בהם ומחזיקים בהם
- 20 הם חיי עי' הבא כבי' עץ חיים היא למחזיקים בה וני' (106). לכן אמי' כי נר מצוה ותורה אור וני' ואמי' לשמך מאיש רע וני' הזהיר הנה שלא יעזוב האדם דת חוק תורת יוי שנתן לישי' בהר סיני בקולות וברקים לעיני כל ישרי' ביד משה עבדו ע"ה ויבחר דתות רעות וחקים לא טובים המפתים את בני אדם ומפילים אותי בכור שחת בזה ובכא שלא יהי' מסועף בתורת יוי פעם בחוץ פעם ברחובות
- 25 כאותה הזונה המנאפת כמי' שאמי' נעים ומירות ע"ה סעיפים שנאתי ותורתך אהי' וני' סתרי ומנני אתה וני' סורו ממני מרי' וני' (107). לכן הזהיר ואמי' לא תחמוד יפיה
- (ע' ו') 1 בלבי וני' הוא יופי שעשועי העי' הזה והעיונים והשמחות שיש לרתות הרעות שלא כדת וחוק האלהים ואל תקאך בעי' באכילת בהמות טמאות וכל שקך

(104) איוב ל"א. י"ב. (105) ישעיה נ"ח י"ז.

(106) משלי ג' י"ח. (107) תהלים קי"ט קי"ג והלאה.

- בשר זוללות וסכאות היין וזנות ונואפות ככ' זנות ויין ותירוש יקח לב, כי
אחרית זה האיש בעי' זה בחוסר כל ככ' כי זולל וסוכא יורש וגי' אף בעולם
5 הזה באש יוקדת כי לא שמר תורת יוי' להיות לו שבר מן המצוה איתה ית"ש
שהוא חי לעי' ויכול לתת שכר טוב להטיב לשומרי מצותו ולהרע למורדיו
למי שלא שמר מצותו כי אם נטה אל רהבים ושמי כזב שהם המצוים
והחוקקים דתות ותורות זולת תורת יוי' מתים ואבורים מן העי' ואינם
יכולים להשיב לשומרי דתותיהם כי אם אלהינו ית"ש אש' הוא אלהים חיים
10 ומלך עי' ית"ש ויכול לשלם לאיש כמעשהו כמי' אמי' בשב' ואנכי יוי' אל מא' מצ'
ואלי' אלי' וגי' לכן אמי' כי בעד אשה זונה עד כזר לחם וגי' אמי' היחתה איש אש'
בחיקו וגי' וכן אם יהלך איש על הנחלים המשיל הדתות הרעות באש ונחלים
ששורפים את בני אדם לבושם ונופיהם בזה ובבא, הודיע כי מי שיסיר
את לבו מאחרי יוי' כשמירת מצות יוי' ותורתיו וידרוך וילך בתורות אחרות
15 וחקים לא טובים ולא יכלכל דבריו במשפט כמאכלות ומשקה בטהרה ובקדושה
ומפני אהבה וכבוד ושלוש גופו מתחבר עם ערת מרעים ושמי כזב
ככ' שנאתי קהל מרעים וגי' וכת' לא ישבתו בסוד משח' וגי' לכן אמי' כן הבא
אל אשת רעו וגי' היא הדת הרעה זולת תורת יוי' אש' ערת מרעים נוטים
אחריה שכת' בעדם גלם לרע ירוצו וגי' ודרך שלום לא ידעו וגי' כמי'
אמי' משכילי יש' המתפרדים מהם ומתאבלים באכלות ירוש' תמיד בצום
20 ושק ואפר ומנוזרים עצמם מכל עונג עולם זה ורצים לשמור תורת יוי'
וחוקיו ומשפטיו ומשפילים עצמם כאדמה תמיד קובלים וצועקים אל יוי'
אני שלום וכי אדבר ועליהם כת' כל הדרך זה לא ידע שלום, ועל כל אלה
הדתות הרעות הזהיר הנחכם מכל אדם ע"ה כל באיה לא ישוכן וגי' ועל
כל אלה אמי' גם ירמיהו ע"ה עמדו על הדרכים וגי' ואיזה דרך הטוב הוא שאמר
25 כי לקח טוב נתתי וגי' ואשרי שומריה ומקימה ואשריו ואשרי בניו אחריו
(עי' זי) 1 עליו נ"ב... ויחזה בישועת אלהינו ככ' ושם דרך אראנו וגי' לראות פני
אלהיו ומלך המשיח שאמי' בהם אויביו אלביש בשת ועינ' הוא ציון נזר
הקודש והיה לאהרן ולבניו וכלל בגדי כהונה מתחלה ועד שגלו לא בלו
ולא כלו ואבדו אותם הבגדים מימי כי לא מצאנו שנעשו אחרים בימי
6 שלמה ע"ה לא היו משמשים לכהונה ובעת שננו הארון ננו גם הם
להיות לעתיד לבוא ככתחלה ככ' הנני שלח מלאכי ופנה דרך וגי'
כן אמי' ועליו יצונו נזר. ובדרך קצרה דברתי על ענין זו כי נר מצוה ותני' א'
כי העניין לא יביל כי העת דחוק ולא יכולתי להאריך ואם תרצה להאריך
עיין בפתרון ספר משיכילי נ"ע ותבאר היטב, ד"א ועליו יצונו נזר כיאורו

10 ועל מלך המשיח יצוין נזר המלוכה שימלוך על כל העו' ככ' כי תקדמו
ברכות טוב. וכת' חיים שאל ממך, גדול כבודו בישועתך, כי תשיתוהו ברכות
כי יוי אלהינו ית"ש הוא היכול להשיב את המלוכה עוד על זרע דוד וישפיל כל
אויביו אויבי יש' וינקום נקמתם ויושיעם מגלותם בעת שישובו אליו כשאמ'
בשב' ואנכי יוי אל' מא' מצ' ונ' הוא אלהינו יקיים בשורותיו ונתמותיו שדבר
15 ביד כל נביא וחזוה בימיכם משכילי ובימינו ובימי כל עמו ישר'. ויקיים
דברו שאמ' אהיה כמל לישר' ולכו יונקותיו ויהי כזית. ישובו וישבו בצלו
וכת' הבן יקיר לי אפרים, ואז נודה לו ונהלל ונשבח לשמו הגדול ונא'
לדוד ארוממך אלי המלך, כל המזמ' עם עניין תפלת צהרים ברוך יוי לעו' אמן ואמן.
ביחזקאל

דרשה ס מוך לחג השבועות

תהלה ושבת למשמיענו שמועות

20 כת' כה אמר יוי אלהים ביום טהרי אתכם מכל עונותיכם והושבתי את הערים ונ'
עד כצאן קדשים כצאן ירוש' במועדיה עד וידעתם כי אני יוי. יתברך
וישבתת יתפאר ויתרומם יתנשא ויתעלה יתאדר ויתהלל שם הגדול
הנבור והנורא שם יוי אל' יש' שהוא אלהי האלהים ואדוני האדונים והוא
25 אחד ומיוחד ואין שני לו, והוא ראשון ואין לראשיתו ראשית, והוא אחרון ואין
לאחריתו אחרית, והוא חי לנפשו, חכם לנפשו, יכול לנפשו מצאו. לנפשו
(ע' ח') 1 והוא לא סר ולא יסור, והוא גואל ישר' וקדושו ונאמן בבריתות בשורותיו
והבטחותיו לקיימם על ישר' עמו לעתיד לבוא, כאש' בא ישעיה ע"ה מבשר
ומשבח ליש' ואומ' כה אמר יוי גואל ישר' קדושו לבזה נפש ולמתעב נוי לעבד
מושלים מלכים יראו וקמו שרים וישתחוו למען יוי אש' נאמן קדוש ישר'
5 ויבחרך, כאש' בא ישעיהו הנביא ובישר ליש' לחיים ולמתים ככ' למעלה ותשבח
זה. ועתה כה אמר יוי יוצרי מבטן לעבד לי לשובב יע' ונ' שב עתה עוד
לבשר ליחידים לאכלים החרדים בדבר יוי המתעבים לגוים במאכלם
ובמשתייהם ובמגעם כאש' אמרנו בשבתנו כה אמר יוי גואל ישר' וקדושו לבזה
נפש ונ' ואמ' למעלה מזה ועתה כה אמר יוי יוצרי מבטן ונ' מע' עתה כימי
10 הישועה אמר יוי לי אש' הוא יוצרי מבטן מיציאת מצ' שמיציאת מצ' נולד
ונראה ישר' הילד הנולד מבטן ונראה בעו' כמ' שאמ' במקום אחר ופושע
מבטן קורא לך, לכן אמ' עתה אמ' יוי יוצרי מבטן, ואמ' לעבד לו שנאלת
ממצ' לעבדים לו ככ' כי לי בני יש' עבדים עבדי ונ' ואמ' לשובב יע' אליו מע'
כן אמ' לי עתה לשובב להשיב את יש' אל תורתך בלב אחר, ואז האלהים
ישוב גם הוא אליהם ואז ויש' לו מאסף כי יקבצם ויאספם מגלותם בברשותו

- 15 ובארצי ככ' ואסף נדתי ישר' ונפוצות יהודה יקבץ ככ' ואלה שמונה דברים שיעשה אותם האלהים ויקיימם על ישר' הא' לשובב יעקב אליו, והב' וישרי לו יאסף, והג' ואכבד בעיני יוי' הוא שיתכבדו ישר' בבניין מקדשם ובביאת כבוד יוי' בתוכו לנוח שם כבראשונה ככ' ואת מנוחתו עדי עד וגי' הדי' היה עזוי, הוא עזו מלכותם מלכות המשיח ככ' ויתן עזו למלכו וגי' כי יגבירם האלהים על אויביהם ויפלטם מכל צרה לכן אמ' לשובב יע' אליו וגי' ואמ' בעיני יוי' ואלהי היה עזי, והה' הוא שאמ' נקל מהיותך מע' הנקלה זאת בעיניך שנקראת לי עבד ממצרים שני' כי לי בני ישי' עבדים וגי' אם נקל הוא בעיניך לעתיד לבוא יקרא לך שם חדש שני' וקורא לך שם חדש וגי' והוי' הוא שאמ' 25 להקים את שבטי יי' הוא שיעמיד האלהים ביד אליהו ויל' את השבטים כל א' וא' שבט בנחלתו בהפרד בייחוסם ובמשפחתם אש' הם עתה פוזרים בדי' פנות העזי.
- (ע' ש') 1 והוי' אמ' ונצורי ישראל יקבץ הם המתים שיחיים האלהים ויקבצם בארצו כמ' אמ' כנצר נתעב ובנצורים ילינו ככ' הנני פותח את קב' וגי' נצורים הם פגרי מתים, ד"א ונצורי ישר' ששכנו במדברות לעבר ולנהרי כוש אש' האלהים נוצר ושומר אותם כל זמן הגולה עד זמן הנאולה והוא מלשו' נציר 5 בני וגוי' והתי' אמ' ונתתיך לאור גוים הוא שא' קומו אורי כי בא אורך וגי' והלכו גוים לאורך וגי' והלכו עמים רבים ואמרו לבו ונעלה וגי' ועל כל אלה הבשורות אמ' להיות ישועתי עד קצה הארץ שיועד ותראה ישועת ישר' בכל הארץ ככ' וראו גוים צדקך וגי' לכן אמ' להיות ישועתי עד קצה הארץ. ואחר שבישר ישעיהו ע"ה מצויי יוי' ית"ש לישר' כולו לחיים ולמתים 10 כללם שהם בגלות שב לבשר ליחידים למשכילים אבילי ציון שהם נבנים בעיניהם ומתעבים לגוים במאכלותם ובמשוניהם ובמנעם ובישרם כי יהיו במדרגה גדולה וכבוד יותר משאר ישר' והוא שאמ' כה אמר יוי' גואל-וי' קדושו. ואמ' כה להפרידו מעניין של מעלה כי במקום שיאמ' כה הוא מופרד מעניין של מעלה ובמקום שיאמר כי כה הוא סמוך למעלה, ואמ' יוי' הזכיר והקדים 15 הנה שם הנכבד והנורא מכלל שמות אלהינו יען כי הוא שם של עבודה ככ' לקרוא כולם בשם יוי' וגי' והיה כל אש' יקרא בשם יוי' ימלט. וכבר ביא' למעלה ביאור מלת שם יוי', ומשם תחקור ותבארהו והזכיר הנה עוד מ' דברים שאמ' יוי' הוא השם הנכבד והנורא ית"ש ואמ' גואל ישי' הוא שאמ' למעלה גאלך קדוש ישי' וגי' שיגאלם מן הגלות הזאת כשנאלם ממצרי' ואמ' ישי' כי יהיו 20 לעתיד שרים ונכבדים לכן קראם בשם ישר' ככ' לא יקרא עוד שמך יעקב כי אם ישר' וגי' לכן אמ' ישר' ואמ' קדושו הוא הנוקם נקמתם מיד צריהם

ואז יתקדש שמו בכל העו' ככת' ונקתי דמם לא נק' ונ' וכת' והגדלתי
והתקדשתי ונודעתי ונ' וכת' ואת שם קדשי אודיע בתוך ונ' והוא כמו שאמ'
בקרובי אקדש, לכן אמ' קדושו ואמ' לבוה נפש מ' ע' מלת מצדר, כל
25 א' וא' מן המשכילים רץ ואץ להקטין ולהבוות עצמו ואת יראי וי' יכבד ונ'
לכן אמ' לבוה נפשי ואמ' למתעב נוי, מע' ואם הם נבויים בעיניהם ונמאסים

(ע' י') 1 ומתעבים לנזים בטומאת דתם ומנהגם הרע וחקותיהם המכוערים
אף במאכלותיהם ובמשתייהם הטמאים ומשקצים נפשות ישרי אף במגעם
ובמעש' ידיהם שעושים בשמים ורקחים ורפאות שכל מגעם ומעש' ידיהם
טמאים ומשוקצים יען כי הם אוכלים כל שקץ וכל רמש וכל חיה טמאה והם
5 בועלי נדות וזבות ומטמאים בעבודת הפסילים ובשם קדושיהם ובקברי
מתים ועצמותיהם וכליהם מגואלים ומשוקצים מכל טומאה כשביארם
תורת אלהינו ית"ש שאמ' אל תטמאו בכל אלה ונ' וגם בנילוי העריות אינם מתחברים
עמהם כי אם מתעבים אותם על הכל כי הם טמאים ומטמאים ככ' ארץ
נדה היא בנדת ונ' וכל המתחבר עמם ואוכל מכליהם דבר או ממעש' ידיהם
10 או ממגעם המתלכלך ומטמא מידיהם זולת זרעונים וזרעים ופירות אש'
הם בברייתם עומדים וירקות עם שרשיהם שטיהרה אותם התורה להרחיצם
כל אלה במים מלחלוחית מנעתם לאכלם וכאש' אמ' דניאל ע"ה תנו לנו מן
הזרעונים ונ' יחדיו יכלה ויספה עמהם ככ' אוכלו בשר החזיר והש' והע' ונ'
וכת' מבשרם לא תאכלו ונ' אפילו ממקצת ומעין טומאת בשרם וכל מי
15 שינזר ויבדל מהם לו חיי העו' הבא ככ' הנה עבדי יאכלו ונ' וכאש' אמ' הנה
בעניינו לבוה נפש ונ' ואמ' לעבד מושלים, הודיע כי הנכוה והמתעב נוי
הוא עבד בנלות מרוב אהבת וי' אינו נוטה עמהם בדתם יען להיות גם היא
שר ומושל כמותם כי אם עובד אותם והוא תחת ידיהם נותן מס וגולגולת
ומנדה בלו והלך ומעבירים אותו בכל עבודה קשה ושם וי' לא שוכחים
ככ' כל זאת באתנו ונ' ואמ' מושלים ולא אמ' מלכים יען כי כל מי מאויביהם
יש לו מעט ממשלה אפי' בוזי הוא ומכוער ועבד עבדים בפרך ובזדון
ורשע ימשול עליהם שני עבדים משלו בנו ונ' לכן אמ' לעבד מושלים, ואמ' מלכים
יראו וקמו שרים וישתחוו זו בשורה לכל מי שינזר מכל אלה שהזכרנו
ויתאפק באלה הצרות יזכה לכבוד יקרה ונכבדה והוא שאמ' מלכים יראו
25 יקומו לעתיד לאותו המשכיל בכלל הכבוד והטובות שיעשה לו האלהים ית"ש
ויקומו מפניו כי יהיה כבוד וי' והודו עליו כמ' אמ' והמשכילים יזהירו
כוהר הרקיע

(ע"י"א) 1 וכן שרים עם המלכים יקומו וישתחוו לפניו כי האמור לזה אמור לזה, כי לא יכשר השרים אם ישתחוו שלא יקומו. וכן אם המלכים אם יקומו שלא ישתחוו והוא מלש' שחי ונעבורה, כמ' אמ' והלכו אליך שחות ונ' לכן אמ' מלכים יצאו קמו שהם ישתחוו, מע' למען שם יוי שבשחו בו באורך זמן הגלות ושמרו מצוותיו והבטיחם שיתן להם שכרם כי הוא נאמן בבריתו שכרת עם אברהם אבינו ע"ה ועם עבדיו ככ' ואף גם זאת בהיותם ונ' וכת' כי ההרים ימושו ונ' וכן בעבור כי קדוש יש' הוא לקחך לו לעם ויבחרך כי אע"פ שהגלך האלהים בחטאתיך בדי' פנות העולם זה כמה שנים לא מאסך ובחר באומה אחרת כי אם עוד לישר' שני' ויבחרך הוא לש' עתיד כמו רצית יוי ארצך ונ' ודומ' 10 וכ' כי יעקב בחר לו ית' ונ' וכמו שיבחר יוי לישי' עבדיו עוד ויקבצו מדי' כנפות הארץ, כי יבחר בארצו ויראה או ישועתו לישר' עמו ושיבם בארצם כבראשונה כמ' שאמ' ברות הקידש בני קרת רצית יוי ארצך וזה המומ' נסמך במזמור מה ידידות משכנותיך ונ' יען אמ' בו נכספה וגם כלתה נפשי לחי' ונ' גם צפור מצאה בית ונ' זה היה בקצף יוי על ישר' והגלם מארצם ובא 15 במזמור זה והודיע כי שמע יוי תחנונם ורצה את ארצו על כן הסמך זה המומ' אליו. ואמ' רצית יוי ארצך שבת נשאת כסית אספת השיבות כולם לשון עתיד הם. כי בימי ישועה יאמרו נואלי יוי א' יוי קיימת דברך שאמרת ורציתי אתכם נאם יוי ורצית יוי ארצך ושבת שבות יעקב ונשאת עין עמך וכסית כל חטאתם כאש' אמרת כי אסלת לאש' אשאר כי אסלת 20 לעולם ונ' וכאש' אמרת אנכי אנכי הוא מוחה ונ' וכן אספת כל עברתך השיבות ונ' כאש' אמרת כי מי נח זאת לי ונ' וכאש' אמרת לכן כה אמר יוי אלהים עתה אשיב את שבות ונ' וכת' כי אתן אתכם לשם ולתהלה ונ' ד"א הם לשון תחנה מלפני האלהים. מע' תרצה יוי ארצך ותשיב שבות יעקב ותשא עון עמך ותכסה כל חטאתם ותאסוף כל עברתך מישר' ותשיב אותם אל 25 ארמיתם מגלותם שהיא חרון אפך ככת' ויתשם יוי מעל ארמיתם ונ' ככ' למטה מזה שיבינו אלהי ישר' ונ' ואמרם בלש' עבר כי כל דבר אש' עתיד האלהים לעשותו

(ע"י"ב) 1 יאמר או בלש' עבר ולא כל דבר ש..... כי אם מהם יען ל כי הוא נזר דין מיוי ובכירור כן יעשה כמו אמר בפתי אני יוי ה כמו איש נבור.

... יאמר לחבירו... כבר אני חפצך עשיתי הנה הוא עשוי

5 ... אך בביטחונו בכת ואפילו אומר לו כבר עשיתי חפצך

- 5 כך וכוה. ד"א אמ' רצית. מע' יא' יוי כאש' רצית בימי משה הושע את ארצך
... עם... ממצר'... וכסית עינם וחטאתם וא... כל עבר...
מהם... אותם משעבוד... והיא חרון אפך אל ארצם ואל נחלתם
שנתת בברית לאבותינו כן עתה שובנו אלהי ישעינו ונ' כאשר בשרנו ביד
10 כל נביא וחווה ואמרת מחיתי כעב פשעך ונ' בריה... רצה את ונ'
ואמרת עוד כי ברצתי... ונ' רחם ארחמנו נאם יוי וכת' ורציתי
אתכם נאם יוי אלהים וכת' כי רוצה יוי בעמו לכן אמ' רצית ארצך ונ' וכל
אלה יעשה האלהים לישרי' למען כי הוא גואלם כאש' אמרנו בשם כה אמ' יוי
גואל ישר' ונ' שבות שבות יעקב מע' תשוב אל שבות יעקב ותגאלם מגלותם ככ'
15 ושב יוי אלהיך את שבותך ונ' וכת' הנני שב שבות אלהי ישר' ונ' וכן א' ושבת
שבות יעקב, ואמ' נשאת עין עמך, מע' תשא עין עמך כי מחיתי כעב
פשעך ונ' וכת' בימים ההם ובעת ההיא יבוקש ונ' לכן אמ' חטאתם עין עינך
ואמ' כסית כל חטאתם סלה, מע' א' יוי כסית כל חטאתם עוד
כמ' אמ' אשרי נשוי פשע כסוי חטאה וכת' ותשלך במצולות ים כל חטאתם
20 שלא יראו עוד בעי' וכן תאסוף כל עברתך וכעסך עלינו
באורך זמן הגלות והיה מכה אותם בחליים ובייסורים גדולים ובמיתות
משונות וכן השיבות מחרון אפך, מע' תשיב את ישר' מן הגלות המרה
אש' היא חרון אפך ככ' ויתשם יוי מעל ארמתם... שב שבות
אלהי יעקב ונ' לכן אמ' כסית אספת שובנו אלהי ישעינו מע'
25 שוב לנו ככתחלה שהיתה שכינתך וכברו אותי... כי אתה
אלהי ישעני כבראשונה ככ' ישר' נישע ביוי תשועת עולם לכן אמ' ישעינו

ה ע ר ה : מסכה שנית נשמשו ציוני הפסוקים בסוף המאמר.

ממסעו של ר' זכריה בן סעדיה בן יעקב בארץ ישראל

הפרקים המובאים להלן, לקוחים הם מספר המוסר לר' זכריה בן סעדיה בן יעקב, ספר שלא נתפרסם עדיין ושהעתקה ממנו נמצאת תחת ידי (*). אולם מוצא אני מן הראוי למסור מקודם ידיעות אחדות על חיי המחבר, עד כמה שאפשר לדון עליהם לפי ספרו.

ר' זכריה בן סעדיה בן יעקב המכנה ר' יחיא אל צ'הארי—ובשמו הספרותי, אבנר, נולד בתימן וישב באוול (צנעא) בירת תימן, שהיתה, עפי הנראה, גם עיר מולדתו. כמנהג התימנים בימים ההם להתיחס לאחד השבטים, יודע גם ר' זכריה להתיחס על שבט ראובן. זמנו—המחצית השנייה של המאה ה־16 למספרם, כ־100 שנה לפני המשורר התימני, ר' שלום שכני. מלאכתו—מלאכת הצורפים, ובארצות מסעיו עסק במקצת גם במסחר.

ר' זכריה היה בדורו המשורר הגדול בתימן. אהבתו לשפת עבר היתה עזה ועליה אמר בהקדמתו לספרו הנ"ל „ראויה להיות על לוח לבנו חרושה, שנורה בכל פיות, בנויה לתלפיות, ואולי בזה תהיה למכתנו צרי ועץ־חיים עושה פרי“, וכמעט כל שיריו וחבוריו נכתבו בעברית, ורק חלקים קטנים משיריו נכתבו בערבית. הוא היה בקי בתורת־ישראל, היתה לו דרך סלולה בדברי הקבלה, למד פילוסופיה יוונית והיתה לו יד בחכמת הרפואה. ספרו הנ"ל הוא כעין ספר „המקאמאת“ דברי שיר ומליצה, כדוגמת הספר „תחכמוני“ לר' יהודה אלתריו, ומ"ה מחברותיו כוללות חלק גדול משיריו, פרטים על קורותיו, ידיעות על מצב היהודים בתימן בזמנו ועל מסעותיו של המחבר בבצרה, בבל, הודו, כוש, פרס, סוריה, ארץ־ישראל, מצרים, תוגרמה ורומא. על

(*) כתיי של ספר המוסר נמצא גם באוכספורד. השוה נייבואר בקטלוג כתבי היד שבכור—דליאנה (עמ' 841–842) מספר 2397, על ס' המוסר, 45 מקאמאות, בעיקר בעלי תכן מוסרי לזכריה בן סעדיה בן יעקב (אלצאהרי); לפי ההוספה—העתקה מכת"י יו"ת מ א ו ח ר—חקוי לתחכמוני, שיחה בין סרדכי הצידוני ואבנר בן חלק התימני. „המחברת ה־יב“ זמנה שליג, והמחברת הכ"א אחרי הגיעו לשנת השליש; וגם הכתיב שזמנו נדפסים הקטעים דלקמן אינו אלא העתקה מכת"י יותר קדום שהעתיק סופר תימני מתימן בשביל מר קהתי. ועי' מה שכתב עליו ב. ה. ד. ב. משמוני מסתרים" עמ' 9–14, ושם גם הדפים מחברת מ"ה מן הספר.

צורת הספר כותב המחבר בהקדמתו בין יתר הדברים: „ואולם הכינותיו על פי שני אנשים זרים ממני, „מדרכי הצידוני“ ו„אכנר בן חלק התימני“, בעבור כי מנין שמותיהם כמניני, והאלהים יהיה עם פי בהגיגתי, וחלקתי הספר ההוא למחברות בעיניי שונים מדברות ובים הראנות מדברות, נושאות לכל הקורות אותי בנרותי, ובמאסר בתוך בני עמי בדלותי. על פי שני האנשים הרשומים, הגלויים והנעלמים, להיות הדבר ערב לדורשיו ונאה למבקשיו, אחד מדבר ואחד יענה, ליסר בת הקינים והשירים, והאחד טירותיהם בונה, או בדברי אגרת לעיניי שובים מזכרת, נולה וכותרת, לכבוד ולתפארת כלם יהיו על פי שני האנשים הנכבדים, המה הנכבדים, לכל שיח ומליצה נודעים, ועל פיהם חונים ונוסעים, מודיעים נעם ידידותם ואמץ חברתם, וכבר קדמני ר' יהודה חריוזי בספרו על פי הימן האזרחי וחר הקני במאמרו, והוא למד מן החכם הישמעאלי אל-חריוזי בעל המליצות הרמות בין אחים יפריא, ובאמת אין ערוך אליו בשיחו ומהללו נחלי דבש נחליו, עבר הנבול בחידות ומליצות, ועדרי המשלים במען ספרו רובצות באור שכלו יהל ערבי, ואף אם היה לשוני ערבי, האמת יורה דרכו כי אין ערך כערכו. אמנם אמר החכם לבנו במלאת ספקו, איזהו עשיר השמח בחלקו“.

מלבד הספר הנ"ל, חבר ר' זכריה עוד חבור על התורה בשם „צדה לדרך“, הנמצא בכתב-יד בתימן, וספר על סמני בני אדם ומעמדו בדרכי הפילוסופיה היונית שאבד ואיננו עוד במציאות ושירים רבים אחרים שאינם כלולים בספר הנ"ל והמפוזרים בדיואנים שונים שבכתב-יד.

רב ימי היו צרות ותלאות ומצור ומצוק, הוא אומר על עצמו במחברת ט"ל: „מנעורי נדלני כאב, בימי קרפי דמי נשאב וכימי עלומי נהפכו שמי“, ובמחברת ב' הוא אומר:

„ואין לי בזמן הרע מתיקה	אשר לא תהיה בראש כלולה
ומעי רתחו המו בקרבי	וכל ימי שנת עיני נוולה
ועיני עששה מרב בכיה	ומחלתי לבת יענה משולה;
ולו אהיה אני עם עם נמלים	לרב דלות נשאתני נמלה
אני אדן והצרות קרשים	ואין רגע בלי צרה כפולה;
אמת כל משברית-בל מצאתים	ורעות רבות תוכפות למעלה
וריש עם מחסור נכרו שניהם	ומה כחי לידם הגדולה?
וערם מבלי לבוש לקרה	לכסות את בשרי המגולה.
ופת לחמי במי דמעי מסוכה—,	והם חלקי וכוסי לאכילה.
ויסר הזמן צדיו בטפח	ולי יסר באמה האצילה
נניתי חשבתי לקונה	וקול שירי אכנה קול יללה“...

בימינו באה נזרת גלות על קהלת היהודים הגדולה בצנעא בפקדת המלך „החנר“ בשנת השכ"ח ליצירה. היהודים נרשו מבתיהם ובני קדר שכנו בהם, שללו

מהם את רכושם ומחמדיהם והוליכום בשביה במדבר לשרב ולקרח ולרעב מבלי חמלה. בנשיהם וזקניהם וטפם, העבירום בעבודת פרך במשא אבנים ובחמר וכלבנים. מרבים ונענים נשאו היהודים את סבל על הגלות ורבים נאספו מאין לחם ולא באו לקברים. נכבדים רבים, וביניהם ר' זכריה, הושמו בכתי-הכלא במצודות בראשי ההרים, כבולים בכבלי ברזל.

בהיות ר' זכריה בבית-האסורים הגיע לתימן ר' אברהם אשכנזי שהביא אתו ספרי קדש והפיצם בין יהודי תימן. כאשר נודע לר' זכריה ע"ד בוא ר' אברהם אשכנזי שלח לו מבית-האסורים אגרת תהלה וברכה שבו הוא מספר גם על מסעותיו בארצות רחוקות:

„כאשר התעו אותי אלהים מבית אבי, ובערה אש הגלות בקרבי, בארץ הודו ובצרה ובבל, עד שכמעט שכלי נתבלבל, וארך ואכזר וכלנה ונציבין, מקום התנא ר' יהודה בן בתירא המבין, וחמת ודמשק וסוריא, וצפת וטבריה, שמה בני עליה, יראי ה' אשר נדברו, בראשם החכם ר' יוסף קארו, והחכם ר' משה מטראנה ור' משה כורדוריו המקבל, המשלח שרשיו על יובל, ובטבריה היה החכם בן יוחאי ברורו מיוחד, בשנת את הכב"ש האחד, ופשטתי משם לכפר כנה, עיר יונה בן אמת, ומשמה לשכם ולירושלם וחברון מקום אבותי, ויצאתי עד יפו, והדאנות חונות עלי אלה מפה ואלה מפה, משם רכבתי אניה בים הגדול עד ארץ מצרים, שמה ישבתי בין תנור וכירים, וחתמתי בארץ כוש עד הצליף, ואז הומן מנוחתי החליף, בעלותי אל אוזל המדינה, נמסרנו בידי הישמעאלים שאין להם חנינה, ועל זה בעונותי הרבים, כי אלהים בשמים משיב לטובים וגומל טובות לרעים, כי היה עלי לשלם נשוי בנפשי, אחרי צאתי מארץ מקדשי, דמי בראשי, החלפתי הנכבד בנקלה, והבריא בחולה, והשמן ברזה, והיקר בנבזה, על כן הרעות אפפוני, והצרות תכפני, ובני ימים רדפוני, והעתים הדפוני, וכמעט צרפוני, עד שטרפוני, והומן הלאני מנרף לחם חקי, לא ירפני עד בלעי חקי, על כן הגדתי לארון כל צרכי, משום „אולת אדם תסלף דרכו“.

כאשר נכרו הצרות ולחץ המלכות בתימן עזב ר' זכריה את ארץ מולדתו עד יעבר זעם ונסע לארצות הנ"ל. את סבת נסיעתו הוא מבאר בשירו הבא: (מחברת ג')

עזב ארץ אשר תאכל	ליושביה והתרחק
ואם יכתב זמן רע לה	במסעך תהי מוחק
והיא תטבע בצרתה	ומרחוק תהי שוחק
ואל תשב למטרה	לתגרת הומן דוחק.

ר' זכריה חתם נסיעותיו בתימן ושם מת והוא בן ששים ויותר.

הגנו מדפיסים כאן את המחברת הששית, הכוללת תאורה של צפת ושיבתו של ר'

יוסף קארו וקטעים מהמחברת הב"ב, המתארת את מסעו בירושלם, את תפלתו בה ואת שירי-הבקשה שלו, וחלק מהמחברת הב"ג המקדשת לימי שהותו של המשורר בטבריה ותאור השבת בבית הכנסת בעיר זו. כל אלה הקטעים עשירים בקווים חדשים ומענינים שיש להם חשיבות מרובה לתולדות הישוב היהודי בא"י בימים ההם ודרכי חייו.

המחברת הששית.

אמר מרדכי הצידוני: נסעתי מסוריא המדינה דרך גליל העליון אל מדינת צפת ארץ כנען בן אחי יפת, ובדרך ההיא חמת ודמשק וארם נהריב, בהם מבני יהודה ואפרים, חוץ מכמה עירות בדרך הירדן אל המעברות, ואבוא אל המדינה, והנה בתוכה שרתה שכניה, כי בה קהל גדול רחוק מסלף, כארבעה עשר אלף. בשמונה עשרה ישיבות, בעיון התלמוד נצבית, שם ראיתי אור התורה, וליתידים היתה אורה, נברו על כל הקהלות, כי הם תהלות לתהלות, ופרצו בנכול החכמה פרץ, מעולם לא נמצא בהם עם הארץ, ואתכונן בעיונם פנימי וחצון, והנה לא הגעתי לרועה צאן, אז ידעתי ערכי ברחבי וארכי, והנה חסרתי כמה ענינות, וחסרון לא יוכל להמנות, ואתנכר בתוכה ורעיוני היו חלושות, בבתי בנסיות ובבתי מדרשות, לשמע הדרשנים, הדורשים על כמה אופנים, כי הם יודעים כל סוד, מקירות הספון ועד היסוד, ובפרט המאיר הגדול החכם ר' יוסף קארו, אשר מישיבתו חכמי צפת לא יסורו, כי בלבו התלמוד אור, אחר ישיבתו שבע שנים סגור, וחוץ מכמה חכמות, גלויות ונעלמות, בלבו חתומות. ואלך שבת אחת אל ישיבתו, לראות את יקרת תפארת נגלתו, ואשב בפתח עם מוזות השער, ורעיוני מן הסכלות אחזו סער, והחכם הזקן יושב על הכסא, בפיהו דורש על הנושא, במאמר יוציא את האדם מעול הזמן, להקריבו אל האל הנאמן, וילבישו בגדי חפש, בפסוק "תורת ה' תמימה משיבת נפש", ונשא ונתן על דרך הפשט והקבלה, החכם היקר ונעלה, לפניו כמאתים תלמידים יקרים ומעלים, וישיבים על נבי ספסלים. וכאשר כלה דברי חכמתו, רמו לתלמיד אחד לעומתו, לדבר בנפש ובחתימה, ותכליתה ואודותיה, ויעמד לפניו, בנעם הניוני, ויאמר: כבר למדתנו רבנו ולא מחכמתנו, כי לנפש עשרה כחות נפשיים, חמשה תוכיים וחמשה חיצוניים, התוכיים שנים מהם בלחש הלחוש, והם כח התנועה והחוש, והוא מה שתיצא התמימות הטבעית ממנו, ותתפשט בנוף ותשאנו, ותועיל לו התנועה, בהעתקתו ממקום למקום בכל רגע ושעה, ובחוש יעשה פעולות מתחלפות משובה עד רעה, והשלש האחרות שוכנות במוח, כי לולא הן הלך שחית, והם בן המדמה והמחשב והזכר כי באמצעותן משכית וזכר. בפאת פניו כח הדמיון, יודע כל הצורות ואם הן ברום חביון, ויקבע לשכל באמצעות כח הראות, ויבין בו פלאי פלאות; ובאמצע המוח כח המחשב, כי בו יהיה בדעתו מתישב; וממול ערפו כח השמירה, והיא הנקראת זכירה, יזכור האדם כל אשר עשהו ובשמירתו לכל דבר ידעהו; ולכח המחשב ארבעה ענפים, מביטים וצופים, והם כח השומר והמקבל והרעה וההבדל, כי בהם כח המחשב הולך

גדל, בכח המקבל יקבל כל אשר ילמד יאות, כמו מכח השמע והראות, וכח השומר בו ישמר, כל אשר יתחיל ויגמר, וכח הדעת יקבץ כל החלקים, שיצטרך להם כח המחשב לפרקים, ויניח אותם לפני הכח המבדיל, המקטין והמגדיל, והוא יבדיל בין האמת והשקר, ולגדולתו אין חקר; ואם יחלש אחד מן הכחות וענפיהם, יזיק לחברו ויהיו פרודות כנפיהם, ותועלת אלו הכחות, להיות פועלים לחכמה בשוחות. והחמשה חיצוניים: הראות והשמע והריח והטעם והנגיעה, כל אלה לנפש הצנועה, והם ג"כ כח המתאווה יסתעף ממנו ארבע כחות, כנפן מסתבך פורחות, והם כח המושך לכל אכל והוא חם ולח, בוולתו הנוף לא יצלה, וכח התיפש אותו עד שיותרך והוא קר ויבש, עם הכח הראשון מתלבש, וכח המאכל אותו עד שישנהו למוג הראוי לנוף, בעוד בני רשף ינביתו עוף, והוא טבע האש, חם ויבש, וכח המוציא למותרות מן הנוף והוא קר ויבש, ובהתערב הכחות בהשגחה לא יצטרך לרופא ותובש; ואלו הארבעה כחות ואם הם כנשרים, יעלו אבר, ירצו בכל הנוף אשר עבר, אמנם באצטומכה משכנם ומעשיהם, והמעשים רועית על ידיהם, ורשומם בהם יותר מכל צרכיהם, ומענפי אלו הכחות גם כן, שלשה כחות אשר עליהם יתכן, והם כח המוליד והמגדל והזן המהנה, באמצעותן רעה אליו לא תאוה, אמנם הכח המוליד לקיום המין, כי בו תשלם בריאת המין והמאמין, וכח המגדל הוא שיגדל נוף הנוצר ואבריו, עד שיעמד על שלמותו מכל עבריו, והכח הזן הוא שיוזן את האדם אחר שלמותו, על שיתוסף שעורו וכמותו; כל אלה הכחות מן התאוה מסתעפים, כי ממנה השרשים והענפים. ועוד גם כן כח הכעס מסתעף ממנה, והוא המביא את הנפש לידי סכנה, ועל ידו אבוד כל טובה צפונה, ועליו אמר הנביא הנעזר, לא יהיה בך אל זר, ותועלתו להתענג בו כל בהמה וחיה להשיג טרפה מאפסי נשיה, ועל ידו יוסרו המשחיתים מבני אדם, על מעשה ידם. ולאלו השלשה כחות רצוני, לומר בכח המחשב והמתאוה והכעס, חסרון ותוספת ואמצעות במעש. והחסרון והתוספות קלקול, ואמצעי מתוקן ושקול, כי תוספת המחשבה, אינה לשכל טובה, וחסרונה ממנו נפיק חורבא, ותוספת התאוה, מביא לידי עברה ועזות ונאוה, וחסרונה מביא לידי יאוש, ולא תוסיף הנפש לחוש, ותוספת הכעס אולת, וחסרונו כסילות ועצלנות, כי הוא משרת כחות הנפש החיצוניים, ובזולתו יהיו עניים; כי חוש הראות חוזר אל המה, ויקבע לו הדמיון והמחשב והזוכר לפקות, וחוש השומע קובע בלב האמונה, וחוש הריח להריח להשיב הנפש האנינה, וחוש הטעם לעזר לכת הזן, ובו אברי הנוף מלאים מפיקים מזן אל זן, וחוש הנגיעה מועיל לנוף לבל תבוא עליו רעה. אמנם הדברים יולדו מן הכונה, אשר בחדרי הלב אמונה, והקול המשולח אשר לכל דבר עינה, הוא מן הקנה, כל זה מן הכח האחרון, בעל התוספת והחסרון. ועוד נמצא לנפש החמורה, עשרים מדה, הראשון הכבוד והנאוה, לעימתו העונה, ואופן החכמה העליונה בבריותם, בנפש האדם נקבעו על פי מדותם, כי הכבוד הוא נשיאות חנפה ורוממיתה, ובו תגדל מעלתה, אם תנהג סלסיל בעשית המצות כתקן, או תהיה

כזית רענן, ותשמת במה שנתן לה הבורא, ולא ינועו אמות הספים מקול הקורא, כי לה שכר תמיד ונצח, ולה יאמר רני ושמחי, והמנונה ממנו הוא שיעשה האדם מדעתו, ויכנס לפניו ממחיצתו, וישב בזולת מקומו, ויעבר הדרך משעמו, או יצא מן העולם ריקם, וממנו אשם ינלם נקם. ואופן החכמה הנאווה, בנשיעתה בנפש מדת הענוה, בעבור שתהיה לאלהים נכנעת, וזאת לבעליה מלפני השם מתנה, ועל ידיה חיי העולם נקנה והאדם שזאת המדה בקרב, יהיה לפני אלהיו כעבד לפני רבו, וכשיגיע קצו ישיג רצונו וחפצו. והשלישי והרביעי הבושה והענוה, נבראו באדם על ידי זריוות, אמנם הבושה ותועלתה, למנע חופש מחטאתה, ואם יוכיח מוכיח לחוטא הננרע, אז יכלם ויבוש מעשות רע, והענוה ותועלתה. להתחזק אנשי האמת על אנשי השקר, ואם יכלמו ויבושו יהיו כענן בקר; והחמישי והששי האהבה והשנאה, להרחיק המעשה הכעור ולדרף הנאווה, ולאהב האמת ודורשיו, ולשנא השקר ומבקשיו, ואז ישוב הדבר אל הנפש אחר שהיה זנוה, ימצא מרניע ויונה, והשביעי והשמיני הרחמנות והאכזריות, ואין עליהם כל כך אחריות, אבל היכול לרחם על הצדיקים, ויתאכזר על הרשעים החזקים, ואין להתנהג בהם בהקבעם, אלא זכרונם מפני שהם קבועים בנפש כטבעם; והתשיעי והעשירי הכעס והרציון בזולתם יהיה אדם בעל רפיון, כי איך יוכל לנהג הכסילים, והבנים האוילים, בלתי באמצעות הכעס והרציון, לבל יהיו תמיד תומדי לציון, בעת יכעס אליהם, יחזרו ממעשיהם, והוא ברצונו יקבלם וישמחו מינינם, ואז ירצו את עונם; והי"א והי"ב הנבורה והחלשות, לקבע בנפש טהרה ופרישות, בעת שתשמע מאמה השם הנוכר, בעונש ושכר, ותגבר נפשו בשמעו דברי הכופרים, המכחישים עשרת הדברים, אז יעמד נכחם, ויהיה חזק לעומת מצחם, ולא ירך לכביו, ולא ישיב צור חרביו; והי"ג והי"ד הכילות והנדיבות, תועלת הכילות, לבל יהיה החכם מלמד ברנילות, לכל בעל סכלות, ובה יהיה הדבר בפיו ענון, לבלתי למד לתלמיד שאינו הנון, ועליה רמו בעל החכמה, כצורד אבן במרגמה, והנדיבות לבל ימנעו החכמים חכמתם והסכלים בעציבות, ויתאשו מללמד, ולא יוכלו לעמד, אבל הנדיבות תאורם ללמד לאחרים תעורם, ואז לא ימנע השכל, כפי אשר יוכל; והי"ו והי"ז הקנאה והחרטה, להעיד הדין על פרוטה, כי לולא הקנאה לא עמד העצל ממסתו, להסתיר חרפתו, ולולא היא לא מלכו המלכים, זה לעומת זה נערכים, ולולא היא לא יתנאו בני אדם במעשים טובים וחכמה, ובה יזכו הנפשות החמימות, בשני עולמות, והחרטה בה יתנחם האדם על מה שארע, אם לאחרים הרע, בסבתה ירצה את האחרים, ואז יהיה שלום מכל עברים; והי"ח והי"ט הפחד והבטחון, כי בפחד ילך הרשע על נחוץ, בעת יעור השם אליו, לשלם לו כפי רוע מעלליו, ואז ישוב הרשע מן העליות, אל מדת הוריות, והבטחון שיבטח האדם בלב שלם, שיתן לו שכרו וישלם, ולא יהיה לבו נוקפו, ויסתפק בהצרפו, אלא יאמין אמינה שלמה, כי טובתו עצימה, כאשר נורה החכמה העליונה, לשלם לנפש האכזרית; והי"ט והכ' השמחה והיונה, באמצעותם לא יכלה

היגון, והשמחה נקבעה, לבעלי הדעה, להיות מודים לה' על הטובה, אשר נתן להם ממקור האש חצובה, כי היא שמחה שאין לה קצבה, בספרי הנביאים כתובה, והיגון מרה בנפש כמוסה, תועלתה מן החמימות הטבעית העמוסה, ושלמותה מן הקרירות הטבעית הפרושה, ובאור זה ועלתו, ועל זה האופן מציאותו, כי סבתו אחד משני דברים, בראיות ברורים, והוא שלילת מנוחה, ונחת ורוחה, או כאב נוגע, בנוף פוגע, ולזה אם יחשב האדם כמה שאול ממנו, ומניעת דבר המשמחנו, או הנכר החמימות, ויעלה הכח הנפשי כמעט ימות, לבקש דבר האכזר מידו, ולא ימצאנו ויזכור אכזרו, ואז יתיאש ויתחיל נודו, ותתחדש מיד הקרירות, כי החמימות אין לה אפשרות, ותתפשט בטבעה ותהיה עשן, כעשן הכבשן, ותעלה לעינים ואז יזלו דמעות, והוא הבכי אשר ממנו ועל ידו נובעות, עד שיפנה האדם כל אשר נתקבץ מחמימותו, כפי עוצם צורתו, ויתאנח אנהות מנופ, ואז יכבה רשפו, ותועלת היגון לדאג האדם על עונו, וישוב לפני בוראו וקונו, ובכביו על חטאתו בכל שעה, אז יפתחו לו שערי דמעה, אלה הם כחות הנפש ומדותיה, וכל ענינותיה, והיא הנפש הנשארת, לחיי עולם נשמרת, אם תהיה למצות אלהיה נומרת, כך למדתנו רבנו, ולעולם הבא זכיתנו, אמצתנו אף עזרתנו, ועל הנפש נתאזרתי, ועליה שיר חברתי.

נפש יקרה איך בתיך נוף תשכני	נסעת ממתקה במרה תחני
האת מטהרה חצובת היקר	נלגל ערבות לך ושם בית בני,
עוכי לחושיך ושמה תלכי	שמעי עצתי זאת אשר אומר אני,
אל תשבי בנוף ואכלו תסכלי	רני ושמחי שם ועיניך תוני,
למה תהי כיום קשורה עם אנוש	כי תפחדי תמיד כרוכב האני,
מרוכב חטאיך שאולה תרדי	למען דעי בצעך ואל תחלוני,
מה תאמרי לאל ביום הדין בעת	יזכר חטאיך ועוד מה תעני,
שימי עלי לבך דברי ועשי	נגדך תשובתך ויום אל יום מני,
יום הנסיעה קרבה קומי עשי	צדה לבית מועד ונגד אל פני
תורה למול עינך בעתות נתכנו	לא תשקטי יומם, וליל לא תשני
עד תהיי שבה לארמון היקר	שם תמצאי נחת ופונה תחני.

ויהי כאשר שמע החכם דברי התלמיד, חמה תמיהה על צחות לשונו אשר על הנפש העמיד, וינשאהו ויגדל מעלתו, מעל כל התלמידים אשר אתו, והוסיף על הספקתו, וקרב ספסלו לעומתו, ואני נתכוונתי בצורתו, והנה הוא אבנר בן חלק בצורתו ורמותו, ואני המתנתי מעט עד אשר רמו החכם לתלמידיו לעמר, ופסק על כל אחד משנה ללמד, וילכו לדרכם, התלמידים והחכם, ואני לא רציתי על אבנר להבהילנו, אחזתיו ולא ארפנו, וחבקותיו ונשקתיו, ועל לוח לבי חקקתיו, ויכירני כי אני, חברו מדרכי הצדוני, ויוליכני אל מקומו, ואלך עמו אל בית רחוק, והציע בנר שחוק, ויאמר לי ככה דרך התורה ולומדיה, ויונקי שדיה, ואמר החכם הגומל, פת במלח תאכל ועל

הארץ תישן ובתורה אתה עמל, ויתן לנו אכילה יפה, על שלחן ומפה, גם בשר ויין, אליו תצפה כל עין, ונאכל ונשתה וערבה שמחתנו, ושכחנו גלותנו, ורעיוני היו לפני אבנר מחשים, כי נדיים שהנחתי נעשו לתישים, ואמר החכם אשר באהל החכמה יושב אויל מחריש חכם יחשב, ואמשך את עצמי ללכת, אל ירושלם המברכת, אבל עדין היה לי רומ"ח במדינתי היא צידון, ואעבר לקחת אותי, ואבנר לומד היה בישיבתו, משמרת הברית שמר, על כן עמד טעמו בו וריחו לא נמר.

מן המחברת השתים ועשרים.

אמר מרדכי הצידוני נשאני לבי ללכת לירושלים עיר הקדש, לרעיון בקרבי נתחדש, ואלך דרך ים ואגיע עד יפו, כיום האירו כוכבי נשפוי, ואלך תחלה לחברון, ומשמה אל נחל קדרון, ומשם עליתי אל הר ציון, מקום ההיכל ואפריון, ואלך בחוצות העיר. ולבי בקרבי הבעיר, על עיר אבותי וחרבותיה, ותקף שממותיה, והייתי מתהלך בהר הבית, ואסב שבתי תחת עצי זית, ואני מתבונן בארך הגלות, והשפלות והדלות, כרום ולות, ואומר: ה' אלהים עד מתי תהיה עירך לשמה, ונחלתך כמעט שכנה דומה, ואיך לא תלבש נקם, יבושו הבוגדים ריקם, ותן להם שבעתים אל חיקם. עודני מדבר אל לבי בגדל עצבי, וארא חברת אנשים, נערים וישישים, תחת רותם בהר הויתים, אוכלים ושותים. ואקום לקראתם, לראות באחריתם. עודני במעלה ההר, והנה קול איש כסוס דוהר, מי הוא זה הבא אם ממוני, יבוא לנגר עיני, ואם מהמיני, הנה יעלה בהר ה', ואני עניתי: ננדרם, משרת למעלחכם, הפך לשמע דברתכם, לא למכילתכם ויין משתכם, איש דל ושפל ונכאה, בהר ה' יראה. ויענו: עלה והצלת, ואויבך כברו חצים תפלת, ואקרב למולם במרוצה כחסיל וכילק. ואכיר בתוכם אבנר בן חלק, והוא כראותו אותי, עמד כמלך אלקים, ויאמר עת לקים מפני שיבה תקום, ואני לבלם השתחויתי, ובשלומם דרשתי, ובמושבם ישבתי, ותהי זאת נחמתי, ראית אבנר וחברתו, והשומעים שיחו וסגלתו, ויאכלו וישתו כפי צרכם, אז שבו לדרכם, בזכר החרבן, ובשול הקרבן, וסלוק השכינה, מקריה נאמנה, אלה וחמש מאות שנה, ופוזר הגלויות. ונהמה על זה כיוני נאיות, וירם אבנר קולו ויבכה, וכל שומעו ישוח ויכה, עד שכמעט בכו הסלעים לבכיו, ואחרי כן פתח עדין, ויתמרמר בלב מר ויען ויאמר:

א. (י) וחדר מרומם על כל גויה
אסדיר שבחו שבתי וקומי
יסד בחכמה אבן שתיה
הכל בחפצו אמר והיה.

ב. חוקר לבבות אדיר ונורא
ישבר למושות גולה וסורה
על העדרים בנים לאמי
אשפך לפניו שיחי לעזרה
על מה ולמה אחיה כעטיה.
אהפך נגינת השיר נהיה.

(*) שם חמשורר בראשי הכתים "יחיא".

ג. יחיד למענך תזכר בני תם	אתמול בחבלי אדם משכתם
היום לחיות יער נטשתם	שיות דחיות אל יד לביה
הישמעאלי עם האדומי	הכו לחיי מכה טריה.
ד. אֶדון בחסדך תרים שפלים	אבר לחוים שוא והתולים
אל נא רפא נא ציר וחבלים	וזכר בארבע רוחות זרויה
מיד משנאים תדרש לדמי	נותן בלב ים דרך אניה.
ה. לבריתך אל תזכר ודתך	הקם לנופלים ובנה לביתך
שוב לארמון מגדל נותך	שם העבודה תהיה רצויה
אקטיר קטרת נרדי ובשמי	עת שוב כהנה עם הלוייה. — — —

מן המחברת השלש ועשרים

אמר מרדכי הצידוני: אחרי שבטי משוט מקצוי נשיה, נכספתי ללכת לעיר טבריה, כי שמעתי ששם עלו שבטים שבטי יה, בשמרם מצות אלהי הצבאות, בהביטם מתורתו נפלאות, ואשנם מתני לחשק ראייתם, היוורד על פי מדותם, וארכב ימים באניות חשובות, כעדר הקצובות, וארוץ בארץ תלאובות, עד הגיעי לקצת ים כנרת, והנה טבריה לפני סונרת, וכבואי אל רחובותיה, ושכילי ארמנותיה, ושאלתי נער לימים צעיר, איפה הם שבעה טובי העיר ויאמר לי: הם יושבים בכנסת אשר בקיר החומה, על כתף ים כנרת קרמה, ואלך שמה בחפזה, לראות השמנה היא אם רזה, וכאשר הנעתי שמה ראיתי זקנים נכבדים, תפארת היהודים, בעלי מקרא ומשנה, ומהם בעלי תלמוד וסברא הגונה, ומהם בעלי קבלה עיונית, ומהם חותם תכנית. וכראותי אותם נפלו עלי אימים, כי אני לערכם צעיר לימים. ואני בער ולא אדע והמה חכמים, ואשב בקצת הכנסת הנודעת, מחריש לדעת, ויהי כעלות המנחה, ואני עם לבבי אשיחר, עמדו להתפלל, בהודות והלל, כי היה היום ההוא ערב שבת, והקהל נקבצו שם רבתי, ונתפלל בקול רם, במהירות שליח צבורם, וימהרו אל חמי טבריה, כל חכמי טבריה, ואני הלכתי עמהם להסיר זיעת הדרך, ובלבי מחמימות המים פחד ומרד, וארתץ באותם המים, ושאפתי צמים, כי לא מצאתי מכיר, אז קראתי מזמור לדוד להזכיר, ואחזר אל בית-התפלה, ואמצאנו תהלה לתהלה, בנרות דולקים, כחצים לדולקים, ומנורות טובות, על אבני שיש חשובות, ויבוא ראש הישיבה, וישב על כסאו עם המון רבה, ובפתחו במשנה במה מדליקין, ואעפ"י שכבר הזקין, המקום לקולורעד, ואשורנו תמער, וכשהשלימו סדר כבוד השם הנעבר, לקדוש ה' מלכבר, עמד שליח צבור כארי נבר, על מגדל עץ אשר עשו לדבר, ויפרש על שמע כהלכתה, ויפאר השבת בנגונו כמצותה, ויתמה לקולו נניד וטפסר, באמרו ה' רועי לא אחסר, וכהשלימו

המזמור הנכבד והיקר בכמה טעמים, עד שבתי בכית ה' לארך ימים, פתח פיו בשיר וזמר, ויען ויאמר:

(*) לקראת פני שבת אשיש ואנילה אתעלסה כמשוש חתן עלי כלה.

ששת ימי החול	זיו הוד מאור פני
נפשי בשוב תבחר	יועם ורעיוני
מתקוממים לזחל	חבל המון מוני
דת האמת לנחל	אשיב למול עיני
פלאי אדון מעלה	אתבוננה סבת
לשם ולתהלה.	הסוד בלב אכמם

יום בוא מנוחתי	כלו יגונתי
משנה ארוחתי	עוצם פליאותי
לכבוד סעודתי	אפתח צרורותי
שיר על נניתי	אטיב זמירותי
ידמו ולסגולה	כוסות כעין לבת
אלון בתוך כילה.	שלחן יפי לפרש

רבבות ולאלפים	רכב אלהים חי
הם עד כרוב עפים	שומעים לקול שיחי
אהנה והם צופים	תוך מקהלות אחי
בחק דבש צופים	סודות לבן יוחאי
שרי בכל מלה	גם אנמצאה קרבת
בהם ואוחילה.	אשתעשעה לנסם

שכלו מאד בפש	יושב עלי עב קל
חבר לכל נפש	סוד מחצית שקל
מטיט ומרפש	חציה וגם סקל
עד תמצאה נופש	דרכה ולא עקל
עמים ותשפילה	תדחה לכל דבת
נצח ועד סלה.	רוחם וגם תרמם

אקרים לו ויכלו	תנה שתי תבות
מפי ולא יכלו	אל חי רצה נרבות

(*) בראשי הכתים שם המשורר. לזכרוהו.

עוד ממצא אשבת	בלב ואם יעלו
וזכר זכות אבות	קדם ימי חילו
נלות לאום רבת	יש קץ לכל תכלה
מיום ליום תעמם	רחם ולא תכלה.

”בית תפלה ומדרש” ליהודים על הר הבית בימי הערבים.

א.

עדותו של ר' אברהם בר חייא.

ר' אברהם בר חייא הנשיא בספרו מגלת המגלה (1) (נכתב זמן מה אחרי שנת תתנ”ט ולפני שנת תתפ”ט²) מספר על הר הבית, “שהרומיים המחריבים את הבית בימי טיטוס הרשע, ואע”פ שהיו מחללים את קדושתו, לא היו טוענים על הבית הטהור שיש להם בו נחלה ושהוא ראוי להם לבית תפלה, אלא משנשתמד קונסטנטיין הרשע באו לשעון בשענות האלה, ובתחלה כשהחריבוהו הרומיים לא היו מונעים את ישראל מלבוא אליו ולהתפלל בתוכו. וכמו כן היו מלכי ישמעאל נוהגים עמם מנהג טוב והרשו לישראל לבוא אל הבית ולבנות בו בית תפלה ומדרש. והיו כל גליות ישראל הקרובים אל הבית עולים אליו בחנים ובמועדים ומתפללים בתוכו ומעמידים תפלתם כנגד תמידין ומוספין. ועל המנהג נהגו כל ימי מלכות ישמעאל עד שפשטה על הבית בעת הזאת מלכות אדום הרשעה והסירה את מלכות ישמעאלים מעליו. ומן העת ההיא חללו המקדש המעוון שעשו אותו בית תפלה להם והעמידו פסילי טעותם בתוכו והסירו התמיד ומנעו את ישראל מלהתפלל בבית ולקיים בו מצות תפלה אשר היא כנגד התמידין, כי מיום שנברו אלו הרשעים על הבית לא הניחו ישראל לבוא בתוכו אף איש אחד יהודי אינו נמצא בירושלים בימים האלה ונתנו השקוץ משמם שהעמידו שקציהם בבית והיו משמימים את העולם בתועבותיהם ובגלוליהם³.” והנה ר' אברהם בר חייא הוא בן זמנו של מסע הצלב הראשון⁴, וספורו ש”אף איש אחד יהודי אינו נמצא בירושלים בימים האלה” הוא ספור מאומת ומאויש

(1) ספר מגלת המגלה לרבי אברהם בר חייא הנשיא. הוציאו לאור בפעם הראשונה וכו' זאב פאזנאנסקי הגיה אותו והוסיף עליו מבוא יצחק גושמאן, חברת מיקיצי נירדמים, ברלין ותרפ”ד.

(2) מגלת המגלה עמ' 144 (שורה 18) שנראה משם ברור, כי הספר נכתב זמן ידוע לפני שעברו שלשים שנה לכבושה של א”י ע”י הצלבנים (ראו תתנ”ט). והשוה בסבוא עמ' 10.

(3) שם עמ' 99–100.

(4) חי בשנת 1065–1135 לערך.

ע"י כל בני הדור ההוא 5; וכן גם ספורו על זה שהצלבנים, העמידו פסילי מעותם" על הר הבית 6; וגם דבריו על השנוי שחל ביחס הרומאים להר הבית מימי קונסטנטינוס, שהשתמד, ומאז, באו למען במענות האלה, כלומר, "שיש להם בו נחלה" — הם ביסודם נכונים ומבוססים, אם כי שנוי זה לא התמיד כל ימי שלמונה של ביצנטיזם. יש לנו איפוא, דומני, רשות לחשוב, כי גם הספור על "בית תפלה ומדרש" שנבנו בו בימי הישמעאלים גם הוא ישיש לו יסוד, ביחוד אחרי שהוא מספר שהיה קיים עד ימיו, ורק הצלבנים, הסירו התמיד" ו"מנעו את ישראל מלהתפלל בבית".

ואולם עלינו להודות, כי ספורו זה של ר' אברהם בר חייא יש בו לעורר כמה וכמה תמיהות. ראשית כל תמוה הדבר, שעצם העובדה הזאת, קיומו של "בית תפלה ומדרש" על הר הבית לא היתה ידועה לנו עד עכשו ממקורות אחרים. ויש מקום לכאורה לשאול: היתכן הדבר, כי מה שמספר לנו בן ברצלונה אחרי שבזמנו היה תפלה זוה — לא היה ידוע לבני ארץ ישראל והאצות הפמכות אליה בזמן קיומו? וכיצד אפשר הדבר, שלא נמצא על ענין זה שום עדות מפורשת במשך כל ארבע המאות שנה ויותר שבית תפלה זה היה קיים, לפי דבריו של ר' אברהם בר חייא? ויש גם לתמוה על זאת, שעבודת בנין של יהודים בהר הבית (ובנין בית-כנסת = "מקדש מעט")! עברה מבלי השאיר לה שריד וזכר במסורת ההיסטורית והספרותית של האומה? —

ברם, אין לשכח כי כל תולדות ישראל בארץ ישראל אחרי החורבן הן "בכחית ספר עתיק-יומין, שרובי גליונותיו אבדו ואינם, ורק דפים מקוטעים ובודדים, מחוקים ומטושטשים" (גם אחרי כל החומר הרב שנתפרסם מן ה"גניזה") נשארו לנו ממנו לפליטה. ומשום כך: "לא ראינו אינו ראייה". ונהפוך הדבר. ספורו זה של ר' אברהם בר חייא מחייב אותנו לבדוק מחדש את הידוע לנו, לעיין שוב במסורת ההיסטורית והספרותית, אולי נשתמרו בה, בצורה זו או אחרת, "ידיעות ערמילאות", שיש להביאן בקשר עם ספורו זה של ר' אברהם בר חייא. ואמנם, אם נעיין ונחבונן, נמצא כמה

(6) השוה ציון ספר ב' עמ' 52—54 במאמרי: "לתולדות היהודים בא"י בימי מסע הצלב הראשון", ששם נסיתי לאסוף אל כל הידיעות ע"ד גרוש היהודים מירושלם אחרי כבושה ע"י הצלבנים. לכל המקומות שהבאתי שם, יש איפוא, להוסיף גם עדותו זו של ר' אברהם בר חייא הנשיא.

(8) כידוע, הרבו הצלבנים לבנות על הר הבית.

(7) אמנם ידיעותיו של ר' אברהם בר חייא בהיסטוריה בכלל אינן מצטינות תמיד בדיקנות יתרה; השוה למשל עמ' 137—138 על קונסטנטינוס שלא האריך ימים אחרי מעלתו ושהחזיק אחריו במלכותו דקליסיאנוס הפומי, מפוש מצרים; אולם ידיעותיו בכלל בסדר הזמנים וביחוד במצבם של היהודים נכונות מאד. השוה למשל עמ' 95—98.

ערויות חשובות, מהן מפורשות וברורות ומהן סתומות ומרומזות, המאמתות את ספורו של ר' אברהם בר חייא על "בית תפלה ומדרש" ליהודים על הר הבית.

ב.

ספורו של ספר חסידים.

דברים ברורים על בית כנסת זה אנו מוצאים בספורו של ספר חסידים על עלייתו לגדולה של ר' פלטיאל⁽⁸⁾ אחרי שמחבר ספר חסידים מביא אותו הקטע מהקדמתו של ר' שבתי ב"ר אברהם דונולו לספר יצירה⁽⁹⁾, המספר כיצד הגלו אותו "מארץ מולדתו מעיר המכונה אויירס" וכיצד נפדה ב"ממון אבותיו", ואבותיו וקרוביו "גלו בארץ פלומרא⁽¹⁰⁾ ובארץ אפריקיא" והוא נשאר "בארץ שתחת מלכות רומיים"— הוא ממשיך: "פלטיאל נשבה מעיר אויירס במדינת לומברדיאה עם אותם החסידים שנשבו בים בספינות; והיה בספינה זקן אחד, ואמר לו פלטיאל הנער: "אוי לך, כי כדאי שתתגדל אתה גלינו, כי חלמתי: והנה אילן גדול מן הארץ ועד לשמים ואתה עולה על ראשו" וכשבאו הספינות לנמל, נכנס פלטיאל בית חכם אחר רופא מומחה ויעקב שמו והיה רופא של מלך; וזה פלטיאל חריף והיה מפטם בשמים ולמד כל הרפאות. לימים מת יעקב החכם והמלך חלה וחש בראשו. שלח אחר יעקב ואמרו לו: מת! ושאל, אם הניח בן או תלמיד. בא פלטיאל לפניו. אמר לו המלך: לא אשתה סממניך, כי נער אתה! אמר לו פלטיאל: אמשח רגליך ותוע! ואמרו לו אל המלך: זה כובן! ושחק פלטיאל. שאל לו המלך למה תלעני עלי, הלא אין לשחוק לפני? אמר לו: הסרים הזה תמיה על משיחת הרגל, והיאך נסתרם זה למשה בביצו ונפלו לו זקנו מלמעלה? ונתרפא המלך ונידלו למאד. לאחר ימים מת המלך והיו לו שנים בנים: הבכור — שונאו של פלטיאל. אמר לו פלטיאל: תתנבר ותמלוק, כי כל השרים אוהבים אותך, חוץ מכושי פלוני אוהב אחיך, נשלח אחריו ונייעצוהו להרוג אחיך ובוזה תתרגזה לו. וכן עשה; לימים עסק פלטיאל ונהרג הכושי ונתגדל פלטיאל. וביקש מן המלך לבנות בית המקדש והיה מלא אשפה מימות שיטום הרשע. ולא נתן המלך רשות לפנותו כי אם עד הצהרים. והלך פלטיאל וקבץ בחורי ישראל והוא בעצמו פינרו עמהם ובנאוהו והיו מתפללים בו ימים רבים.

ופלטיאל המליך בנו באלכסנדריא ברשות המלך ושם בנו יעקב. לימים הוציאו מת והספירו לפני המפקידא⁽¹¹⁾ וכשהרגישו הישמעאלים שמלכו יהודי רצו להרוג את

(8) ספר חסידים ע"פ נוסח כתב יד אשר בפארמא וכו' מאת יהודה הכהן וויסניצקי (מהדורה שניה וכו' מאת יעקב פריימאן). תרפ"ד, סי' תקמ"ה, עמ' 152.

(9) השוה מלא חפנים לגייגר עמ' 30—31.

(10) "פלרימא, בביצולית.

(11) כפי הנראה: בית הפקידות. בית השלטונות—ואחרי שהלוחות של יהודי עברה לפני בית השלטון, והפקיד הראשי יצא, כנראה, להשתתף בלוחיה, הרגיש החמון ביהדותו, ומרסם בכרך א' מ-IQR חדרשים עמ' 80 משער שיש אולי לגרוס: מסגירא=בית המסגר.

יעקב ובא המלך הגדול ורצה לחורשה כולה. ולאחר כמה שנים רצו שני פרנסי ישראל להשתורר זה על זה, וליל כפורים היה והכו זה את זה. אמר מלך ישמעאלים: אמת, אין מזל לישראל להתפלל כאן, וצוה להחריבה עד יערה רוח ממרום לבנותו. הספור הזה כמו שהוא לפנינו הוא מרכב משני חלקים: הקטע מהקדמתו של ר' שבתי דונולו והספור על פלמיאל, והוכנס ע"י המחבר בסוף הסימנים המדברים על בנין בתי כנסיות (ס' תקכ"ז-תקמ"ו). בס' תקמ"ד מדובר ע"ז, כי "שום חלול בקדש לא יהיה אם לא יהיה תחילה על ידי יהודים: הרנו במקדש כהן ונביא וגם הביא סמל המקנה בפנים עד שנרמו לשכינה להסתלק, ואחר כך באו נזירים פריצים ונבוכדנצר שהגלה ארון לבבל"; ו"ספר תהלים שרוד המלך עשאו לשם שמים" וכו', ונלחם אומרים אותו לע"ז לפי שפריצי ישראל היו מזמרים אותו במשתיהם; ובס' תקמ"ו מדובר ע"ז ש"הבונה בית הכנסת יתפללו שתהא התפילה שיתפללו בה שתהא לרצון" וע"ז "שצריך לברך האומנין כשעושים באמונה ובזריות ואפי' בשכירות". ברור, איפוא, כי כל הענין על פלמיאל הוכנס רק בשביל הספור על בנין בית המקדש בימיו, שבו מדובר גם על זריותו של פלמיאל ש"קובץ בחורי ישראל והוא בעצמו פיהו עמהם ובנאותו" וגם על סבת חרבנו של בית זה בעמ' של "שני פרנסי ישראל" שרצו "להשתורר זה על זה". ואם המחבר מביא כאן גם הקטע של ר' שבתי דונולו על גלותו ופדותו, שאין לו כלל שייכות לענין, אין זאת אלא מפני שהוא מצא כבר את הספור קלוי כמו שהוא, כמו שמעיד גם שם הסימן: "שבתי החכם התחיל לפרש ספר יצירה". במלים אחרות: כל הסימן תקמ"ה בספר חסידים (עפ"י כת"י פארמא) אינו אלא חלק מנוסחא אחרת מהקדמתו של שבתי דונולו לפירוש ספר יצירה, שנחתה ע"י הוספות ספורים על גורלם של שאר בני משפחתו וקרוביו שנשבו גם הם ע"י הישמעאלים בשנת ד' 12 תרפ"ה.

יש להניח בבטחה, כי מקור הספורים הללו אינה ארץ איטליה, שהרי כן חושב המחבר לנחוק לציין את מקומה של העיר אויירס (18) ואינו יודע לנכון את מקומה ("ממדינת לונברדיאה"). המאורעות שעליהם מדובר בספור קרו באיטליה (השבי), באפריקה הצפונית (14), במצרים (15) ובארץ ישראל (16) — מקום חברו של הספור על פלמיאל הוא איפוא באחת משלוש הארצות האחרונות (17).

(12) אבן אתיר, תרגום Fagnon, אלג'יר 1893, עמ' 317.

(13) ר' שבתי דונולו, למשל, אינו מציין לא את מקומה של אויירס, עיר מולדתו ולא של "טרטן" ("טרנטו") מקום שנפדה שם. הוא רק מספר שנשאר, בארץ שתחת מלכות רומיים, כלומר, באיטליה הדרומית שלא נתפסה ע"י הערבים.

(14) אסנס, בספור לא נזכרה כלל הארץ שבה "באו הספינות לנמל", אבל ברור כי הארץ

היא—אפריקה, ארץ שלפוננו של ה"מחדו" עובד אללה.

(15) "פלמיאל המליך בנו באלכסנדריא".

(16) הספור על בית המקדש, הבנין וחרבנו.

(17) סימנטון שהיה הראשון שעורר את תשומת לב החוקרים לספור הזה (REI), כך

ברם, עיקר השאלה היא: האם יש בו בספור זה, מלבד היסוד האנדרו-העממי (חלומי של הזקן, תשובתו המתיכמת של הנער הרופא לסרים, בית המקדש שהיה מלא אשפה מימי מיטום הרשע וכו') גם יסוד עובדתי-היסטורי — ומה הוא ערכו של אותו יסוד?

והנה לפי תכנו מתחלק הספור לחמשה חלקים: שכיתו של פלטיאל ועליתו לגדולה בעזרת חכמת הרפואה, עצתו של פלטיאל למלך החדש במלחמתו עם אחיו ועם ה"כושי פלוני", בנין בית המקדש, "להתפלל בו" ע"י פלטיאל ובחורי ישראל, שלטונו של יעקב בן פלטיאל באלכסנדריה והתעוררות ההמון נגדו, ריב פרנסי ישראל וחורבן מקום התפלה במקום המקדש. ננסה איפה לבדוק כל אחד מהחלקים הללו, לפרט את העובדות הכלולות בו ולראות אם יש למציא בהיסטוריה סמוכים להן ולהכניס אותן למסגרת מסוימת בזמנה ומקומה.

1) שְׁכִיתוֹ שֶׁל פִּלְטִיָּאל וְעֲלִיתוֹ לְגִדּוֹלָה. "אותם חסידים שנשבו" הם אבותיו וקרוביו של ר' שבתי דונולו, שעליהם הוא מספר קודם, כי "גלו בארץ פלומרא ובארץ אפירקיא". המאורע הוא משנת ד"א תרפ"ה (925), ועליו מסופר גם כידוע, בספרי וברונותיהם של הסופרים הערבים, המציינים גם, כי צבאות הערביים, "עלו על לומברדיה" — והוליכו משם שלל רב" (18) בימים ההם נהרג, כפי שראינו בעדותו של ר' שבתי דונולו, ר' חסדיה בר' חננאל הגדול שהשאיר אחריו בן ושמו פלטיאל; ולכאורה יש אולי מקום לחשוב, כי פלטיאל זה הוא שנשבה. ואולם דיה התבוננות קלה בדבר למען הוכח ברורות כי לא כך הוא. פלטיאל זה היה, לפי ספור ס' חסידים, עוד נער בשעת שכיתו (925), ואי אפשר שבראשית מלכותו של אלימעיז (953) יהיה נכדו (פלטיאל בן כסיאה בן פלטיאל) כבר, "חכם מכין בכוכבים" (20). זאת ועוד אחרת, ר' שבתי דונולו מכנה בהקדמתו את אביו של ר' חסדיה בשם "ר' חננאל הגדול"; וכנני זה יש בו, לדעתי, להוכיח, כי בשנת חבור ההקדמה (ד"א תש"ו — 976) היה כבר מפורסם ר' חננאל השני בנו של ר' פלטיאל. יוצא איפוא, כי פלטיאל זה שעליו מסופר בס' חסידים הוא ר' פלטיאל השני, נכדו של ר' פלטיאל ב"ר חסדיה, שהיה בשעת הריגתו, כפי הנראה, כבר איש בא בימים. ולפינו איפוא נוסחא אחרת על עליתו לגדולה של ר' פלטיאל, נוסחא שאינה מביאה את אלימעיז לאיטליה (22), אלא

מ"ם, עמ' 160) משער — וההשערה מסתברת — כי הספור תורגם מערבית. ומרכז RIQ החדשים,

כרך א' עמ' 85) חושב, כי מקור הספור באיטליה וצורתו — מארץ אשכנז.

(18) אבן אתיר, שם, שם, ומכאן אולי מדינת לומברדיה בספורנו.

(19) מגלת אחימעץ, נייבואר, סדר החכמים וקורות חיטום ח"ב עמ' 125.

(20) שם, שם.

(21) ענין שהותו של אל מועיז באיטליה בשנת 952 — 953 הוא מצדו ההיסטורי

מוקשה. והשווה קויפמאן במחברתו: Die Chronik des Achimaaz Vbn Oria

עמ' 26 1896 (22) נייבואר שם, עמ' 130.

את ר' פלטיאל לאפריקה הצפונית. וכדאי לציין, שגם במנילת אחימעץ בשיר, "אתן צדק לאלי", שבו הוא מספר בקצרה את תולדות עליתו לגדולה של ר' פלטיאל מסופר שכל זה היה בארץ שביתו; "לארצו הנלם" — נתן בעיניו לרחמים בני עבדיו התמימים סקר מלך בבינה-וראה ביניהם בתבונה—עילו על חכמיו ומסר בידו אסמיו". אין בעל הספור מוסר לנו גם את שם הנמל ואת שם המלך; אולם ברור, העיר היא אלמהדיאה, והמלך הוא עוביד אללה המהרי בעצמו, שצבאותיו התנפלו או על סיציליה ואיטליה הדרומית. ואמנם למלך הזה היה גם רופא יהודי, והוא החכם המפורסם ר' יצחק הישראלי, ששמו הערבי היה: אבו יעקב אצחקא בן סוליימא אל ישראלי⁽²⁸⁾.

יש איפוא לחשוב, כי אותו "חכם אחד רופא מומחה" הוא ר' יצחק הישראלי, והמחבר העברי שלקח את ספורו ממקור ערבי או ממקור עברי שבו נקרא ר' יצחק הישראלי בשמו הערבי, חשב בטעות שאבו יעקב זהו יעקב, לפי דעתם של רוב הסופרים הערבים מת ר' יצחק הישראלי בשנת 932 לסה"נ⁽²⁹⁾, כשנתים לפני מותו של המהרי בהתאם לספורנו, שגם הוא מספר על מותו של יעקב ועל בואו של פלטיאל לחצר המלך, שמת זמן קצר אחרי עליתו של פלטיאל; "ונתרפא המלך וגידלו למאד; לאחר ימים מת המלך"⁽²⁸⁾.

אמנם, שטיינשניידר מאחר את מותו של ר' יצחק הישראלי (ער 950, 27) ונשען ברעתו גם ע"י האניקדוטה הידועה על מותו של אלמנצור (בשנת 953 לסה"נ), שמת מפני שלא נשמע לעצתו של יצחק הישראלי והזמין רופא אחר, שנתן למלך את הרפואות שצריך היה לתת לו לפי חכמת הרפואה המקובלת⁽²⁸⁾. ברם בשבילנו חשובה העובדה, שהרעה הכללית עיר בזמן קדום מקדימה את מותו של יצחק הישראלי, ולכן

(23) השוה שטיינשניידר בספרו: Die arabische Literatur der Juden סי' 28.

והשוה מרכס ב-JOR החדשים, כרך א' עמ' 83, שעמד כבר ע"ז.

(24) וענין דומה לזה קרה, אולי גם בשמו של אבו אהרן בנו של ר' שמואל הנשיא, אשר עלה מבבל, אביה האגדי של תורת הסוד באשכנז, שנקרא במגלת אחימעץ בשם אהרן (השוה דינבורג, ישראל בגולה, ח"א, עמ' 320), שנלאו לחנם עד עכשו לזהות את שמו עם אחד המפורסמים מפני שלאמתו של דבר שמו לא היה אהרן. רופא יהודי בשם יעקב היה גם למלך אל מועיז, והוא יעקב בן יצחק בן משה בן אליעזר.

(25) השוה שטיינשניידר: Die arb. Lit. סי' 55.

(26) עוביד אללה המהרי מת בסוף פברואר או בראשית מרץ 934. אבן אתיר, שם

עמ' 319.

(27) שטיינשניידר, שם.

(28) Wüstenfeld: Geschichte der Fatimiden Chalifen עמ' 97. אנב, כדאי,

לציין שבאניקדוטה זו יש דבר דומה לספור שלפנינו. המלך שואל על רופא אחר, ואחר משרתיו מביא לפניו את אברהם. ועמד ע"ז כבר מרכס במאמרו Studies in Gaonic History ב-JQR שם, עמ' 83.

כול היה גם המקור של המחבר שלנו להקדים אותו, אולם לאמתו של דבר הגיע לחצרו של המלך עוד בחייו של יצחק הישראלי.

2. פלטיאל — יועצו של המלך החדש. גם לספור על עצתו של פלטיאל למלך החדש במלחמתו עם אחיו ועם ה"כושי פלוני" — יש אולי למצוא סמוכים במאורעות הזמן ההוא. תיכף אחרי מותו של המהדי עלה על כסא המלוכה בנו הבכור אבירליקים עבד אל רחמן²⁹; והתקומם נגדו בסביבותיה של טריפולי אבן טאלות שמען שהוא גם כן בנו של המהדי; והמוני כרברים נספחו אליו. ואולם אחרי כן כשנכחו הברברים שתביעותיו אין להן יסוד הרגו אותו והביאו את ראשו למלך³⁰. אולם ראש מתנגדיו של "אבירליקים" שנלחם אתו מלחמות רבות וקשות שנממרו רק אחרי מותו של אבירליקים ע"י אלמנצור בנו היה אבירליזיד מסוכן, מנהיג שבטי הברברים ואחד ממסדי הכתות והתורות שצצו בימים ההם בצפון אפריקה, שהרשה לקחת רכושם של אחרים, לשפוך דם ולהתקומם לכל שלטון³¹. אבן יזיד התחיל בתעמולתו ובפעולתו נגד השלטונות עוד בסוף ימיו של המהדי⁽⁹²⁸⁾, הגיע לשלטון על ההמונים ולמלחמה גלויה בשנים האחרונות למלכותו של אבירליקים ובראשית מלכותו של אל מנצור³². אחדים מן הסופרים הערבים מספרים, שבימיו הראשונים של אבירליקים עלה אבן יזיד להגל ולא היה בארצו³³. קרבת מקום המרד של אבן טאלות לגלילות השפעתו של אבן יזיד והשתתפות הברברים בהריגתו של ה"אח" הטוען נותנים מקום לחשוב, כי אבן יזיד מלא תפקיד במאורעות הללו או שיהיה לו תפקיד כזה. בכל אופן, עליתו של פלטיאל, שהיה רופא בחצר המלך היא קשורה בתפקידו בימים הקשים ההם לבית הפטימיים, בימי המרד של ה"כושי" שפלטיאל "עסק" בו, והוא נהרג.

המלך השני, שפלטיאל עמד לפניו, הוא איפוא המלך אבירליקים עבד אל רחמן, וה"כושי פלוני" הוא המורד אבן יזיד ופלטיאל נתגדל בימי מלחמת-האזרחים באפריקה הצפונית, שנסתיימה רק בימי המלך אל מנצור, בשנת 947—948 לסה"נ. אמנם, סתמיותם של כמה וכמה בטויים ("כושי פלוני", "עסק פלוני", השמטת

²⁹ Wüstenfeld, שם, עמ' 70; מלך בשנות 934—946.

³⁰ אבן אתיר, שם, עמ' 319.

³¹ אבן אתיר, שם, עמ' 325. והשוה Wüstenfeld, שם, עמ' 74—93. משפחתו של אבן יזיד היא אמנם מאפריקה הצפונית (מטוצר, מחוז קסיליא, בין אל-עב וטריפולין) ואולם הוא נולד בסודן, ואחרי מפלגתו הוא גם רוצה לשוב עם אנשיו לסודן. אבן אתיר עמ' 346. הספור איננו מציין אותו בשם שר, רק פשוט: כושי; ואמנם אבן יזיד היה מורה ואיש פשוט, כשהתחיל להפיץ את תורתו "הקומוניסטית" ולהטיף לשיטת הטיור של Wüstenfeld, שם, עמ' 73.

³² 22 יולי 947, אבן אתיר עמ' 349.

³³ Wüstenfeld עמ' 74.

שמותיהם של העיר והמקדש מחייבת אנתנו לזהירות בקביעת הסמוכים ההיסטוריים לחלק זה; אולם, מאידך ניסא, מוכחה סתמיות זו, כי לפנינו רק קצור-וקציר בלתי מצלח-מספור יותר מפרט. על אופי הקצור של הספור מעידים גם ה"מוטיבים הבלתי מְנַצִּלים" בספור. אם, למשל, הספור מעיד, כי הבכור היה שונאו של פלטיאל, ובכ"ז עזר לו פלטיאל והדריך אותו בעצתו, הרי היה בודאי בהמשך הספור או נמוק לכך או שהיו לו, לקו מענין זה, תוצאות בהשתלשלות הדברים. ואם אינך מוצא מכל זה בספור-הרי על כרחך אתה אומר שבדרך קצורו הושמטו מן הספור כמה וכמה דברים.

3. פלטיאל — בונה המקדש. זמנו של המאורע המסופר בחלק זה הוא מאוחר לקודמים. כאמור, נהרג "הכושי פלוני" בראשית ימי אלמנצור, שמלך אחרי כן רק 65 שנים (84). המלך שאצלו נתגדל פלטיאל ושממנו בקש פלטיאל את הרשות לבנות את המקדש להתפלל בו-הוא איפוא אלמועיו כובש מצרים. המחבר שלנו אינו מספר על זאת, מפני שלפנינו רק קיצור שהושמט ממנו, כמו שראינו, הרבה דברים ושמות, בספור. יש גם קיים אנדירים. המוטיב על "האשפה שהמקדש היה מלא מימות טיטוס", ידוע לנו עוד מהספורים על בנין מסדר עמר (85). וכאן לפנינו רק תחנה בדרך הנדודים של מוטיב זה מהחליף עמר עד השלטון סלים (86), ויש בודאי ענין בדבר, שהתחנה הזאת היא יהודית; אנדי הוא גם המוטיב, שהרשות לפנות את בית המקדש מן האשפה נתנה רק עד הצהריים. השאלה היא איפוא: אם בכדי חנו כאן מוטיב-אגדה אלה, או הצטרפו כאן לאיזו מאורע, לעיכבה היסטורית מסוימת, שעלינו לברר אותה מתוך המסגרת האנדית שבו היא נתונה, ויכולים אנו, כמובן, לפתור את השאלה רק על יסוד מקורות אחרים, אם נמצא בהם סמוכים לידיעות שבספורנו,

ואמנם, מצד אחד ראינו בפרק הקודם את עדותו של ר' אברהם בר חייא, המאשר בהחלט את הידיעה ע"ד בית הכנסת על הר הבית, שקיומו התמיד עד ימי כבושה של ירושלם ע"י הצלבנים; ומצד שני מספרת לנו, כידוע, "מגילת אחימעץ" על השפעתו הרבה של פלטיאל על המלך אל-מועיו; כי הוא, פלטיאל, "המוציא והמביא, והוא המושל בכל ארצו ואין המלך יוצא מחפצו" (87), והיא גם מספרת לנו דרך אנב את תפקידו במלכות

(34) אכן אחר, שם, עמ' 348 ועמ' 356.

(35) השוה מוקדסי 299: ה"סלע" - צורה--היה מכוסה אשפה, אשר חרומים היו משליכים שמה כדי להכעיס את היהודים, ועומר פרש את אדרתו, למען הסיר את האשפה ולשחר את המקום ואתו יחד פהרו את המקום גם שאר המושלמים. מידניקוב: פלשתינא תחת שלטונם של הערבים (רוסית) עמ' 617. ויש גם השוואה במוטיב השני: עמר והמושלמים, פלטיאל ובחוריו ישראל!

(36) ר"מ חגיו בספרו אלה מסעי עמ' י"ב-יג.

התימנים: כי „פרשת גדולתו“ היא „אשר גדלו המלך באוצרותיו“ (88), כי „עשה מחנות, ותיקן שווקים ובית לינות, והושיב בהם תנרים, והושיב בהם לחם ומים ודנים ובשר וירקי ננות וכל דבר הנצרך לחיילים הבאים מהמדינות“ (89), כי המלך „עלו על חכמיו, ומסר בידו אסמיו“ (40). ולא זו בלבד. „מגילת אחימעץ“ מטעימה את השפעתו של ר' פלטיאל בארץ ישראל, כי המלך „השליטו במלכות מצרים וממלכת ארמים עד ארם נהרים ובכל ארץ ישראל עד ירושלם“ (41), „כי הוא רודה במלכות העברים ובמלכות ארמים והמצרים ומלכות ישמעאלים וארץ ישראלים“ (42). וגם בנוגע לענין בית התפלה על הר הבית מוצאים אנו, לדעתנו, דברים חשובים במקור זה, שעד עכשו לא שמו אליהם לב כראוי. במגילת אחימעץ מסופר על בנו של ר' פלטיאל, ר' שמואל ועל נדבותיו, ועל העלאת עצמות אבותיו לארץ, כי הוא הביא אתו „מוזבח עשרים אלף דרכמונים“ וחלק אותם למטרות צדקה שונות, ובין שאר הדברים מסופר שם על „שמן למקדש בכותל מערבי“ „מזבח בפנים“. מהו טיבו של אותו „מקדש בכותל מערבי“ שהיה לו „מזבח בפנים“? והנה אנו פוגשים אצל ר' מנחם ב"ר פרץ החברוני, שמספר על ירושלם: „ושם ישבתי והתפללתי בתוך קהל גדול וקדוש, ומהם בעלי משנה ובעלי תלמוד ובעלי מקרא אנשי שם; והעמדות ספר תורה על עמוד שיש במזבח“ (43) ובמקום אחר אצל ר' מנחם ב"ר פרץ מוסבר בפירוש מה טיבו של מזבח זה, שהרי כן הוא מספר מבקורו בהר הכרמל: „ראיתי מערת אלישע הנביא, ובתוך המערה שני עמודים של שיש כנגד ירושלים שהיה רניל להתפלל שם והיה גולל ס"ת שלו על העמודים והתפלל שם במנין“ (44) במלים אחרות, ה„מזבח“—והי הבימה שבאמצע בית הכנסת. ואמנם אנו מוצאים עוד בזמן מאוחר את השם הזה בפירוש כשם לבימה של בית הכנסת (45), ואולם ראשית השם הוא מזמן קדום, ומקורו מראשית קביעת התפלה בצבור כשהבימה היתה משמשת גם לקריאת התורה והיו מטעם זה קוראים לה; „קתדרה“ או קתדרה

(37) נייבואר, שם, עמ' 126.

(38) שם, שם, עמ' 219.

(39) שם, שם, עמ' 139.

(40) שם, שם, עמ' 129.

(41) שם, שם, עמ' 130.

(42) נייבואר שם עמ' 139.

(43) המעמר, לונק, ח"ג, עמ' 37.

(44) שם, שם, עמ' 41.

(45) שירת מהרזי וייל סמ' קמ"ז: האלשער; אמנם שם הוא מדבר בלשון גרמנית, ואפשר שיש כאן השפעה משמוש הלשון ביחס לכנסיות הנוצרים. ואולם שרמינולוגיה נוצרית זו ג"כ מקורה מישראל; ואפשר ששרמינולוגיה זו שגרמה להשכחת השם מוזבח.

של משה (46) וגם לתפלה שבאה במקום הקר בנות והיו מטעם זה קוראים לה: „מזבח (47)“ הבימה היא איפוא ה„מזבח“, שעמדה במקדש „בכותל המערבי: מסגנון הדברים „מזבח שבפנים“, נראה הדבר כי היה גם „מזבח החיצון (48)“, כלומר שבית תפלה זה היה בכותל המערבי גם מצד הר הבית וגם מחוצה לו (49) מגילת אחימעץ אינה מציינת, כי פלטיאל בנה על הר הבית; להיפך, נראה שמחבר המגילה לא ידע כלום מענין זה, כי לולא כך לא היה נמנע מספר על זאת; אולם אין לשכוח, כי מגילת אחימעץ מטעימה, כאמור, פעמים אחדות את „שלטונו“ של פלטיאל בארץ ישראל, כי הימים שעברו מזמן הופעתם של צבאות הפטימיים בא"י עד מותו של פלטיאל, בראשית מלכותו של אליעזר, היו ימי מלחמות ומהומות בלתי פוסקות בא"י, מלחמות עם גודי הקרמטים, עם תושבי הארץ שהתנגדו לשלטונם, ושואין מן הנמנע שבימים ההם היה ר' פלטיאל „ובחורי ישראל“ אתו מכוכשי ירושלים (50). על השתתפותם המרובה של היהודים בפקידות הצבא של הפטימיים בכלל וביחוד בא"י העירונית כבר במקום אחר (51), אני רוצה כאן רק לציין, כי השלטונות (המלכות) היו מחזיקים בשיבה בירושלים ומפרנסים אותה עד ימי החליף אל-חכים, כמו שמעיד על זה „ראש ישיבת ירושלים, רבי יאשיהו ראש ישיבת נאון יעקב“, שבמכתבו „אל אחינו קהל דמיאט (52)“ הוא מזכיר להם כי „בעת שהיינו (53) מתפרנסים מצד המלכות לא הינו מטרנחים“, ורק שנתים לפני גזירת אל-חכים („שתי שנים מקודם לענישת אחינו“) לא יכלו כבר מלבקש מצד המלכות. עובדא זה, יחידה במינה, קשורה איפוא, כודאי, בכבושה של ירושלים ובעזרת היהודים לכוכשים בימים ההם (54).

4. יעקב בן פלטיאל והפרעיות באלכסנדריה. מגילת אחימעץ יודעת רק על

(46) השוה אור זרוע הלכות שבת סי' מ"ח. שיש לראות משם כי השם נשתמר זמן רב, והוא קדום: ירושלמי סוכה פ"ה, ה"א. ובבלי סוכה נא ע"ב, פסיקתא ויחי.

(47) והשוה בירושלמי ברכות פ"ד ה"א; ורבנן אמרו תפילות מתמידין גמרו: ושם ח"ד: זה שעובר לפני התיבה אין אומר לו בוא והתפלל אלא בוא וקרב, עשה קרבנינו עשה צרכינו, עשה מלחמותינו, פייס בעדינו.

(48) והשוה לשמוש השמות „מזבח הפנימי“ (מזבח של הקשרת, בפנים המקדש) „מזבח החיצון“ (מחוץ למקדש) משנה זבחים ח' א'; ותמיד ג' א'; ו' א'.

(49) כלומר באותה הרחבה שגם עכשו מתאספים ומתפללים שם.

(50) כבושה של ירושלים ע"י הפטימיים טעון עוד מחקר מיוחד.

(51) השוה ספרי „ישראל בגולה“ ח"א עמ' 429.

(52) מאן: The Jews in Egypt and Palestine under the Fatimids ח"ב.

עמ' 70. וזמן המכתב הוא לפי זה בערך שנת 1010; והשוה מאן שם ח"א עמ' 71—72.

(53) = שהיינו

(54) מרכס משער (שם, עמ' 84) כי בית המקדש שעליו מדובר כאן הוא בית כנסת

עתיק באלכסנדריה! אם כי הוא מודה, שענין זה הוא מעורפל.

ר' שמואל בנו של ר' פלטיאל⁵⁵ אשר „קם תחתיו“ והיה „איש גדול ונכבד בדורותיו“ ו„ממלא היה מקום אבותיו“⁵⁶. ואולם אין מכאן להוכיח, שלא היה לו בן אחר, אחרי כי אחימעץ בכלל ממעט לספר על חייו הפרטיים של ר' פלטיאל; ואנב אינו מוסר לנו גם את שם אביו של ר' פלטיאל⁵⁷. המאורע בכללו מתאים מאד לתקופת ימי מלכותו של אל-עזיז: הפקיד היהודי הגבוה המרבה להעמיד פקידים יהודים, קנאות⁵⁸ ההמונים והתרגשותם והחליף הסבלן המשכך את התלהבות ההמון ומרגיעו. מאורע מעין זה ידוע לנו מראשית ימי החליף אליהם, והוא מאורע הפרעות בפוסטאט בזמן הלוייתו של פטיאל החזן⁵⁹. ואולם למרות הדמיון הרב בין שני המאורעות האלה (קנאת האספסוף ביהודים בשעת הלוייה יהודית שעברה ב„אחד השוקים“, הרצון להרוג את היהודים — ויבקשו להאבידם“ והתערבותו של המלך לטובת היהודים) וגם בין שמות האנשים שגרמו למאורעות, אין בכל זאת לראות בספור של ס' החסידים השתקפותה של „מגלת מצרים“

⁵⁵ אין זה מעניני כאן לחכנס לשאלה, מי הוא זה פלטיאל, וביחוד אם יש לקיים את השערתו של המלומד המפורסם (Z.D.M.J.) de Goeje (כרך נ"ב עב' 75 - 81) כי פלטיאל הוא אינו אלא המצביא המפורסם של הפשימיים ג'ויהאר (השערה שתמך בה על יסוד הספור של ספר חסידים, גם הפרופ' מרכס במאמרו הנ"ל) שהיה לפי זה יהודי בצנעה. דומני, כי כל הראיות שהביאו החוקרים הנ"ל אינן מספיקות להוכחת זהו זה, אחרי שרובן מראות רק על קיום משותפים בגורלם ועל קרבה ידועה בשטח פעולתם, דברים שיש בהם יותר מאפי' הזמן, מאשר מתולדות הפרש. בה בשעה שדוקא כאן מרובים ההבדלים. ועוד דבר, בעל מגילת אחימעץ מספר לנו בפרוש כמה וכמה פעמים, כי פלטיאל היה „שר אוצרות“ וממונה על המשק הצבאי של הממלכה, (ומסר בידו אסמיו) „פקיד ונגיד ממונה“, „בבית המלך משנה, פועלים מנכסיו מהנה“ — נייבויאר 130 - 131 — „גדלו המלך באוצרותיו“ — וכו' עמ' 228) ואינו מזכיר כלל את נצחונותיו ומלחמותיו. פלטיאל היה בודאי אחד ממסדרי המשק הצבאי, ממארגני ההספקה לצבא (שהיתה לו למשק הזה וסדרו חשיבות גדולה עוד לפני כבוש מצרים, השוה Wüstenfeld בספר הנזכר למעלה עמ' 84 - 87) ויש לחפש אותו בין אותם היהודים בעלי ההשפעה שהיו בחצרו של אל-מועזי, ואשר לעזרתם קוה יעקב אכן קילים בברחו ממצרים ובעוררו את אלמועזי למלחמה. והשוה De Goeje שם.

⁵⁶ נייבויאר, שם עמ' 130.

⁵⁷ ר' פלטיאל הוא היחיד מכל בני משפחת אחימעץ שאין הוא מוסר לנו את שם אביו. האין לראות בזה, כי נכונה היא הנוסחה של ס' חסידים, כי בעודו נער נשבה פלטיאל, ומשום כך אין לנו גם ידיעות מפרשות על תולדותיו. (השוה, למשל, השרשים המרובים מחייהם של שאר בני המשפחה החשובים: ר' אמתי ור' שפטיה, ר' חננאל בר' פלטיאל ור' אמתי השני וכו').

⁵⁸ השוה Wüstenfeld שם. עמ' 131, 133.

⁵⁹ השוה ספרי ישראל בגולה ח"א ע"מ 27 ועמ' 429. דעתי כי הפרעות היו בשעת הלוייתו של פטיאל החזן (ולא של ר' שמריה בר אלחנן) נתאשרה עכשיו עיי' פרסום כל המגלה ע"י מאן במאמרו בכרך השלישי של — Hebrew Union College Annual עמ' 258-262.

ותו לא: במגלה על עליית פלטיאל חסרים המומנטים העיקריים: היהודי ה"מולך" באלכסנדריה, ואימו של המלך על העיר (60).

אנב, כל האפיזודה הזאת על המאורעות באלכסנדריה אין לה ג"כ שייכות אל ענין בית הכנסת, שהיו מתפללים בו "מים רבים" עד שבאו פרנסי ישראל וחללו אותו בקטטותיהם ונרמו לו שיחרב. ואם בכל זאת, גם החלק הזה נשאר כאן, הרי שמוכת, כי המחבר מצא כבר הספור בכללותו כמו שהוא לפנינו, ורק את הפרטים (השמות וכו') השמיט.

5. ריב פרנסי ישראל וחרבן בית הכנסת. ראשית כל, יש לציין כי בעל הספור מדיש שעבר זמן מסוים ("כמה שנים") בין המאורעות שבאלכסנדריה ובין פקודתו של המלך להחריב את בית הכנסת אחר שנוכת, כי "אמת, אין מול לישראל שיתפללו כאן". המאורעות באלכסנדריה היו בימיו של אל-עזיז, וסגירת בית הכנסת היתה איפוא בימיו של החליף אל-חכים, שגורותיו ורדיפותיו הגיעו עד אי, וכיחוד סבלה ממנו קהלת ירושלם (61). עובדה זו מתבררת ממכתבו של ר' יאשיה גאון שנתפרסמו ע"י מאן. כך, למשל, כותב ר' יאשיה במכתבו מירושלם לקהלת דמיאט, כי "בני ארץ ישראל בצרה גדולה ואנחנו ביותר" (62); "אח"כ אנו מוצאים אותו ברמלה, מקום מקלטה, כנראה, של קהלת ירושלם, או של ראשיה ושיבתה (63). במכתבו שהוא שולח לר' שלמה השופט בן ר' סעדיה השופט נ"ע ושאר הזקנים והקהל אשר ברפה" (64), הוא מרמז על הגורות של אל-חכים ועל חרבן בתי הכנסיות: "ואם אולה

(60) מרכס במאמרו הנ"ל (JQR) החדשים כרך א') משער, כי יעקב בנו של פלטיאל — הוא יעקב אבן קיליס. שהמחבר טעה וחשב שהיה בנו של פלטיאל. מרכס מוצא ג"כ כי המלים, ובשהרגישו הישמעאלים שמלכו יתורו" מוכיחות, כי ענין יהדותו של פלטיאל לא היתה ידועה. ברם, יהדותו הקודמת של אבן קיליס היתה ידועה, והיה ג"כ מן המפורסמות שהתאשלם.

(61) אמנם, הדעה שבאגרתם של חכמי צור אל קהלת צובת משנת ד"א תשפ"ט (גנזי ירושלם ורשהיימר, ג' עמ' ס"ד-ס"ז), יש קטע המתייחס לקהלת ירושלם (הנאנחים על מכת השפלה העיר ההוללה, הנאנקים למחלותיה, ועוצם מכותיה, אשר צרותיה נכפלו, והוותיה נקהלה, ואל צור נשוע ונחנן ונגדיל עתר ורנן, לחקל מעליהם, ולחמוש רחמיו עליהם, וכן יעש ויסור הכעס) היא אינה נכונה; כמו כן אין הקטע מתייחס גם לקהלת צור (הוא משתמש בגוף שלישי בדברו על הסובלים). הקטע מדבר על סבלותיה של הקהלה בקהיר, במצרים, שנקראה בשם "שפלה" (השוח יחזקאל כ"ט, י"ד וילקוט רמז שס"ח); על קהלת זו הוא אומר גם כי "צרותיה נכפלו", מפני שנפגעה פעמים ע"י אל חכים. השוח הקטע של סמברי אצל מאן ח"א עמ' 33.

(62) מאן ח"ב עמ' 70.

(63) שם, עמ' 71: "יוותן לנו פליטה במושבות כי לא תמו חסדיו.

(64) בדרכה של אי.

היד ורפו הידים מחרבן הכנסיות מרוב עונותינו" (65). אחריו כן מוצאים אנו שוב את ר' יאשיה בירושלם, כמו שיש לראות ממכתבו לר' "נתנאל השולחני", שבו הוא מודיע לו, כי, ברכותינו עליך תמיד מירושלים, ומספר ג"כ, כי "עתה בני ארץ ישראל עדיין הם מתעסקים בכנסיותיהם" (66). חרבן בית הכנסת על הר הבית, או סגירתו, היה איפוא פרט אחד מהגזרה הכללית של אליהכים, גזרת שמד, וכשם שכל המאורעות בא"י בימים ההם אינם ידועים לנו, כך אין לנו ידיעות מפורשות על עובדה חשובה זו. גם הספור על "ריב פרנסי ישראל" בעת ההיא מתאשר ע"י תעודות מן הימים ההם. במכתבו של ר' יאשיה ראש ישיבת נאון יעקב, מירושלם, "לאחת הקהלות בגולה" (67) מסופר על "איש מרבה בצע מעשקות ולבו וכליותיו ריקות" ש"התחזק בורוע" ו"מבקש לא לו, והשקר צלו והתחמם פעלו", ש"הרבה כתבים אל יהירים", "מתאזר בניירות להלעיט מרירות ולא זכר אזהרות, קללות וארירות". מדברי המכתב הזה יש לראות, כי אותו "איש מרבה בצע מעשקות" בא מכלל, "ממזרח יגלוהו", שקונו "עוקרו ממקומו", והוא ממשפחת ראשי הגולה בבבל (68), עורר מחלוקת בשאפן, כנראה, לנשיאות בא"י. אמנם, אין אנו יודעים אפילו את שמו של אותו האיש ש"הראה נאותו וגאווה והשמיע קול שאתו", ש"נתאזר בגאווה" ולא קיבל מוסר, אבל דומני, כי בספור שלפנינו נשתמרו לנו פרטים על מחלוקת זו, ואותם פרנסי ישראל "שרצו להשתורר זה על זה והכו זה את זה בליל כפורים"—אינם אלא רבי יאשיה נאון ישיבת א"י וברפאלותיה האלמוני ממשפחת הנשיאים, אשר עלה מבבל.

הנני רואים איפוא, כי גם העיבודות המובאות בחלק האחרון של ספורנו הן עובדות היסטוריות, שמצאנו להן סמוכים במקורות אחרים של הזמן ההוא. אם נבוא איפוא להעריך את הספור המובא בספר חסידים על יסוד ברור העובדות הכלולות בו ולבונן לאור מקורות אחרים, ואם נשים לב לזה כי העובדות הללו הן מסודרות לפי הזמנים, החל מעובד אללה המהדי ורופאיו היהודים וכלה באלהים וגורותיו,—הרי עלינו להסיק כי ספור זה אינו אלא קטע מקוצר מכרוניקה היסטורית על עלייתו לגדולה של ר' פלמיאל; וראינו כי בקצור זה עמד במרכזו של הספור דבר בנין המקדש שבו היו היהודים מתפללים ימים רבים, עד אשר נחרב בעמים של פרנסי ישראל שחללוהו.

(65) מאן, שם, עמ' 71.

(66) כלומר בבנינים של בתי הכנסת הנחרסים. מאן, שם, עמ' 72. ועי' מדובר עוד במכתב "קהל אמרבלם" (מאן, שם, עמ' 73): "ובכל מקום בית ישראל חזרו אליהם בתי כנסיותיהם".
(67) מאן ח"ב עמ' 66—68. והשווה שם הערתו של מאן שמציין בצדק, כי לפנינו רק חלק מן המכתב.

68 השווה שם, עמ' 68, הערתו של מאן.

ג.

עדותו של רבי שלמה הכהן ראש ישיבת נאון יעקב.

ידיעה חשובה על חרבן בית הכנסת של הר הבית נמצאת, לדעתי, באחד המכתבים שנחפרסם בקובץ התעודות מן הנניזה שהוציאו לאור ג'מיהל-יוזף (69). מכתב זה נשלח ע"י ר' שלמה הכהן (70) ראש ישיבת נאון יעקב מירושלם לפוסטאט לר' יעקב בר' יוסף החסיד. המכתב הן בשאלת נט אחד ובסופו כותב ר' שלמה: „והייתי מקוה לך לבוא [א] בעצרת וכן לתשעה באב וכן לזמנות החגים והנה נתאחרת צור ישימהו (71) לשיבה ויקרב ההפלל (72) עמך בע[נש] [ה] (73) ואנחנו וכל יש' (74) שלום והמקום ההדור הכנוי עליו נפל ביום י"ז לחדש אב והוא יום אחד בשעה העשירית ביום יהי רצון שיבנה בנין מקוים ושלום.“

ר' יעקב בר' יוסף הנזכר במכתב זה ושר' שלמה חכה לבואו לירושלם הוא כנראה, אותו ר' יעקב בר' יוסף הידוע לנו מתעודות אחרות בתור אב כ"ד בפוסטאט (75) ושמונים עוב אח"כ את פוסטאט והתישב בצובה, במקום שהיה לראש הקהלה (76).

והנה האגרת של חכמי צור שבו נזכר ר' יעקב החבר בר' יוסף בתור ראש הקהלה בצובה נכתב בשנת תשפ"ט, כלומר אחרי-עשרה שנים אחרי זמן חתימתו על התעודה בפוסטאט. במשך הזמן הזה היה גם בירושלם, וקבל שם את התואר „חבר“ (77)

69) Fragments from the Cairo Genizah by R. Gottheil and W. H. Worrell, New-York, 1927, עמ' 26-30.

70) החתימה של מ' ה' הצ' (הצעיר); ולא כ"צ כגירסת המזל; כמו שהעיר בצדק הר"ש אסף ב. ציון ס"ב עמ' 114) היא חתימתו של ר' שלמה הכהן שהיה ראש ישיבת בירושלם אחרי ר' יאשיה גאון. והשוה מאן ח"ב עמ' 65. והוא ר' שלמה ב"ר יהוסף הכהן.

71) כך הוא במירוש בצלום-כתה"י (מבלא ח'), כמו שהשיב לראות הר"ש אסף, ציון, שם, שם.

72) והכונה: יקרב סליחתו, ע"ד המאמר יומא פ"ו: ופללו אלהים ימחול לו.

73) ה' נראית ברור בכ"י; לפני ה' יש סמני ש' או ס' ותו' אחרי ה' ברורה, והעניש—הגזרות במצרים.

74) כפי גירסתו של הרב אסף (ציון, שם).

75) וזוהי גם דעת המזל: Fragments עמ' 26. והשוה מאן ח"א עמ' 37. והתאריך של התעודות שהוא חתום עליהן הוא משנות א' שכ"ו לשמרות (ר' תשע"ה, 1016 לסה"נ) וא' שכ"ט לשמרות (ר' תשע"ה, 1018 לסה"נ).

76) גנזי ירושלם, ורמחיימר, ג', ס"ו ע"ב: „ובראש ובתחל המנהיג ביושר ומוליד בכושר כב' גר' קד' מר' ור' יעקב החבר ברבי יוסף בית דין תנצב"ה.

77) גם בתעודות וגם במכתב שלפנינו אין מצוינים את ר' יעקב בשם „החבר“; לעמ' זאת באגרתם של חכמי צור הם קוראים לו בשם: „החבר בס' גר'“ (=בסנתדרין גדולה). ותואר זה היה, כידוע, רק תוארם של חברי הישיבה בא"י (=בירושלם). והשוה על תאר זה מאן שם ח"א עמ' 54 בהערה. אמנם ר' יעקב היה, כנראה, יליד ירושלם (אכיו היה אב ב"ד בסנתדרין גדולה: מאן א' עמ' 87 בהערה) אבל את התואר קבל, כאמור, רק אחרי שבו מפוסטאט.

ובוראי שהם שם זמן ידוע; ויש גם להניח, כי לא תיכף בבואו לצובה נמנה לראש הקהלה; ואחרי אשר במכתב שלפנינו מדבר בפירוש על כונתו של ר' יעקב לעזוב את פוסטאט ולבוא ירושלימה, הרי נצדק אם ניהם את תאריך המכתב לשנת שהותו האחרונה של ר' יעקב במצרים. והנה במכתב שלפנינו מסופר, כי בשנה היא חל"ו באב ביום א'; וזה היה רק באחת השנים האלה: תש"ע, תשע"ה, תשפ"א ותשפ"ד. השנה הראשונה אינה באה בחשבון, מפני שאחריה שהה עוד ר' יעקב במצרים שמונה שנים; גם השנים האחרונות אינן באות בחשבון, מפני שאפילו אם נניח שבא לירושלם בשנת תשפ"ב הרי גם אז ישאר, כאמור, מספר שנים מועט (6 שנים; המכתב מצור הוא מ"ח מרחשון תשפ"ט) לשהותו בירושלם, לעליתו בתור חבר, לבואו לצובה, למנויו בתור ראש הקהל ולפרסומו בתור "מנהיג ביושר ומוליך בכושר". ברור איפוא, כי תאריך המכתב שלפנינו הוא שנת תשע"ח (1018), ור' יעקב עזב את מצרים כנראה בשנה שלאח"ז, בשנת תשע"ט.

הארכת בביעת התאריך, מפני שלדעתי יש לו חשיבות מרובה לגבי עניינינו. שנת תשע"ח היא בקרוב שנת חדוש גזרותיו של החליף אל-חכים⁷⁸, ובקשר עם הרדיפות האלה יש גם להבין את הידיעה הסתומה על "מקום ההדרור" ש"הבנוני עליו נפל". "המקום ההדרור" הזה אינו, לדעתי, אלא הר"ה בית, והבנוני עליו — הוא אותו בית-הכנסת שנסגר ונהרס, כפי שראינו בפרק הקודם, בימי גזרותיו של אל-חכים. בקשר עם הרדיפות נזכר אולי ר' שלמה לכחוב בפירוש והסתפק רק ברמזים⁷⁹. והרמזים האלה היו די ברורים בשביל ר' יעקב בר' יוסף הדיין בפוסטאט, אחרי שהם מרמזים על מדרשים ואגדות ידועות, בדרך החכמים בימים ההם. וה"מקום ההדרור" הוא המקום שהשכינה שורה עליו, ע"ד מדרש איכה א': ל"ג: "ויצא מציון כל הדרה זה הקב"ה שנאמר הוד והדר לבשת" (80). וגם סוף הדברים יש בהם משום רמז למדרש תהלים ד' על הפסוקים ט"ז—יז: יראה אל עבדיך פעלך והדרך על בניהם; ויהי נעם אדני אלהינו עלינו ומעשה ידינו כוננה עלינו וכו' ודרשו ע"ז: "אמר לו הקב"ה לשעבר על ידי שנבנה בית המקדש ע"י בשר ודם לפיכך חרב וסילקתי שכינתי, אבל לעתיד לבוא אני אבנה אותו ומשרה שכינתי בתוכו

⁷⁸ השוה מאן ח"א עמ' 33—36. השערתו של מאן שאצל סמבריש לגרוס במקום ז' ימים" — ז' שנים" היא בל"ס צודקת.

⁷⁹ השוה למשל באגרת מירושלים (המעמר ג' עמ' 24): "וגם מן המלחמות אשר לא נזכר כלל לפרסמם". ביחוד היה מקום לזהירות בימים ההם, שהיו מרובים. בניס בלא אמן בנים סכלים, מרים חלפו עברו חק, ברית עולם מפירים, כפי שמעיד ר' אלחנן בפיוטו על הזמן ההוא. שנת-פרסם ע"י דוידסון (JQR) החדשים כרך ד' עמ' 56—60). והשוה גם מאן שם, שם.

⁸⁰ תהלים ק"ד, א'. וה"מקום ההדרור" פירושו איפוא—המקום אשר השכינה שורה בו.

ואינו חרב לעולם⁸¹. ברור הדבר, כי על מדרש זה מרמז גם רבי שלמה בדבריו: „ויהי רצון שיבנה בנין מקוים“, ואין הוא מספר על „נפילת בית כנסת עי רעידת האדמה“, אלא על הרס בית התפלה והמדרש של היהודים על הר הבית. בסנירת בית כנסת זה ובחרבנו התחילו גזרות אלחכים בירושלם, ור' שלמה מודיע ע"ו במכתבו כי לע"ע לא פגעו הדריפות בעם ולא בחכמים רק במקום ההדור⁸². וזהו מובנה של הפסקא האחרונה: „ואנחנו וכל ישי שלום והמקום ההדור הבנוי עליו נפל“.

ד.

עדותו של בן-מאיר.

דבר קיומו של בית-התפלה ומדרש-או, לכל הפחות, מקום תפלות ואסיפות ליהודים—על הר הבית מתברר לנו גם מאחד המכתבים של בן-מאיר, ראש ישיבת א"י (בירושלם) ובר פלונתיה המפורסם של רב סעדיה נאון. במכתבו הידוע, שבו הוא מדבר על מדת מסירות הנפש שהיתה „וסתינו ווסת אבותינו“, הוא מספר על אחד מאבותיו „ר' מוסי שנהרג בעזרה מתחת יד זרע ענן“⁸³. העזרה שעליה מדובר כאן—פירושה העזרה הגדולה, כלומר חצר הר הבית, אחרי שבמובן זה השתמשו במלה „עזרה“ לא רק בזמן המשנה⁸⁴, כי אם גם בזמן מאוחר, כמו שיש לראות גם ממכתבו של ר' שמואל ב"ר שמשון, שכותב בפירוש: „ונכנסנו בשער עד לפני מנרל דוד ונבא להשתטח עד לפני העזרה“⁸⁵. וספורו של בן-מאיר מעיד איפוא, כי בחצר הר הבית היה בזמנו של ר' מוסי מקום אסיפה וכנסת ליהודים, וכתוצאה מזה גם מקום התנגשויות וקטטות בין הרבנים והקראים. זמנו של ר' מוסי נתן להקבע כמעט בדיוק: בן-מאיר, ראש הישיבה של א"י, היה בימי הפולמוס עם רב סעדיה נאון (ד"א תר"פ-פ"ג, 920-923) אדם בשנות העמידה לכה"פ, שהרי כן אנו מוצאים

(81) מדרש תהלים, הוצ' ורשיו תרל"ג עמ' 135.

(82) JQR החדשים כרך ה' עמ' 554; מאן ח"א עמ' 57; דינבורג: ישראל בגולה

ח"א עמ' 184.

(83) מדות פ"א, מ"ד. והשוה פירוש הרי"ש שם למשנה ג': „ה' שערים היו להר הבית

לחומת עזרת נשים המקפת כל ההר לפניו מן החיל“.

(84) המעמר, כרך ג' עמ' 27. ומאן (ח"א עמ' 60) משער, כי העזרה הנזכרת אצל בן

מאיר, פירושה הר הזיתים. ואולם אם בזמן מאוחר—ומחוץ לירושלם!—אפשר כי היה מקום לקרוא לביה"כ או לחלק ממנו בשם עזרה (קיצור מ.עזרת ישראל או עזרת נשים, חלק ביה"כ ע"ש החלקים המתאימים במקדש). הרי אין להעלות על הדעת כי באותה העיר וקראו מקום אחד, ידוע ומפורסם, בשמו של מקום שני ג"כ ידוע ומפורסם.

(85) השוה בארנשטיין: מחלקת רב סעדיה נאון ובן מאיר, בספר היוכל לכבודו של סוקולוב עמ' 46-47; דינבורג: ישראל בגולה ח"א עמ' 205.

אותו והוא כבר שולח בימים ההם את בנו להכריז בירושלם קביעת ימי התנים⁸⁶; ר' מוסי קדש לר' מאיר ור' משה, אביו וזקנו של בן-מאיר, ואפשר שזה היה אביו של ר' משה; וא"כ יש לקבל כי הוא פעל כ-75-80 שנה לפני בן-מאיר, כלומר במחציתה הראשונה של המאה התשיעית למספרם. תאריך זה מתאים גם להתנברות השפעתו של "זרע ענן" בארץ⁸⁷.

סמוכים לעובדה, כי בראשית המאה התשיעית היה בדר הבית מקום כנסת ואסיפה ליהודים, ולמקום של דברי ריבות ופולמוס בין הכתות המרובות יש למצוא גם בדברי קרקסאני על מליך מרמלה, כי עמד במקום בית המקדש ונשבע כי על המזבח שהיה במקום הזה הקריבו תרנגולים⁸⁸. זמנו של מליך הוא גם כן לערך באמצע המאה התשיעית, או בימיו של ר' מוסי שנהרג בעזרה או קצת אחריו. וספורו של קרקסאני מעיד כי בימיו של מליך מרמלה היה כבר הר הבית מקום כנוסם של הקראים, שהרי כל שבועתו אינה אלא הפגנה כלפי דעותיו של ענן ופירושי; וכמובן, שעשה את הפרסום במקום הקדוש בשעת כנוס הצבור.

אמנם, בימי בן מאיר אין אנו מוצאים שום רמז על ענין העזרה והר הבית; מסננון מכתבו לבני בריתו אשר בכבל ("ותפילותינו עליכם מול היכל ה' מקום הדום רגלי אלהינו ועל שער הכהן ועל שערי מקדש ה'")⁸⁹ יש להסיק כי מקומות התפילה היו "בהר הויתים, על שער הכהן"⁹⁰ ועל שערי מקדש ה', אבל בכל אופן לא על הר הבית.

וגם במכתבו השני מאשר בן-מאיר את המצב הזה, שהרי הוא מספר שם, כי

⁸⁶ חשון ראשית הקטע חשני מספר המועדים לרס"ג, בורנשטיין, שם עמ' 74—75. וענין זה מזכיר גם בן-מאיר במכתבו לבבל. שם עמ' 65; דינבורג עמ' 74—75.
⁸⁷ פוזננסקי ראשית התישבות הקראים בירושלים (ירושלים של לונץ כרך י' עמ' 91) מאחר—לא בצדק—את השפעת הקראים בא"י בכלל ובירושלים בפרט עד לקיץ שנה אחרי ענן. ופוזננסקי לא ראה עוד אז את הקטע הנידון של בן מאיר (על ר' מוסי שנהרג בעזרה).
⁸⁸ הרכבי: לקורות הכתות בישראל עמ' 16 (גרץ—שפ"ר ח"ג עמ' 508); והוצרך מליך זה. לחשבוע מפאת כי ענן חשב את התרנגול והתרנגולת בין העופות האסורים לאכילה (הרכבי, שם). והשנה פוזננסקי שם עמ' 92—93.

⁸⁹ ספר היובל לכבוד סוקולוב עמ' 68; דינבורג, ישראל בגולה ח"א עמ' 202.
⁹⁰ מזה שכן-מאיר מבדיל בין שער הכהן ושערי מקדש יי' ויש להסיק, אולי, כי שער הכהן היה, לדעתם, בחומת הר הבית. כנגוד לשערי מקדש יי', שהיו עד הר הבית, בעזרה. וחשון גם ר' שמואל בר' שמשון: "ונבא לחשתמח עד לפני העזרה ונפול על פנינו לפני שער שנגדו מבחוץ מרוח לעין עיפם הוא בית הסבילה לכהנים, ושמה שער שכנגדו בכותל מערבי." (המעמר ג' עמ' 27). ר' שמואל בר' שמשון בא ממערבה של ציר זנכס איפוא ררך שער יפא, הגיע עד מקום הר הבית ויפל על פניו לפני שער מבחוץ לצד דרום (עין עיפם—השלח) מול שער שבכותל מערבי; ואולם חשון מרות פ"ח, מ"ג.

„בחזירתנו אל ארצנו תנינו שבחכם ובירכנו אתכם בהר הזיתים מול היכל ה' ובשער הכהן“.

ברם, אין דבר זה סותר במשהו את עדותו של בן־מאיר ביהם למצב שהיה כשבעים שנה לפניו, שהרי באננותיו של בן־מאיר אנו מוצאים גם הסברת השנוי הזה שחל במצבם של היהודים בא"י. בן־מאיר מטעים ומדגיש את הצרות והמצוקות שהוא ואבותיו סבלו מן הקראים אשר, כידוע, עלו אז בהמון לארץ, ובעזרת השלטונות התגברו על הרבנים, שהחלו מאז להדגיש את עצמם בא"י ל"כת עלובה". עלינו אפוא לשער, כי במלחמה התריפה שהתנהלה אז בין הקראים ומתנגדיהם ושמצאה לה מקום גם ב„עזרה“ (ביהכ"נ שעל הר הבית) דחקו הקראים רגליהם של הרבנים והוציאו מבית כנסת זה, עד אשר בא פלמיאל ובתקף השפעתו החזיר לזמן־מה לרבנים את ה„מקדש מעט“.

ודומני, שיש למצוא סמוכים למהלך מאורעות זה בכמה מקורות. ראשית כל ראוייה לתשומת לב העובדה, כי במגילת אחימעק, בשיר המוקדש לפלמיאל, מדובר בפירוש עליו שהיה „פועלים מנכסיו מהנה, המינים והכופרים מענה“, רומם בוגד וצדוקי⁹¹. ועובדה זו יש לה חשיבות בקשר עם המסורת של הקראים האומרת, כי בזמן „קרן זעירא“ „הגבירים ה' עליהם (על הרבנים) ולא יוכלו לדבר בפני נער קמן של הקראים“⁹². כדאי גם לציין, שבאגרתו של ר' יאשיה, ראש ישיבת ירושלם, נגד ה„אלמוני“ שהוכרזו למעלה, הוא מאשים אותו במניית, כי „הוסיף על תועבותיו, שטיית אורחותיו, למשנא דתותיו, והלך במצותיו ופיו הודה בריב⁹³ שפתיו הוא יודיע דתותיו“, כי בא „לשנות דתות בברית כרותות⁹⁴“. המקורות אשר בירדנו אינם מרשים לנו לעת עתה לקבוע בדיוק את מהלך המאורעות. יש לשאור כי המושלמים הקנאים שדעתם בכלל לא היתה נותה משכנותם של היהודים על הר הבית השתמשו במריבות ובקטמנות התכופות שבין היהודים במקום תפלתם על הר הבית — והרחיקים משם.

ה.

עדותו של סלומון בן ירוחם.

אחת העדויות החשובות ביותר על בית התפלה על הר הבית, המוסרת לנו לא רק את העובדות, אלא גם את השתלשלותן, היא בלי ספק עדותו של הקראי המפורסם סלומון בן ירוחם, אשר ימי פריחתו היו באמצע המאה העשירית למספרם, ומקום פעולתו — ירושלם. בפירושו לתהלים פרק ל' (95) אנו מוצאים את הדברים האלה

⁹¹ נייבויאר, סדר החכמים וקורות הימים ח"ב עמ' 131. ושם בפעוה: וצדוקי. וקופמן תקן בצדק: וצדוקי.

⁹² מפירוש קראי של סוף המאה ה־א; פוזנסקי: ירושלם, כך י' עמ' 91.

⁹³ כך נראה לי לגרום במקום „ברוב שפתיו שאין לו שחר“.

⁹⁴ מאן, שם.

⁹⁵ Neubeauer: Aus der Petersburger Bibliothek עמ' 12 ובסוף הערה VII.

הנוגעים לעניינינו: „וכאשר בחסד אלה, ישראל נעתקו הרומים ממנה 96) והופיעה מלכות ישמעאל, נתנה הרשות לישראל להכנס ולגור שם 97) ונמסרו להם חצרות בית ה' והיו מתפללים שם משך שנים 98) ואח"כ הוגד למלך ישמעאל כי הם עושים רעות והוללות ושנית יין ושכרות וגדופים 99). וצוה לגרשם אל שער אחד משערי 100) ועל הדרך הזאת היו משך שנים. והוסיפו לעשות הרע וקם עלינו מי שגרש אותנו משער בית המקדש".

סלמון בן ירוחם מציין איפוא שלש תקופות בעמדתם של היהודים בהר הבית מימי הכבוש הערבי ועד ימיו: תקופה ראשונה שבה נמסרו ליהודים „חצרות בית ה'"; תקופה שנייה, אחרי „משך שנים", שבה צמצמו את היהודים בחלק אחד, קמן, של הר הבית, על יד שער אחד משערי; ותקופה שלישית, שוב אחרי „משך שנים", שבה הוציאו את היהודים לגמרי מ„שער בית המקדש". המצב האחרון נמשך עוד בימיו של סלמון בן ירוחם, שהרי כך הוא מסיים את תאוריו בסכנה החדשה העומדת לפני היהודים בירושלם („והנה עתה מתנכלים הערלים בתחבולות להוציאנו מירושלם ולהפריד בינינו וביניה").

אמנם, סלמון בן ירוחם איננו נותן לנו שום ידיעות על הזמנים שבהם חלו אותם השנויים שעליהם הוא מדבר. אין אנו יודעים גם מי הוא אותו מלך ישמעאל שגרש את היהודים אל השער האחד, ולא מי הוא אותו שגרש אותם מן השער ההוא האחרון; וכמו כן אין אנו יודעים, מה הוא השער אשר אלינו מנו גרשו. ברם, סלמון בן ירוחם מסמן כל תקופה בעובדות ברורות ומסוימות, נפרט איפוא העובדות האלה אחת, אחת, ונראה אם יש למצוא להן סמוכים הסמוריים ממקורות אחרים ועל פיהם לקבוע את זמנן ולהכניס אותן גם למסגרת הסמורית יותר מסוימת.

1. מסירת חצרות בית ה' ליהודים ע"י הכובשים הערבים. עובדה זו היא בלי ספק קשורה עם בנין מסגד עומר ויש לה סמוכים הסמוריים 101).

עמ' 109: ובספרי ישראל בגולה ח"א עמ' 60 תרגמתי לפי הנוסחא הזאת, וחשבתי גם כי „חצרות בית ה'—הוא תרגום השם „בית אל מקדס", שמה של ירושלים. ואולם מאן בספרו ח"א עמ' 46 הדפיס את הקטע בצורה מתוקנת; והתרגום כאן הוא לפי תרגומו של מר י. ית. יהודה שהואיל לתת לי.

96) אנתקל אלרום מנחא. והכונה היא על ירושלים שבמשך חמש מאות שנה אסור היה ליהודים להכנס שם, ומי שנכנס והכירו בו התחייב בנפשו.

97) — בירושלים. 98) מדה [סנין].

99) ואלקדק 100) באב מן אבואב (כפי גירסתו של סאן).

101) מר מ. שובה במאמרו „בציון" ספר שני (היהודים והר הבית אחרי כבוש ירושלים ע"י עומר, ציון ב' עמ' 99—106) אסף את הסמוכים ההיסטוריים לעובדה יסודית זו; ואולם מר שובה נמנע מהסיק מסקנות מסוימות, והסתפק בזה שציון, כי העדיות „מגישות לשער לכל הפחות את האפשרות ההיסטורית שהורשה ליהודים ע"י עומר

הסופר הארמני סיביאוס, בן דורו של כבוש הערבים (102), מאשר אותה בהחלט סיביאוס מספר: „אחרי אשר היהודים נהנו זמן ידוע מעורתם או מחסותם של הערבים, עלה בדעתם לבנות מחדש את מקדש שלמה: נתגלה המקום הנקרא קדש הקדשים. הם בנו, עם היסודות ועם שרידי הבנין (108), בית תפלה בשבילים הם. הערבים מקנאתם ביהודים נרשו אותם משם ונתנו למקום [שם] „מקום תפלה“. היהודים בנו בשבילים במקום אחר אצל המקדש בית תפלה אחר. ואח"כ רצו [מתוך] שאיפות רעות למלא את ירושלים דם מפה לפה ולהחריב את כל הנוצרים. ובעת שאחד מראשי הערבים, מבעלי ההשפעה ביותר, הלך להתפלל אל המקום המיוחד למושלמים, באו לקראתו שלשה יהודים. הם הרגו שני חוזרים ונשאו את נבלתם לבית התפלה והוו את הדם על הקיר והרצפה. הערבי ראה את האנשים האלה, ומכלי לחשוד עוד את אשר עשו העמיד אותם והתעכב אתם, הם ענו לו, עברו הלאה ונעלמו. הערבי נכנס למקום התפלה, ראה את מעשה החטא וחזר תיכף לאחוריו לאסור אותם היהודים (אשר חשדם בתלול הקדש); אולם הוא לא מצאם ושם הביתה. אחרי כן נכנסו מושלמים אחרים אל המסגד, ראו את חלול הקדש והפיצו את השמועה הרעה בעיר. היהודים הודיעו לשר (למושל הערבי), כי מקום התפלה של המושלמים חלל על ידי הנוצרים. המושל עמד למסור למות את כל הנוצרים — והנה בא הערבי אשר פגש את האשמים האמתיים, והודיע כי מחללי הקדש הם שלשה היהודים ההם, ומסרם. ומיד נאסרו וענו עד אשר נלו את הקשר. המושל המושלמי מסר להרג ששה מראשי היהודים, ואת האחרים הוציא לחפש" (104).

מספורו של סיביאוס יוצא אפוא, כי הר הבית היה בראשונה כלו ברשותם של היהודים, והם הם שנלו עליו את מקום קדש הקדשים והם הם שהשתמשו ביסודות הבנינים הקודמים ובשרידיהם (ולאו דוקא של קדש הקדשים!) ובנו להם בית תפלה, ורק אחרי כן נתעוררה קנאתם של הערבים (105) והם לקחו מהיהודים את בית התפלה

לדרוך על הר הבית, לסדר להם מקום או בנין תפלה. ושהיהודים נגשו אולי לפעולה זו בתקוה נסתרת או גלויה — להקים את בנין בית המקדש. מפני שחם השליש החדש נתן להם יסוד למחשבות כאלה (שם, עמ' 105). נסוח זה הוא זחיר מאד ומותנה בהעמדתה הריקלית של השאלה במאמרו של מר שובה (הקונסטנטינאית היוליאנית בימי עומר!) נסוח יותר מתון בהעמדת השאלה ירשת לנו. דומני, להסיק מסקנות יותר מסוימות.

(102) הבישוף סיביאוס מזכיר בכרוניקה שלו עוד את דבר בצור שלטונו של בית אמיא (שנת 661).

(103) כלומר, הם השתמשו לשם הבנין החדש בשרידי הבנינים העתיקים וביסודותיהם שנשתמרו על המקום.

(104) Caetani: Annali del Islami III, 941—946.

(105) יש לשער, כי בענין „התעוררות קנאה“ זו היה תפקידם של הנוצרים לא קטן. עורתם של היהודים לכובשים הסרסים, גזרות הרקליוס, שהפך את שבועתו ששבע ליהודים,

שלחם, והיהודים, "בנו להם בית תפלה אחר אצל המקדש". ובהמשך הספור אנו קוראים שוב על "המקום המיוחד למושלמים" לתפלתם: היהודים הולכים על הר הבית להתפלל אל בית התפלה שלהם, והמושלמים אל "המקום המיוחד להם".

אנב, עצם הדבר של מקום תפלה משותף למאמיני שתי דתות לא היה בו משום חדש לגבי ארץ ישראל. לפי עדותו של הנוסע אנמוניוס מפלצנציה (106), שבקר את ארץ ישראל בסוף המאה הששית (107), היה גם במערת המכפלה מקום תפלה משותף כזה לנוצרים וליהודים. אנמוניוס מספר, כי בממרא, "המקום אשר בו ינוחו אברהם, יצחק, יעקב ושרה ועוד גם עצמותיו של יוסף", "בנויה בסיליקי בת ארבעה סטוין, ובתוכו אולם בלתי מקורה, ומחיצה עוברת דרכו, ומצר האחד נכנסים נוצרים, ומהצר השני יהודים, המרכיבים להביא לבונה" (108). וגם מספורו של אנמוניוס על נצרת ועל בקורו בבית הכנסת שם, במקום שהראו לו את הרף אשר על פיו למד ישו אלפא ביתא ואת הקורה (העמוד ?) הנפלאה שעליה ישב ישו ביחד עם שאר הילדים (109), רואים אנו, כי בית כנסת עתיק זה היה גם כן מקום קדוש לנוצרים, שהיו באים לראות להתפלא לשירידיו הקדושים, מכלי שלקחו לעצמם את בית הכנסת הזה ואנמוניוס מוצא לנכון לציין את יחסי הידידות השוררים בנצרת בין היהודים והנוצרים (110).

המנהג שנהגו המושלמים ביחס להר הבית היה, איפוא, במדה ידועה, בהתאם לתנאיה המיוחדים של הארץ, שהעמים והגוים המושלים בה והשליטים עליה שתפו את עצמם להערצת קדש בניה (111).

עזרת היהודים לכבוש הערבי—כל אלה המאורעות באו תכופות ואין ויצרו מצב של מלחמה בלתי פוסקת בין היהודים והנוצרים בא"י. ובודאי חפשו הנוצרים דרכים להקטין את השפעתם של היהודים ולהפיל קנאה ושנאה ביניהם ובין הכובשים. וזהו גם הגרעין ההיסטורי של העלייה על "חלול הקדש" המסופרת אצל סיביאוס.

(106) Antonini Placentini Itinerarium הוצאת Gildemeister, ברלין 1889.

(107) בשנת 570 לערך.

(108) Et basilica aedificata in quadriporticum, in medio atrium disco-opertum, per medium decurrit cancellus et ex uno latere intrant christiani et ex alio latere Judaei, incensa facientes multa.

(109) שם, עמ' 5.

(110) שם, שם : illae et dum nulla sit caritas ebraeis circa christianos, verae omni caritate sunt plenae.

(111) אמנם בעלות משותפת זו לא היתה אלא תחנה בדרך הפקעתם של קדשי האומה מרשותה והעברתם לידי הנוצרים שהכריזו על עצמם "כיורשי ישראל". במדה ידועה יכול לשמש לנו לדוגמא גורלו של אותו בית כנסת בנצרת. אר ק לופ, למשל, שבקר את הארץ כמאה שנה אח"כ (בשנת 670) אינו מספר על בית כנסת אלא על כנסיה גדולה עם שתי כפות, בנויה על אותו מקום שעבר שם לפני הבית שבו נתגדל הארון המושיע" (אני מצטט ע"פ התרגום הגרמני של Mickleby ליוספיג 1917, ח"ב עמ' 32). ובסבן זה, תולדות.

ג. חרוש הקהלה היהודית בירושלם עם כבוש הערבים.

גם העובדה הזאת שעליה מעיד סלמון בן ירוחם מתאשרת במלואה לא רק ע"י המסורת היהודית (112), אלא גם ע"י עדים לא יהודים קרובים בזמן ובמקום למאורעות. כל ספורו של סיכאום אינו אלא, כמו שראינו, ספור — עלייה על הקשר של יהודי ירושלים שקשרו על הנוצרים ושנרמה למיתתם של ששה מראשי הקהלה, ויוצא מתוך הנחה של קיום קהלה יהודית בירושלם. גם התיר הנוצרי ארקלוף, שתר את הארץ בימי החליף מעאווה מספר על הריב שקם בירושלם בענין ה"סודר הקדוש", הריב שפלג את העם בירושלם לשתי מפלגות: מאמינים (נוצרים) ובלתי מאמינים (יהודים) (113). שפנו שתיהן אל מלך הסרצינים "מויאם" (מעאווה) שיכריע ביניהן, והוא בהכריעו ביניהם — בנוכחותם של היהודים והנוצרים — צוה בתקף על היהודים הבוחרים, שהחזיקו בעקשנות בסודר של הארון: "הבד הקדוש אשר בידכם, הוציאוהו אלי!" (114).

על ישוב יהודי בירושלם בראשית המאה השמינית מעיד גם מג'יר אדין בעדותו על משפחות היהודים שהועמדו לשומרי ה"תרם" בימי עבדאל מליך (115). אמנם, שונאי היהודים היו מוענים, כי הנוצרים התנו בשעת מסירת ירושלים לכובשים על אסור הישיבה ליהודים בעיר (116). אולם ברור, כי למעשה, כמו שראינו, התחדש הישוב היהודי בירושלם עם כבוש הערבים; ולכן יש להניח או כי תנאי זה היה בעין

המקומות הקדושים של הנוצרים בארץ ותאריכי הופעתם בפעם הראשונה אינו אלא תולדות הפקעות בתי כנסיות עתיקים מרשותם של היהודים ותאריכי ירדת הישוב העברי בארצו במלחמתו על ציונה היהודי. דרך זו של הפקעת קדשי ישראל מרשותם נמשכה גם בימי שלמון המושלמים עד קרוב לימינו. השוה, למשל, ענין הפקעת קבר שמואל הנביא כפי שהואר במכתבים שפרסם ר"ד ילין בקובץ החברה העברית לחקירת איז ועתיקותיה לזכרו של רא"מ לונץ (ירושלים תרפ"ז, עמ' צ"ה). ופרוש הדברים וברורם יבוא במקום אחר. (112) השוה מאן ח"א עמ' 43-44: העדיות של אגרת ירושלים, נסתרות דר' שמעון בן יוחאי וסהל בן מצליח. והשוה גם ספרי ישראל בגולה ח"א עמ' 8-9, 60, 74 (סעיף ד) (113) ההוצאה הגרמנית ח"א עמ' 30. הוא מספר שגם בין היהודים היו מאמינים ובלתי מאמינים.

(114) גם כאן, יש לשער, היה זה דבר ריב בדבר מטפחת-ספרים של אחד מבתי הכנסיות שבזמן הבית או אח"ז שנשתמרה בידי אחת המשפחות; ואחרי שאחדים מהמשפחה התנצרו חבצו לעצמם את השיריד הקדוש הזה, ביחסם לו שייכות לאמונתם החדשה. (115) השוה ישראל בגולה ח"א עמ' 63 (סעיף ב'). ומג'יר אדין שאב את ידיעתו זו בודאי ממקורות קרובים.

(116) השוה מאן ח"א עמ' 43. והשוה גם מונק Palestine עמ' 614 הערה 1, שמביא עוד מקור ערבי לידעה זו. והשוה ישראל בגולה ח"א עמ' 63, הערה 22 על התפדת הפענה הזו בזמן מאוחר.

הלכה ואין מורין כן" (117): עזרתם הפעילה של היהודים בא"י לכבוש (118), מציאותם של יהודים רבים בין הכובשים והננטים המפורשת של הכובשים על זכויותיהם של היהודים בכל המקומות (119) לא נתנו מקום ל"הלכה" זו, אי אפשר כי עצם קיומו של תנאי זה בכתב מסירת העיר אינו אלא המצאה מאוחרת, פרי "חזון לב" של מתנגדי היהודים מימי ראשית שלטון בית עבאס, ימי התנכרות הקנאות באי-שלם (120), ימי רדיפות על הנוצרים בא"י (121) וימי התנכרות העליה היהודית לא"י בקשר עם התסיסה המשיחית והדתית הגדולה שקמה בישראל בימים ההם (122); ואולם גם במקרה הראשון, אם גם נניח כי הוכח בצורה זו או אחרת, לנוצרים, כי "שום יהודי לא יורשה לשבת בירושלם" (123) אין עובדה זו סותרת את הדיעה על מסירת הר הבית ליהודים, אלא נותנת לה גוון אחר: שמירה זו על הר הבית והמספול בו שהוטלו על היהודים אינה אלא בטולה הממשית של ההבטחה שנתנה לנוצרים מבלי שהופרה באפן פורמלי; היהודים נכנסו לירושלם בתור חלק מן הנייסות שהוטלו עליהם עבודות-חובה מסוימות, שהם קבלו עליהם לתמידות. וזוהי אותה ה"עזרה" ו"החסות" של הערבים שהיהודים נהנו ממנה בירושלם, אשר עליה מדבר סיבואס, וזוהי אולי גם הכונה בדברי ראשי עדת ירושלם במכתבם, באמרם: "לולא כן (כלומר, לי לא ערבו הראשונים על נפשם לשאת כל צרכי העיר וכו') לא היתה לנו יכולת לשבת עמהם" (124).

3. הפקעת הר הבית מרשותם של היהודים וצמצומם על ידי אחר השערים. אותו מלך ישמעאלים שעליו מספר סלמון בן ירוחם את המאורע

(117) וזוהי גם השערתו של מאן בספרו ח"א עמ' 45.
(118) השוה ישראל בגולה ח"א עמ' 8-9. והשוה גם אצל אל-סברי 2402 (מידניקוב עמ' 1795) הספור על היהודי מדמשק שאמר לעמר "אתה הוא אותו האיש אשר לו יעודה העיר אליא (=אליה קפיטולינא, ירושלם) באלהים נשבעתי, לא תלך מכאן. עד אשר אלהים יפתח לפניך שערי אליא".

(119) השוה הסעיף המפורש על היתר הישיבה ליהודים באלכסנדריה שהותנה עם העיר בשעת מסירתה. ישראל בגולה ח"א עמ' 9 (ושם חזרה 6) מהכרוניקה של הבישוף יוחנן מניקיו.

(120) השוה מגלת המגלה עמ' 97-98; מעה שגברה מלכות בני עבאס — ומהעת ההיא הוסיפו שנאתם על ישראל.

(121) השוה ע"ד הרדיפות של הנוצרים בימי שלטון בית עבאס (הנציב עבדאללה — 764, ובימי הרון אל רשיר — 804) שגרמו להגירת הנוצרים מן הארץ — ישראל בגולה ח"א עמ' 65 (מתיאופנים).

(122) שם עמ' 160-161 (ובחזרות 8, 7, 183-188.
(123) "דלא שלים יודיא דנעמר באורשלם" (כפי הכרוניקה הסורית של Bar-Hebraeus מאן ח"א עמ' 44) — ועל כל פנים לא הותנה בפירוש על היתר הישיבה ליהודים, כמו שהותנה באלכסנדריה.

(124) ישראל בגולה עמ' 63. והשוה הסעיף הבא על המכתב הזה.

שגרש את היהודים מהר הבית אל אחד משעריו – אין לזהות אותו בשום פנים עם המאורע שעליו מספר סיביאוס¹²⁵. סלומן בן ירוחם מרגיש בפירוש שהמקרה הזה קרה כעבור משך שנים, אחרי שהיהודים היו מתפללים "בחצרות בית ה'", בה בשעה שהמאורע שעליו מספר סיביאוס היה כימי עמר, סמוך לכבוש ירושלים. במקום אחר כבר העירותי, כי השנוי בעמדתם של היהודים בהר הבית חל בימי מלכותו של עמר בן עבדאל עזיז שהצטיין באדיקותו ושעליו מספר מניין אלדין בפירוש, כי החליף הזה הוא אשר לקח מהיהודים את המשרות אשר היו להם במסגרים שעל הר הבית¹²⁶. ואולם גם המשרות הללו כשהן לעצמן, משרות של יהודים משניחים על מותרתם יבשרותם של מסגרים קדושים למושלמים, מובנות רק מתוך ההנחה, שזה הבית כלו, למרות היותו מקום תפלה גם ליהודים גם למושלמים, נמסר להשגחת היהודים ופקוחם, ועליהם הוטל לשמור על קדושתו וטהרתו, ומשום כך כשנכנו המסגרים אח"כ ע"י עבר אל מליך לוקחו למשרתי ה"חרם" מספר משפחות מהיהודים, שעליהם הוטלה השמירה על הר הבית; וכשבא עמר השני והוציא את ההשגחה על המסגרים מיד היהודים והעביר אותה לערבים, בטל בזה גם את זכות ההשגחה על כל הר הבית וצמצם אותה לאותו מקום מיוחד על הר הבית ששם היו מתפללים היהודים.

4. שער התפלה של היהודים. סלומן בן ירוחם אינו מציין, כאמור, את שם השער ש"אליו נרשו" היהודים. כשבילו עיקר חשיבות העובדה היא בזה, שהם חדלו להיות אדונים "בחצרות בית ה'" ונאלצו להצטמצם על ידי אחד השערים אשר להר הבית. אולם על יסוד כל האמור למעלה מסתבר, כי אותו שער שהוכר בתור ה"תחום היהודי" בהר הבית היה מקדמת דלא מקום מיוחד לתפלת-היהודים. ומשום כך, גם כשבוטלו הזכויות על הר הבית שנתנו ליהודים ע"י הכובשים הערביים, לא נפגעה זכות התפלה והמדרש במקום המיוחד להם. במלים אחרות: עלינו לחפש את השער הזה ע"י מקום בהר הבית שהיה ידוע ומפורסם כמקום תפלה ליהודים עוד בימי שלמון ביצנשי, כלומר לפני הכבוש הערבי.

והנה הנוסע מבורדו, שהיה בירושלים בשנת 833 מספר בפירוש על מקום ידוע בבית המקדש שהיהודים היו נוהגים לבוא לקונן עליו שנה, שנה. הוא מספר על הר

¹²⁵ שוכה בציון ספר ב' עמ' 104: "כאותו המקום בפירוש של סלומן בן ירוחם מסופר הלאה שהיהודים ע"י התנהגותם עוררו את אי רצונו של עומר והוא צוה וכו'". ואולם אצל סלומן בן ירוחם איננו מזכיר כלל שם המלך ואיננו אומר ג"כ כי זה היה אותו המלך שכבש את ירושלים ומסר להם את חצרות בית ה'.

¹²⁶ ישראל בגולה ח"א, עמ' 63. ושם בהערה 16 מתואפנוס על אסור מכירת היון בערים שהוציא עמר בן עבדאל עזיז. ועל תפקידם של השוערים השוה גם ויל הלם מצור ("Historia rerum in partibus transmarinis gestibus") ספר ח' פרק ד, המעיד, כי השוערים העמדו לשם השגחה על סחרת הבית (על הנכנסים להר הבית, למשל, דחלץ את נעליהם ולרחץ את רגליהם).

התיר מבורדו מספר, כי האבן נמצאת לא רחוק משתי האנדרטות, הרי יש לשער כי האבן לא היתה במקום בנין המקדש, אלא מחוצה לו, בחצר הר הבית. התיר עבר איפוא במקום בנין המקדש אל האבן הנקובה, אשר על ידה עמד בית חוקיהו, יצא מהר הבית לעלות על הר ציון שנמצא לשמאלה, ושם גם מורד ליד החומה! ברור איפוא כי השער אשר דרכו יצא התיר היה שער מערבי ולא רחוק מהר ציון. ואחרי אשר החלק הדרומי של הר הבית וגם חלק מהר ציון נשארו מחוץ לחומת הדריאנוס (138) הרי יש לנו לחפש את השער המערבי אשר דרכו אפשר היה „לצאת לירושלם ולעלות להר ציון“ יותר צפונה, כלומר באחד השערים המערביים בקו החומה של הר הבית בימינו, או ביתר דיוק: השער הזה הוא „שער השלשלת“ דהאידינא, ואולם „המחכמה“ (בית המשפט הרתי של המושלמים) העומד על יד השער הזה, ואשר „בכוחו הדרומי נמצא שקע המשמש מקום תפלה למושלמים“ (184) הוא אותו „בית חוקיהו“, שזכיר התיר מבורדו, וחלק מאותו בית תפלה ומדרש ליהודים על הר הבית שבתקופה הערבית.

ואמנם, גם המסרת היהודית מאשרת לגמרי מצב ענינים זה, לכל פרטיו ודקדקיו. ראשית כל יש לציין את העובדה, כי לפי המסרת היהודית לא נחרבה החומה המערבית של הר הבית ונשתמרה ביחוד על ידי השער המערבי. דבר זה מוכח מהספור הידוע על ארבעה הדוכסין שהיו עם אספסיאנוס בשעת המצור על ירושלם (136) שמסופר בו, כי אחרי שאספסיאנוס כבש את ירושלם חלק את ארבע חומותיה לארבעה הדוכסים והשער המערבי עלה כגורלו של פננר, וגזרו מן שמיא דלא יחרב לעולם, למה שהשכינה במערב (137). והנה בספור אשר לפנינו התמוזגו לאחת שתי ידיעות; על המגדלים (טיכסיא) מחומת העיר שנשארו למען אשר יאמרו: ראו את נבורתו

(133) אויסביוס ואחרים מראשי הכנסיה דרשו, כידוע, על המעשה זו של שטח הר הבית את הפסוק ציון שרה תחרש וירושלם עיין תהיה והר הבית לבמות יער (מיכה ג' י"ב).

(134) פרס: א"י וסוריה הדרומית עמ' 165.

(135) חבנין הנוכחי של „המחכמה“ הוא אמנם מתקופת הממלכים, מהמאה הי"ד-הט"ו; אולם אין ספק שהוא בנוי על מקומו של בנין עתיק, וע"ז מעידה ג"כ הברכה הקשנה שמימיה באים ע"י צנור מברכות שלמה. ואפשר שאותה אבן נקובה היא חלק מן הצנור הקדום ההוא. וכידוע, השתמר עד עכשו המנהג שהיהודים הולכים בימי החגים להתפלל על יד „בית המחכמה“ ובתוכו. וע"פ רוב הולכים לתפלת המוסף. והשוה דברי אברהם ב"ר חייא למעלה, שגם הוא מסעים ביחוד שהיו הולכים לבית התפלה שעל הר הבית לתפלת המוספים.

(136) איכה רבה א' ל"ב.

(137) מן דכבשה פליג ד' טכסיא לד' דוכסיא וסליק פילי מערבא לסנגר. וגזרו מן שמיא זכו, ופנגר—הוא „הדוכס דערביא“.

של אספסיאנוס, מה החריב! (138) ועל הכותל המערבי של חומת הר הבית שלא נחרבה מפני שהשכינה במערב (139). בכל אופן, מזה שהנמוק של "השכינה במערב" שמתחם במקום אחר לכותל המערבי של בית המקדש מתיחס כאן ל"שער המערבי" יש לראות, לדעתי, שהשער המערבי שעליו מדובר בסוף הספור (140) הוא שער המערבי של חומת הר הבית, שהיה על יד הכותל המערבי.

ולא זו בלבד, גם העובדה שהכותל המערבי היה מקום תפלה קבוע ומיוחד בקדושתו ליהודים עוד בימים ההם — מתאשרת ע"י המסרת היהודית הקדומה. מאמרו הידוע של ר' אחא: "לעולם אין השכינה זוה מכותל המערבי שנא' הנה זה עימד אחר כתלנו" (141) — אינו אלא הפלגה בערכה של התפלה על יד הכותל המערבי, כמו שיש לראות מקשר הדברים במדרש. מאמר זה בא בתור המשך לדבריו של ר' אליעזר (142) שדרש על הכתוב: "קולי אל ה' אקרא ויענני מהר קדשו סלה" (143): "אעפ"י שהוא חרב הרי הוא בקדושתו", כלומר, שהוא נשאר המקום המיועד לקריאה לאלהים העונה מהר קדשו לקוראיו, ועל זה באו דברי ר' אחא על הכותל המערבי, כלומר ששם הוא המקום הנכון לתפלה על יד הר הבית. וגם ל"בית חזקיה" יש אולי למצוא משום סמכים במסרת היהודית. האגדה יודעת לספר על ה"שיבה" שרושיב ישעיה על פתחו של יחזקיה (144)

(138) וכדו יחזיון בריאתא אמרין חזו חייליה דאספסיאנוס מה אחרב. והעובדה הזאת מתאשרת ע"י יוספוס פלביוס במלחמות היהודים (ז, א, א) והחומה המערבית של הר הבית נשארה בשביל לשמש למחנה לחיל המצב שהשאיר יוספוס בעיר, והמגדלים להעיד על חסן העיר שנכבשה ע"י הרומאים.

(139) במדבר רבה י"א, י"ג: הנה זה עומד אחר כתלנו. זה כותל המערבי של בית המקדש שאינו חרב לעולם למה שהשכינה במערב ובמדרש רבה לשיר השירים ב' כיב נוסחא אחרת: שנשבע לו הקב"ה שאינו חרב לעולם. והנוסחא שבמדבר היא הקדומה; (בנוסח שבשחש"ר יש עוד הוספות).

(140) דמעה מדובר בפירוש על פילי דמערבאה דהיא אולא ללודי, כלומר על השער המערבי של חומת העיר, אבל, כאמור, יש כאן שני ספורים שהתמזגו לאחד.

(141) שמות רבה ב', ב'; ולקום שמעוני מ"א קצ"ה.

(142) ובילקום (מ"א קצ"ה) הגירסא היא ר' אלעזר בן פדת; ור' אחא זה הוא. כנראה. ר' אחא מלוד שהיה אח"כ בב"ד בסבריה ביחד עם ר' יונה ור' יוסי ונזכר כמה פעמים ביחד עם ר' זורא. תלמידו של ר' אלעזר בן פדת. והשוה ירושלמי: ב"ב פ"ח ה"ב; ושם שבת פ"ו ה"ב. והיה בזמנו של קוסטנטין הגדול וקונסטנס, בזמן רדיפות הנוצרים על היהודים בא"י; והשוה דבריו של ר' אחא (ויקרא רבה י"ג ד; ושה"ש רבה א' כ"ז שיש בהם מרשומות זמנו) והוא איפוא בן זמנו של התייר מבורדו.

(143) תהלים ג' ה'. ובמדרש שוחר טוב על הפסוק הזה: א"ר בריכה: בשעה שהיה מקדש בנוי היית עונה את תפילתינו ואף עכשו שהוא הר שנא' ויענני מהר קדשו סלה. (עירובין כ"ו ע"ב; וישעיה מאי בעי חסם? (ב.חצר התיכונה) שהיא "איסטרטיא

על „בית ועד“ ש.בנו למעלה מקברו של חזקיה“ (144). מסרת של ישיבה ו„בית ועד“ היתה איפוא קשורה עם „בית חזקיה“ ומסרת של תפלה עם „אבן הנקובה“ שנמצאה על ידו בכותל המערבי, ושתי המסרות האלה הן ששמשו יסוד לאותו בית תפלה ומדרש שהיה ליהודים בתקופה הערבית (145).

5. גרוש היהודים מהר הבית וזמנו. גרוש היהודים מהר הבית (בטול „בית התפלה והמדרש“) חל בזמן שידם של הקראים היתה תקיפה בהר הבית, בימים ההם שר' מוסי, אחד מאבותיו של בן מאיר, נהרג בעזרה, כמו שראינו למעלה, וכך יוצא גם מדבריו של סלמון בן ירוחם, באמרו: „וקם עלינו מי שגרש אותנו משער המקדש“, בה בשעה שבספורו על הגרוש הראשון אל השער האחד הוא משתמש בלשון נסתרת: וצוה לגרשם אל שער אחד משערינו והגדופים“ שעליהם מספר סלמון הם דברי הריבות והקטמות שבין הרבנים ובין הקראים ושאר הכתות, כמו שראינו; וכלל המחבר את סבות שתי הגדולות (בפעם הראשונה—הראשמה בשתיית יין, ובפעם השנייה—הגדופים) ביחד, והזכיר בקשר עם הגזירה הראשונה, ועיי כך הסיר את האשמה מן הקראים, והטילה על הרבנים מפני שבימים ההם היו רק רבנים; ובפעם השנייה—כתב על הסבות: „והסיפוי לעשות הרע“, ואולם התוצאות נגעו גם לקראים: „וקם עלינו מי שגרש אותנו“ ודרך זו בהרצאת המאורעות התאימה למגמות הפולמוס שלו.

ואולם, דומני, כי יש לנו אפשרות לסמן ביתר דיוק את נבולות התאריך של בטול בית התפלה אשר על הר הבית. בטול זה היה, כמי שראינו, תוצאה מעליתם של המוני הקראים לא"י והמריבות הגדולות בין הרבנים והקראים (הריגת ר' מוסי

של מלך אמר רבה בר בר חנא אמר ר' יוחנן: מלמד שחלה חזקיה והלך ישעיהו והושיב ישיבה על פתחו. ואם כי הדברים הם דברי דרוש, בכ"ז מלשון הגמרא נראה שהדרש הוא לא על המקום כי אם על עצם העובדה שישעיהו הושיב וישיבה.

(144) ילקוט דהייב. ל"ב. קביעת מקומו של „בית חזקיה“ דורש ברור לחור. בשכילנו חשוב לקבוע את המסרת היהודית בנידון זה והיא כי מקום קברו של חזקיה לא היה בעיר דוד, עד חזקיהו נקברו כל הסלכים בעיר דוד (מ"א ב', י; מ"א, י"א מ"ג; י"ד ל"א; מ"ג; ה; מ"ה כ"ד; כ"ב, י"א; מ"ב, ח'; כ"ד; מ'; כ"ח; י"ב, כ"ז; י"ד, כ'; מ"ו, ד') מ"ג, ל"ח; מ"ו, כ). על מנשה ואמון כתוב, כי נקברו „בגן עזא“ (מ"ב, כ"א, י"ח, כ"ה), כלומר בחצר הסלך, בגן ביתו (כ"א י"ח), בקברתו (כלומר, בקבר מיוחד בחצרו); כפי הנראה גם יאשיה נקבר בחצרו (נקברתו—מ"ב, י"ג, ל'). „ורק מקום קברו של חזקיה לא נזכר במלכים (מ"ב, כ' כ"א); ואולם בדה"ב, ל"ב, ל"ג נזכר מקום קבורתו: „ויקברוהו במעלה קברי בני דוד“, כלומר במקום שעולים אל קברי בני דוד. בכל אופן המקום היה ידוע בימי מחבר ס' דברי הימים, והיה גם ידוע בימי חכמי האגדה; ומקום קבורת הסלכים היה על יד המקדש: יחזקאל מ"ג, ז', מ'.

(145) וכדאי אולי לציין, שרשמי המסרות האלה השתמרו גם במחכמה: בית-ועד המשמש גם מקום תפלה למושלמים.

בעזרה". זמנם של המאורעות הללו הוא, כמו שראינו, המחצית הראשונה של המאה התשיעית (146). והנה בימים ההם מלך בבגדד החליף אל-מאמון (813–833), הידוע לנו כתור אחד החליפים שהרכבו להצר לישראל (147). והוא הוא שהוריד, בקשר עם ריב הכתות, את ערכו של ראשיהגולה 148, אל מאמון הראה גם התענינות במסגרו של עמר בירושלים, והוא מן החליפים שבנו על הר הכית (149). ולכן מסתבר, כי הוא הוא אשר הוציא—בין יתר "תקוניו"—גם את היהודים ממקום תפלתם העתיק על יד אחד השערים.

ו.

עדותם של "ראשי עדת ירושלם"

ידיעות חשובות על עמדתם של היהודים בהר הבית בראשית הכבוש הערבי נשתמרו במכתב הבקשה לקהלות ישראל בגולה שנשלח אליהם מראשי הקהלה בירושלם ע"י "הרב יונה הוקן החרד הירא בירכי יהודה הספרדי" (150). ואולם לראשונה יש צורך לקבוע לכין את זמנו של מכתב זה. בסופו של המכתב כתוב אמנם "היום נכתב ב' מרחשון מן שנת אלף תצ"ט לשטרות", (ו. א. שנת 1187 לספירה הנהוגה), ואולם כבר הרכבי פקפק בתאריך זה, ותכנו של מכתב זה, המעיד כי יד ישמעאל תקיפה בארץ, מתננר בהחלט לתאריך זה, תאריך של שני הנוצרים בארץ, בשעה שלא היה כמעט שום ישוב יהודי בירושלים, מאן מיחס את המכתב לשנת 1057. ונשען על זאת, שדוקא בזמן ההוא (בשנת 1051–1062) עמד בראש הישיבה נשיא (רניאל בן עזריה) (151). ברם, מצד אחד ידוע לנו כי בשם נשיאים נקראו כל ראשי הישיבות ממשפחת רבינו הקדוש, כגון ראש הישיבה בן-מאיר ואבותיו ובניו כמו שיש לראות מה"דרכן טב" שפרסם (152) מאן, ומצד שני הלא תכנו של המכתב מעיד על מלחמות בלתי פוסקות ועל "בני קדם האוכלים" ארץ ומלואה, עיר ויושבי בה" (153). ומשום כך הגני חושב, כי המכתב הוא יותר מוקדם ושייך לסוף המאה העשירית ובמקום אלף ותצ"ט יש לגרוס: אלף ורפ"ט לשטרות, (154) שהיא שנת 973 לסה"נ,

(146) השוה למעלה בברור עדותו של בן-מאיר.

(147) השוה ישראל בגולה ח"א עמ' 24–25.

(148) השוה המקורות בישראל בגולה ח"א עמ' 197–198.

(149) R. Hartmann: Palastina unter den Arabern עמ' 31.

(150) נתפרסם בראשונה ע"י הרכבי באוצר טוב, תרל"ז, עמ' 77–80.

(151) מאן ח"א עמ' 164–165, וחיב עמ' 189.

(152) שם חיב עמ' 50: "המשפחות המיוחסות משפחת הנשיאים והגאונים

וראשי הישיבות ואבית בתי דינים והחכמים ומרי דת ודין משפחת רבינו הק[ד]ש זקיל וכו'.

(153) השוה המעמר לרא"ט לונץ ח"ג עמ' 24.

(154) וב"ישראל בגולה" ח"א עמ' 61 הערה 22 שנת, כי צ"ל אלף ורצ"ט (983).

וה לא לגמרי מתאים. מפני שהשנים ההם היו ימי שקט בא"י, ימי בסוס של טונס של הפסיקיים אחרי נצחוננו של אל עזיו ע"י רמלה בשנת 976.

שנת התפשטות הקרמטים בא"י ("בני קדם") שנתמכו ע"י שבטים ערביים אחרים, ובזמן שראש ישיבת נאון יעקב היה או אברהם נכדו של בן מאיר או בנו של אברהם הנאון אהרן, שנקראו שניהם ג"כ בשם נשיאים, כמו שראינו (155). ואמנם, אותו המכתב של רבי שלמה בן יוסף נאון מירושלים משנה תשע"ח (1018) שהבאנו למעלה, מאשר את התאריך הזה. באותו מכתב מדובר על מר אהרן הספרדי בר יונה (נ"ע) (156) שהוא כנראה, בנו של אותו "ר' יונה הזקן וכו' בירב"י יהודה הספרדי", הנזכר במכתבנו (157), שחי איפוא במחצית השניה של המאה העשירית.

ואולם למרות שהמכתב הזה נכתב כעבור שלש מאות ושלשים וחמש שנים לערך אחרי כבוש הערבים יש לו חשיבות של מקור ממדרגה ראשונה. בעלי המכתב הם ראשי הקהלה בירושלים, והם עומדים תמיד בקשרי מלחמה עם "רעי נוי"ם היושבים" בירושלים, "בני קדר בירושלים ובארץ הצבי, כי הם משריחים הרבה והם חית קנה מתרפסים ברצי כסף כקבר פתוח נרונם, ולולי כן לא היינו יכולים לסובב על השערים ולעמוד על הר הזיתים להתפלל בקול ואין ממחה. וכל זה לא יעמוד אלא בשוחד הרבה" (158). ויש להניח איפוא, כי בהשתדלותיהם של ראשי הקהלה בירושלים לפני "רעי הנוים" ובהגנתם על זכויותיהם מוכרחים היו המונינים — כמנהגו של עולם מקדמת דנא — נוסף על ה"שוחד הרב", גם ל"כסם" את טענותיהם ולהוכיח את צדקת דרישותיהם, ובודאי שבעניינים אלה היתה לקהלת ירושלים "מסרת של טענות והנכחות" שבתוקף תנאי החיים נשתמרה באמונה מדור דור. במלים אחרות: במכתב זה יש לפנינו תפיסה רשמית יהודית-ירושלמית של זכויות היהודים בהר הבית. ואם ההרצאה על התפיסה הרשמית הזאת מכוונת כלפי פנים, הרי הדבר הזה רק מעלה את ערכה ההסטורי.

והנה במכתב מדובר על עמדתם של היהודים בירושלים בראשית הכבוש הערבי בשני מקומות, במקום אחד מדובר על זכות היהודים בהר הבית ובמקום שני מדובר על תנאי הישיבה בירושלים; ולשם ברור הענין יש צורך בדבר להביא כאן את שני הקטעים בשלמותם, ולהעמיד אותם זה לעומת זה.

הספור על זכויות היהודים במקום המקדש. "ומאת אלהינו היתה זאת כי הטה עלינו חסד לפני מלכות ישמעאל, בעת אשר פשטה ידם ולכדנו את ארץ הצבי מיד אדום וכאו (159) ירושלים היו עמהם אנשים מבני ישראל הראו

(155) מאן, שם, ח"א עמ' 71, ח"ב עמ' 63.

(156) Goffhel Worrell: Fragments from the Cairo genizah. 28.

שורה 26-27.

(157) וכבר העיר ע"ז הר"ש אסף בציון, ספר ב', עמ' 113.

(158) המעט ח"ג עמ' 24, 23.

(159) בכת"י: דבאו.

להם מקום המקדש וישבו עמם מאז ועד היום. והתנו עליהם תנאים כי הם יכבדו את בית המקדש מכל ניאול, ויתפללו על שערי, ולא יהיה ממחה על יריהם" (160).

הספור על חרוש הקלה בירושלים. "ודעו כירעי גיים הם היושבים בה ולולי רחמי אלהינו אשר הטה חסד לראשונים, וערכו על נפשם לשאת (161) כל צורכי העיר, לחזות אשפותיה, לנקות ביבותיה, לתקן חומותיה ושומריה, לרצות מושליה ושריה ובחוריה, לולי כן לא היתה לנו יכולת לשבת עמם (כמאמר) המשורר אייה לי כי נרתי משך (162) וגו'" (163).

תשומת לב קלה דיה למעיין למען הוכח, כי בעלי המכתב מבדילים במכתבם בין זכויות היהודים בהר הבית ובין עמדתם בעיר, בירושלים. בספור הראשון באו היהודים ביחד עם הערבים, הראו להם מקום המקדש, והם שהתנו תנאים, ובספור השני יושבים "רעי גיים" בירושלים, והם שהעמידו תנאים ליהודים, שרק עם קבלתם היתה להם "היכולת לשבת" בירושלים. וכמוכן, בהתאם לזה גם התנאים הם שונים בשני הספורים. בספור הראשון התנו היהודים, כי הם יכבדו את המקדש מכל ניאול, כלומר שהזכות להשגיה על טהרת הר הבית (164) תהיה נתונה רק להם, ושתהיה להם רשות להתפלל בהר הבית על שערי (165) מבלי כל הפרעות. ובספור השני קבלו עליהם היהודים את החובה לדאוג לכל צרכי העיר. (נקיון, תקון החומות ושמירת העיר!) וגם "לרצות מושליה ושריה ובחוריה", דבר שעלה ב"שחר הרבה".

מכל האמור יוצא איפוא, כי רק הספור הראשון מתייחס לעמדת היהודים בהר הבית בראשית הכבוש הערבי, והנה ספור זה כולל בקרב חמש עובדות: היהודים באים לירושלים ביחד עם הצבא הערבי, הם מראים לכובשים את בית המקדש, מחדשים את הישוב היהודי בירושלים, משניחים ומפקחים על טהרת בית המקדש ומתפללים על שערי. נבחון איפוא את העובדות הללו אחת, אחת, ונראה אם יש למצוא להן סמוכים היסטוריים במקורות אחרים.

1. היהודים באים עם הצבא הערבי. לא בעקבות הצבא הערבי, אלא עמו. כך הוא פירוש הדברים: "בעת אשר פשטה ידם ולכדו את ארץ

(160) המעמר ח"ג עמ' 22-23.

(161) בכת"י: לצאת.

(162) תהלים, קי"ב, ח'.

(163) המעמר ח"ג עמ' 23-24.

(164) זוהי כוונת המלים "בית המקדש".

(165) ואולי יש להבדיל בין "לסובב על השערים" ובין "להתפלל על שערי". בעלי המכתב משתמשים בנוסח הראשון כשהם מדברים על המצב בימיהם וכנוסח השני בשעה שמדברים על העבר.

מיד ארום ובאו ירושלים היו עמם אנשים מבני ישראל. מי ומי היו היהודים האלה? ראשית כל היו יהודים בצבא הערבי, למרות שהדבר נראה תמוה ע"פ השקפה ראשונה. עוד ב"כתביהאמנה" שכרת מחמד עם יושבי יתריב (166) אנו מוצאים רשימה שלמה של שבטים יהודיים, שלא קבלו עליהם את אמונת האיסלאם אלא "עומדים בברית אתם וביחד אתם נלחמים את מלחמת-האמנה", והסעיף הראשון של כתבי-אמנה זה מכריו, כי "כל אלה המה קהלה ועדה אחת מול שאר האנשים". ובין השבטים האלה של היהודים אנו מוצאים את "היהודים מבני עוף" (167), "בני נג'אר" (168), אלו של אליהאדית וסעודה, של ג'שם ואל-אוס ותע'לבה וכיו". ההיסטוריונים גם המושלמים גם הנוצרים וגם היהודים, טפלו, פחות או יותר, בהרצאת גורלם של השבטים היהודיים שהתנגדו למחמד ונלחמו בו; אולם, עד כמה שידוע לי, לא שמו לב לתפקידם של היהודים בעלי ברית מחמד, שלא קבלו עליהם את אמונתו. ועל מציאותם של יהודים כאלה מעיד לא רק "כתביהאמנה" הנזכר, כי אם גם הרבה והרבה מקומות בקוראן (169). את כל חשיבותה של עובדא זו נוכל להעריך אם נזכור, כי מצד אחד חלה הופעתו של מחמד בעצם התסיסה המשיחית שהתעוררה בישראל בימי מלחמות ביצנטי ופרס החדשה וסנרמה גם להתקוממות חדשה של יהודי א"י; ומצד שני כי באירואילוגיה של התסיסה המשיחית שקמה כעבור מאה שנה (אבו עיס ונהגים אחריו) תפסה מקום חשוב ההודאה במחמד (170) שהוא הנביא שאותו שלח האלהים לבני ישמעאל ולשאר הערבים, הודאה שהצטרפה לשאיפה "לנאול את בני ישראל מידי העמים הסוררים והמלכים העריצים (171). יש איפוא לשער, כי היהודים האלה הרבו להשתתף בכבוש הארץ—והשתתפותם היתה חשובה לכובשים, אחרי שהקלה להם את הכבוש בארץ שלכה"פ חלק גדול, אם לא רוב תושביה, היו

(166) אבן השאם עמ' 341.

(167) סעיף 25; Grimme, Mohammed עמ' 71-81.

(168) סעיף 26-31.

(169) מחמד מבדיל בין "אנשי הכתב" ובין ה"בוגדים" אשר בהם אשר "שתו ידיהם עם רשעים", שאינם מורים בשליחותו לגוים ומתחברים לעובדי האלילים. להלחם בשליח המפיץ ביניהם אמונת האלהים. השוה בקוראן שורה ג' (חזון עמרס). צ"ב—צ"ז; שורה ד', (חזון הנשים) מ"ו—מ"ט; שורה ה' (חזון השלחן) פ"א—פ"ה. שורה ג"ט (חזון העכבוש) מ"ה—מ"ו; ורבות כאלה; וחשוה גם נוסח הזכיות של "חנינא" שבט כיבר ומקנה, יהודי הנגב (ישראל בגולה ח"א עמ' 4) שיש שם הכטחה מיוחדת להם, שלא יקראו לצבא. ומכאן, כי היו בעל ברית יהודים בצבא.

(170) אבן חזם; ישראל בגולה ח"א עמ' 164.

(171) שהרמטאני; שם עמ' 162. וצירוף זה של הודאה "בנבואתו של מחמד אל בני ערב ושאר האנשים מלבד היהודים" ושל שאיפה לקרב את הקץ ע"י מלחמה אנו מוצאים גם אצל כת המושכאנים. שם עמ' 166.

יהודים. היהודים האלה צריכים היו לחשוב, כי עתה הניעה זמנם לבוא על שכרם ואפשר שבזמן מן הזמנים באחד המשברים שקמו לאיסלאם אחרי מותו של מחמד נתנו להם הבטחות מסוימות בענין זה (172).

ואולם, אין ספק כי גם מחוץ ליהודים שבאו ביחד עם הכובשים מערב, הצטרפו אליהם יהודי הארץ, שנמצאו אז עוד בעצם ימי הרדיפות והגזרות של הירקליוס קיסר אחרי נצחונותיו על הפרסים, כמו שמעידים ע"ז גם הסופרים הארמנים המספרים על התקוממות כללית של היהודים לטובת הערבים (173), שהיהודים קראו אותם לגרש את הרומאים מארץ ישראל.

2. היהודים מראים לכובשים את בית המקדש. סמוכים לעובדה זו אנו מוצאים בספור על מסנד עמר, שנשתמר ב"סכוב הרב רבי פתחיה מרעננשפורג" (174). רבי פתחיה מספר על בנין ה"היכל הנאה" שנבנה "בימי קדם כשהיתה ירושלים ביד הישמעאלים" ובאו פריצים (175) והלשינו למלך הישמעאלים ואמרו: "זקן אחד יש בינינו שידע מקום היכל והעזרה"; (176) ורחק אותו המלך עד שהראה לו. והמלך היה אוהב יהודים ואמר: אני רוצה לבנות היכל שם ולא יתפללו בו כי אם יהודים."

גם ה"חזון לאהר מעשה" שב"נסתרות דר' שמעון בן יוחאי", המספר כי "המלך השני אשר יעמוד מישמעאל יהיה אוהב ישראל ויגדור פריצותיהם ופרצות ההיכל וחוצב הר המוריה ועושה אותו מישור כולו ובונה לו השתחויה על אבן

(172) חלק גדול מהם, אם לא רובם, קבלו עליהם אח"כ את האיסלאם כמו שיש לראות מפרקי דריא פרק ל' (ישראל בגולה עם 59, הערה 5) וביוחד מכתב היר נגד הקראים שפרסם מאן (השוה J Q R החדשים כרך י"ב עמ' 140): ואולם משם נכר גם כי "התפשטות האיסלאם בין אלה החוגים היתה אחרי מחמד, בדור השני, ואפשר ג"כ כי גרוש היהודים מחיג'ג בימי עמר היה מלווה בהבטחות מסוימות כלפי "בעלי הבית" להושיבם בא"י (כל המגורשים חתשובו, כידוע, בא"י) ובכלל כל השאלות הללו תוכלנה לבוא לידי ברור, אם נזכה פעם לכנס כל הרשימות לתולדות היהודים בארצות המזרח ולתולדות א"י שהשתמרו בספרות המזרח לשונותיה השונות.

(173) השוה Buttler: The Arad conquest of Egypt; Oxford, 1902 עמ' 160—161.

(174) הוצ' גרינהוט, ירושלים, 1905, עמ' 32—38. והעירותיו על ספור זה בציון ב' עמ' 106—107 (בתוספת למאמרו של מר. מ. שוכה).

(175) כדאי לציון, כי לפי ספורו של הסופר הערבי אל נווי בא לירושלם ביחד עם עמר עבר-אל-סלאם הידוע, החשוב שבין היהודים שעברו לאיסלאם.

(176) וספני שהיתה בין היהודים ידיעת מקום המקדש וחלקיו (ההיכל, העזרה וכו') ידעו גם כן לשמור את תלכות הר הבית, אם בכלל נניח שחששו בימים ההם כי הדינים הללו נוחים גם אחרי החרכו, כי למעשה אולי יש להפדיל בין קדושה כללית של המקום ובין שמירת תלכות בית המקדש.

שתיה, שנאמר ושים בסלע קנך" 177] יש בו לאשר את ספורו של ר' פתחיה מרגנשבורג; המחבר מבדיל בין "פרצות ההיכל" ובין בנין "ההשתחויה על אבן שתיה". הדבר הראשון הוא עשה בתור "אוהב ישראל", בנינך "להשתחויה" שהוא "בונה לו".
573. העיבדות על חרוש הישוב בירושלם, ברבר ההשגחה על מהרת בית המקדש ובדבר התפלה על שערי המקדש באין מפריע הובררו בפרקים הקודמים, והובאו די מקורות וסמוכים המאשרים אותם.

ז.

ס כ ו ם

ננסה אפוא, על יסוד כל העדיות שבררנו, לסמן בקרוב את תולדותיו של אותו בית תפלה ומדרש שעמד על הר הבית.

1. מקומו של בית תפלה זה היה מסביב לכותל המערבי, על יד שער השלשלת, כנראה באותו המקום, שעכשו נמצאים בית "המחכמה", או דרומה קצת. הכותל המערבי שמש בתור עמוד ("מזבח") למתפללים שהיו נכנסים להר הבית לשם תפלה ומדרש.

2. הבית הזה נבנה בימי עמר והיה ברשותם הנמורה של היהודים עד ימי החליף אל-מאמון.

3) עם כבושה של ארץ ישראל ע"י הפטימיים נבנה הבית מחדש ע"י פלמיאל ועמד עד ימי הנורות של החליף אל חכים, ביום י"ז אב תשע"ח.

4. אחרי בטול גורותיו של אל חכים (בימי החליף אל טהיר) נתחדשה התפלה במקדש בבית כנסת זה, אם כי לא ידוע אם הוקם הבנין מחדש. בכל אופן, הזכרון על בית כנסת זה היה חי זמן רב, ורק התרבות בארץ בימי מלחמות הצלבנים והתתרים שהפסיקו את שלשלת המסורת היהודית בארץ השכיחו את הדבר (178).

177) נסתרות דר' שמעון בן יוחאי, ילינק ביחמ"ד ג' עמ' 79, ישראל בגולה ח"א עמ' 8—9.

178) ויש לשער, כי ספורו של הרמב"ם (או המיוחס לו) על כניסתו לבית הגדול והקדוש והתפללו בו ביום חמשה ששה, ימים לירח מרחשוון" (ספר חרדים מצות התשובה פ"ג) מתייחס למקומה של אותו בית תפלה. וגם שרפת היהודים בבית הכנסת של היהודים בימי כבוש העיר ע"י הצלבנים (הסופר הערבי אבו זייד אחמד בן סהל אל בלכ, ח"ד, עמ' 88, חי בסוף המאה ה' ובראשית המאה ה"א—מדבר על בתי כנסת של יהודים: "מכפנים לחומת העיר יש בית מסגד, בנוי ע"י עמאר בן כסאב, בתי כנסת של יהודים וכנסיות של נוצרים) היתה באותו בית תפלה. ר' יצחק חילו (שבילי ירושלם, ירושלם כרך י"ג עמ' 84) מספר, כי "המלך אשר נדר לשוב ולבנות את חרבות בית המקדש, בתת ה' בידו את העיר הקדושה דרש מאת היהודים להודיע לו את מקום החרבות. —והיה אז זקן אחד שאמר למלך: "אם יואל המלך להשבע כי ישאיר את הכותל המערבי אגלה לו את מקום חרבות בית המקדש". —ואולם קשה לברר מה יש בספור זה מר' יצחק חילו ומה—מכרמולי, שאין ספק כי כרמולי הרבה להוסיף משלו (מסופרים מאוחרים. יהודים ולא יהודים, וגם מהשערותיו הוא!) על היריעות הקצרות שהיו אצל ר' יצחק חילו (כידוע אבר כתב היד של ר' יצחק חילו, ונשאר לנו רק תרגומו הצרפתי של כרמולי, שטמנו חידגם לעברית הרייז הורוויץ. והשוה ירושלם י"ג עמ' 81).

תפלה להקראי סלמון בן ירוחם (?).

כת"י LH 122. מעזבון הרבני ז"ל מכיל י"ד דפים, והוא קטע מסדור תפלה עתיק לקראים. הקטע מתחיל באמצע סדר התפלה ליום הכיפורים שרובה מצורפת, כדרך הקראים, מפסוקים ומזמורים שונים, ומסיימת בדרך ו' עמ' א' בתפלה קצרה שתאמר ביחידות (ותאמר אתה לבדך⁽¹⁾): אלהי ישראל שמור שארית ישראל. אלהי ישראל מי כעמך ישראל. אלהי יש' אין עוזר ליש'. אלהי ישראל שה פזורה ישראל ביד אדום וישמעאל. ובנה להם ההראל. וחיש להם חזיון דניאל. וקץ השר מיכאל. וגם האיש נבריא. בכוא לציון נואל. ראה בעני ישראל, מי יתן מציון ישועת ישראל. אלהי ישראל ברכנו וגם הוואל. אלהי ישראל שלח נואל לישראל. אלהי ישראל אל תשכח ישראל. ואחריה רשום: "ותא' (=ותאמר) אחריו כל מה שתחפוק, ותסמיך אחריו עמהם עניני הסליחות כמו שתחפוק חזק". אחרי כן מתחיל סדר התפלה לליל חג הסוכות: "זאת תפלת ליל חג הסוכות. תתפלל כמנהג שבת ומועד עד שתא' מזמור לדוד הבו לי"י בני אלפים. הללויה אודה י"י בכל לבב. י"י בציון גדול. כמנהג אלה מועדי י"י מקראי קדש אשר תקראו אותם במועד, וידבר י"י⁽²⁾. תאמ' שירת ויושע י"י ביום ההוא כלן שמתו בי"י ונילו צדיקים. רנו צדיקים. כל המזמ' ואם יהיה יום כפור⁽³⁾ שבת תא' קודם עניין השבת והמוסף והמזמורים שלו כמנהג, ואחרי כן תא' עניין המועד כמו שכת' הנה, ותא' י"י בציון גדול. כמנהג עד צדקתך ונ'. ותא' אתה פסוק והעם פסוק. וידבר משה אחרי מות שני בני אהרן כל הפרק. ותתפלל כמנהג כמו שכת' בנו בתפילת יום הכפורים⁽⁴⁾. ותיכף אחרי זה מתחיל בעמ' ב' התפלה הנרפסת כאן בזה⁽⁵⁾ בלי שום כתובת על גביה.

על פי תכנה דומה תפלה זו לאותם הפיוטים הקדמונים שאנו אומרים אחר

(1) ויותר נראה שהכונה שהחזן לבדו יאמרה, כנגוד לתפלות אחרות הנאמרות פסוק ע"י החזן ופסוק ע"י הקהל.

(2) נראה שצ"ל: וידבר משה.

(3) חג הסוכות?

(4) אחריה רשומים שוב פסוקים ומזמורים שונים, ובדרך ו' א' כתוב: נשלמו ענייני התפלה עד הנה ועתה יכשר אחריהם זכר וידוי עונות וסליחות ונעשה אותם שבעה פרקים. כל פרק מהם יהיה הקדמה על ויחל משה.

סדר העבודה, והן ראינו שאף היא נתחברה לאמרה ביום הכפורים. בדרך ה' עמ' א' נאמר: „אחינו הכזה יהיה יום כפור פשעים וחטאים... הלא כהיום הזה אבותינו יצאו מוצלים מענותיהם כשלג לבנים...” וקשה להבין מה ענינו לליל חג הסוכות. ואולי נקבעה ע"י המעתיק שלא במקומה.

התפלה כתובה ברנש חזק מאד, ומחברה מקנא לציון יולמקום המקדש קנאה גדולה. יש לחשוב שתחנות ותפלות מעין אלו היו נאמרות ע"י „אבלי ציון”. תחנה מעין זו נמצא גם אצל סהל בן מצליח (לקוטי קדמוניות לפינסקר, נספחים 31, וכן בהקדמה לס' המצות שלו ש"ל ע"י הרכבי ב„המליץ” תרל"ט עמ' 641) שהיה מחונם של „אבלי ציון”. את עתיקותה הכרתי בסקירה ראשונה ויחסתיה למאה העשירית, מסופק הייתי רק בנוגע למחברה. ברור גם כן שמחברה ישב בירושלם, אבל במאה העשירית ישבו בירושלם כמה וכמה מגדולי הקראים: סהל בן מצליח, סלמון בן ירוחם, יפת בן עלי הלוי, יוסף בן נח ורבים אחרים. ואולם ידידי הד"ר ד. צ. בנש העיר את תשומת לבי לפרושו של סלמון בן ירוחם למגילת איכה (י"ל ע"י פיירשטיין בקרקא 1898), שבו נמצאו דברים דומים לנמרי לאלו שבתפלה אשר לפנינו. אני מביא כאן שתי דוגמאות: על הכתוב „זכרה ירושלם ימי עניה ומרודה” הוא כותב בין יתר דבריו: „אין מלכי בית דוד, אין כהנים גדולים, אין נגידו בית יוי, אין משרתי המקדש, אין בית קדשנו ותפארתנו גאון עוזנו מחמד עינינו ומחמל נפשנו. אוי נא לנו כי חטאנו. תחת היות בית יוי בכבודו הנה הוא במה לבני הגר. תחת בני אהרן משרתי הנה ערלים ושמאים נכנסים בתוכו. תחת קרבן ומזבח הנה בו זנות וניאוף. תחת משוררים ומנגנים הנה בתוכו מכריזים חמשה פעמים בכל יום בשם פסל ונביא שקר. תחת קדושתו וטהרתו הנה מכניסים מסות המתים אל תוכו ומתפללים עליהם בכל יום ויום. תחת בני לוי השוערים הנה במקומם בתי קברות על השערים. תחת למזרח הלויים ששה הנה הוא בית צואה (1) תחת מלכי בית דוד עבדים משלו בנו... תחת מלוכה גלות. תחת עשר עני. תחת הדר חרפה וגרופה...” (עמ' XXIII). והנה את כל הבטויים האלה עם כל הפרטים ההסטוריים נמצא גם בתפלה זו. השוה דף ז' א' שורה 8³; ח' ב' שורה 20¹². גם הקריאה התכופה: אחי! או: אחינו! אופיונית היא לסלמון (ע"י לקוטי קדמוניות, נספחים עמ' 16 למטה). מכל זה נראה שיש ליחס את התפלה הזאת לסלמון בן ירוחם.

(1) וע"י שם גם עמ' XLIV על הכתוב היתה ירושלם לגדה ביניהם, ששם הוא קובל על הישמעאלים, שעשו את „שער המזרח בית צואה” ועל השומרונים האזורים, האומרים כי הנכנס לירושלם הוא למא שבעת ימים.

ו' ב' אלהינו הלא אלה צוית על ידי משה עבדך.
 לא יבוא עמוני (1) ומואבי בקהל יי' גם דור עשירי לא
 יבוא להם בקהל יי' עד עולם. וכ' (2) ויעמד השוערים
 על שערי בית יי' ולא יבוא טמא לכל דבר. למחלקות (3)
 5 לשוערים לקרחים משלמיהו בן קורא מן בני אסף.
 ויפ' הנורל (4) מזרחת לשלמיהו וזכריהו בנו יועץ בשכל
 הפילו נורלות ויצא נורלו צפונה. לעובר אדום נגבה
 ולבניו בית האסופים. לשופים ולחוסה למערב עם שער
 שלכת במסלה העולה משמר לעומת משמר. למזרח
 10 הליום ששה לצפונה ליום ארבעה לנגבה ליום ארבעה
 ולאסופים שנים שנים. לפרבר למערב ארבעה
 למסלה שנים לפרבר. וברוב עונותינו ועונות
 אבותינו בית קדש הקדשים מקום ארון וכפרת
 וכרובים וכבוד אלהי ישראל עליהם מלמעלה (5) חללוהו
 15 וזים ארורים בני עולה. מקום כפור עונות פשעים
 וחמאים. טמאוו רעי גוים עריצים וגאים. מקום
 דביר ההיכל המקודש לפני (6) אשר הכהן המשיח
 לובש אורים ותומים עם שמונה בגדים ובגדי יום
 הכיפורים כמלאך יי' צבאות הוא, לא היה יבוא
 20 אליו כי אם פעם אחת בשנה כהיום הזה בדם פר
 ו' א' ושעיר וקמרת סמים דקה לכפר בעדו ובעד ביתו
 ובעד כל קהל יש' והיום הגה הוא מרמס למרניו
 אל. וכל ערל וטמא וזבים וזבות ונדות ומטונפות (7)
 ונאפים ונאפות. וזונים וזונות. וקדשים וקדשות.
 5 וילדי זונים וממזרים. ועמונים ומואבים וישמעאלים
 ואדומים עם ההנריאים הטמאים והמטמאים באים

(1) דברים כ"ג ד'.

(2) דברי הימים ב' כ"ג י"ט.

(3) דהיי א' כ"ז א'.

(4) שם י"ד-י"ח. וכל הכתובים האלה הובאו לכונת זו בפירושו איכה לסלמון בן ירוחם
 עם' XVI-XV. על הכתוב היו שעריה שוממים, באריכות יותר רבה.

(5) יחזקאל י' י"ח.

(6) מנוקד בכת"י, וכן גם יתר חמלים המנוקדות הבאות להלן.

(7) כדברים האלה נמצא גם בקטע שהדפוס מאן ב. JQR n. s. XII, 283 וכן כותב
 גם ס ה'ל בהקדמה לס' המצות: "ודברים אשר לא נוכל לספר ממצאת המקדש אשר חזבים
 והזבות באים אליו בכל עת".

אליו ומביאים מסות המתים (1) וכל טומאה אל תוכו

ובאים בשלום ויוצאים בשלום. וי"י אל קנא ונוקם קנא

שמו אל קנא הוא. מחריש ומתאפק בעבור (2) עוונותינו

10 ופשיענו וחטאתינו ועוונות אבותינו. ונת היכלו ונמש

ארמונו המקודש. מה פשע כי קצף י"י עליו קצף

גדול ושיממו וטמאו. הלא עוהו המלך החסיד

והצדיק והישר בעת כואו אל היכל י"י להקטיר

על מזבח ה' ואף על פי שלא היה חפצו להכעיס

15 את י"י אלהיו חרה אף י"י בו ולא החשה ולא התאפק כי

אם הרעיש את הארץ רעש גדול ויניעו אמות הספים.

ככ' (8) ויניעו אמות הספים מקול הקורא והבית ימלא

עשן. וקצף על המלך והחסיד קצף גדול והזרית

הצרעת במצחו. וגם הוא נדחף לצאת כי ננעו י"י.

20 וקרע את בגדיו ופרע את ראשו ויצא כוש ונכלם

אבל ובוכה. והוא יצעק טמא טמא. כמו אמר (4) הכתוב.

ו' ב' והצרוע (5) אשר בו הננע בגדיו יהיו פרומים וראשו

יהיה פרוע ועל שפם יעטה וטמא טמא יקרא.

וישב בבית החפשית מצורע עד יום מותו.

ככת' (6) ויהי עוהו המלך מצורע עד יום מותו

5 וישב בבית החפשית מצורע כי ננור מבית י"י

ויותם בנו על בית המלך שופט את עם הארץ.

והיום שנים רבות הוא מחשה ומחריש

ומתאפק על כל הטומאות והתועבות אשר בו. וזה

למען חרפתינו ובשתינו וכלמתינו מפני אשר טמאנו

10 ליי' אלהינו והכעסנוהו והקצפנוהו ולא שמענו בקולו

ובתורתו ובחקותיו ובעדותיו לא הלכנו. על כן מצאנו

דעות הכתובות בתורת משה עבד האלהים ככ'

(1) וכן קובל גם סתל בן מצליח שם: «ואחיכם האכלים לילה ויום לא יחשו בראותם
מסות הסתים מובאות אל המקום אשר עמד שם ארון האלהים ואחרי כן יוצאום לקברים
סביבות המקדש».

(2) וביני חיטי כתוב: ב ר ו ב .

(3) ישעיה ו' ד'.

(4) = כמו שאמר הכתוב, ככתוב. בשוי רגיל בספנות הקראית העתיקה.

(5) ויקרא י"ג מ"ח.

(6) דברי הימים ב' כ"א.

- הם קנאוני בלא אל כעסוני בהבליהם ואני אקניאם
בלא עם בני נבל אכעיסם. מי בכם אשר
- 15 שמע וידע בקדושת הבית הגדול מקדש יי'
בכבודו הראשון ומה אתם רואים עתה. הלא הוא
מלא טומאה וחרפה ובושה וכלמה. לו היה
מקדש יי' שמם ושועלים הלכו בו, ולא הטמאים
והערלים יושבים ומתעננים ושמחים בו. אחינו
- 20 לו היה מקדש יי' משולח ונעזב כמדבר. ולא
[ח' א'] שלישי אויבים באים אליו בשערי הפרבר.
אחינו 1) לו היה מקדש יי' מקום אשפתות.
ולא הזנות והנואפים והנואפות באים בו כתות
כתות. אחינו לו היה מקדש יי' תל שממה. ולא
- 5 ירשוה ושמאזה כל האומה. אחינו לו היה מקדש
יי' מרבץ לחיה שמה ושאיה. ולא נתן ביד כל אמה
זרה ונכריה. אחינו הכזה יהיה יום הכפורים
אחינו הכזה יהיה יום כפור פשעים וחטאים.
אחינו הכזה יהיה יום מקרא קדש. ושמחת מועדי
- 10 יי'. אחינו התכונו וראו איה הכהן הגדול בן
צדוק הכהן הנמשח ליי' לְקַהֵן המכפר בעדו ובעד
עונות בני ישראל. ואחיו הכהנים העומדים לפני ארון
האדונים. הלא כהיום הזה היו אבותינו יוצאים 2) מוצלים
מענותיהם כשלג לבנים נקיים וברים רצויים רחומ'
- 15 רחומים ששים ושמחים. ואנחנו בושים ונכלמים.
וברוכ עונותינו אנחנו ממקדשינו רחוקים.
אחינו שאלו נא בעד בית יי' אולי תראו משרתיו
במחלקות ארבעה ועשרים. אולי הם על משמ'
משמרותם עומדים. שאלו נא אחי וראו
- 20 אולי ישבו ראשי המשוררים בשיר ותהלה
[ח' ב'] והודות לאלהים מהללים ליי' בהדרת קדש בכלי
שיר במצלחים וְכַנּוֹרוֹת ונבלים. שאלו נא
אחי אולי תראו השוערים על שערי בית יי'
שומרים שוערים באסופי השערים. שאלו
- 5 נא אחי אולי תראו להקות הנביאים כלשכות

1) על הקריאה התכופה הזאת עי' לעיל במבוא. 2) יוצאים?

- יושבים ובחצרות בית יי' עומדים נביאים.
 התבוננו אחי אולי תראו המלך שלמה מברך
 את כל קהל ישראל. שאלו נא אחי אולי תראו
 זקניכם ושריכם וכל קהלכם באים להשתחוות
 10 בבית קדש אלהיכם. ערבה כל שמחה, וגדלה
 אנחה, ועלתה צוחה, מירי בני השפחה.
 תחת הכהנים בני אהרן המשרתים והקדושים.
 הנה היום כל משרתיו רשעים ערלים טמאים
 וכושים. תחת המשוררים והמהללים ליי' בהדרת
 15 קודש תמיד בכלי שיר נעימים. היום בו מחרפים
 ומגדפים ככל יום חמש פעמים (10) תחת ארבעת
 אלפים שוערים. הנה היום כל שערי עזובים
 נטושים. ועל שערי קדים קברי זדים ארורים (2).
 תחת הנביאים הנכאים באותות וכמופתים.
 20 הנה צרינו מדברים בשם אלהים אחרים.
 [ט' א'] ומספריים] דברי שקרים מפי מתים. תחת מלכי
 בית דוד הנחמדים והנבחרים. הנה היום בתוך
 המקדש מלכי נזים המכוערים אשר בשקר
 נהדרים. תחת זקני ישראל ושריהם המפוארים.
 5 הנה היום זקני אויבינו וחכמיהם ויועציהם הבורים.
 אי נא לנו כי אפסו מלכנו וכהנינו ולוינו
 ושרינו המאירים את עינינו. אי כי אבדו נביאינו
 וחסידנו המשיבים חמה מעלינו. על זאת חגרו שקים
 ספרו והילילו כי לא שב חרון אף יי' ממנו. הניחו הדב
 10 הדברים הקדמונים הטובים הנאים והיפים שהיו בימי
 אבותינו הראשונים, וספרו על חיינו המרים, וקונו על
 ימינו הרעים אשר בהם כלו חיינו. איה זקנינו

-
- (1) מרמו על תפלות המושלמים שמתפללים במסגד עמר על הר הבית חמש פעמים ביום.
 (2) עי' גם אגרת התוכחה דסהל בן מצליח: "עד סתי עיני נגרה בראותי קבורה בשערי
 עיר הבירה" (לקושי קדמוניות נספחים עמ' 31) ובחקמתו לס' המצוות שלו, שנדפסה ע"י
 הרכבי, הוא כותב: "ועוד עליכם אחינו לבוא ולגור בארץ ה' ולעמוד על שערי וועלות אל
 הר היותם נגד שער הקדים להביא בטמאות ולקנן על שממותיו". וכן במכתב
 ראשי עדת ירושלם שנחפרס ע"י הרכבי באוצר טוב תרל"ז: שוערי זרים, סביבותיו קברים.
 והכונה היא לבית הקברות של המושלמים שנמצא גם עכשו ממזרח להר הבית, מול שער
 השבטים.

וחכמינו. איה עובדי יי' אשר היו כחומה לכל קהלינו.
איה הצדיקים והחסידים גודרי פרצותינו. איה
15 גדולינו ועשירינו המתנרכים בלב נרחב לכל צרכינו
ומרחיבים¹) על עניינו ואביונינו. איה נגידנו ושרינו
אשר היו מן הצנה לפנינו. ועומדים לפני השליטים
ומדברים טובה בעדינו. איה אבירינו אשר היו
נושאים עול המורח והכובד מעלינו. הלא כולם
ספו וכלו ואבדו. ונשארו אחריהם דלים ואביונים
[מ' ב'] עניים מרודים. נבזים נשפלים נאנחים נאנקים
ובמרירות בוכים וצועקים. ומיד אויבים רצוצים
עשוקים. אי נא לנו כי כשל כוחינו ואבדה
תקותינו ועצמה מכותינו. ונדלה מכאובינו. ולא נדע
על מה זה נקונן ועל מה זה נבכה כי עצמו מלספר.

1) ומרחיבים נדבתם.

יהודה יצחק יחזקאל ירושלם.

לזכרון ברכה ותחיה

לרעיתי

מרת ב' ד' א' נ"ע.

היא היתה האם הראשונה בעדות בני המזרח (הספרדים)

אשר דברה עברית וגדלה את בניה בלשון עמה.

נולדה ה' כסלו תרל"ט ונפטרה ביום ו' ד' אדר"ש תרפ"ז.

ת נ צ ב"ה.

כתל המערבי

א.

הכתל המערבי

הכתל המערבי אשר לפנינו אנו מתפללים זה מאות רבות בשנים, אשר הלועזים יקראו לו "כתל הבכי", "כתל הדמעות", "כתל הקינות" (Wailing Place. Mure de Lamentation). הוא החלק הדרומי של חומת הר הבית המערבית, והוא לפי המסורת מבנין דוד ושלמה ע"ה (1).

ארץ שטח החצר אשר לפני הכתל המערבי, כאותו החלק שאנו מתפללים שם, — הוא 28 מטר, ורחבה 3,60 מטר. החצר הזאת משמשת דרך לערבים הנגרים שם, דרך שאינה מפולשת; קרקע החצר נמוכה מקרקע הר הבית בשבעה מטר ושבעים סנטימטר.

גבה הקיר שמנה עשר מטר, ומספר נדבכיו ארבעה ועשרים (2), היינו: תשעה נדבכים התחתונים מהאבנים הגדולות אשר ממעל לקרקע החצר הן מבנין דוד ושלמה וארץ האבן בערך מטר וחצי בגובה מטר ויותר; שתיים מהן, אחת בקצה הצפוני ואחת בקצה הדרומי, ארכן מארבע עד חמש מטר; גבה תשעת הנדבכים האלה 11,80 מטר.

(1) דוד הכין את האבנים ככתוב: ויעמד חצבים לחצוב אבני גזית לבנות בית אלהים (דה"ב כב. ב) וחזא בנה את היסודות.

(2) הגבה הזה ומספר נדבכיו, הם לפני הבנות שלשת הנדבכים שנבנו בחדש חשון שנה זו ע"י המשלמים בדיעת הפקידים האנגלים הם סושל ירושלם וראש בית הנכאח הארצי-ישראלי אשר בידו הפקדו עתיקות הארץ.

ממעל להן ארבעה נדבכים, אך האבן כחצי מתר, ונכה ארבעת הנדבכים 2,20 מתר, הנדבכים האלה הם מבנין בר כוכבא 8).

ממעל לארבעת הנדבכים הללו, אחד עשר נדבך אבנים מגודל רגיל, והם מימי הערבים ונכהן ארבעה מתר, ס"ה 18 מתר.

בשנת תרכ"ו 1867 שלחה החברה האנגלית לחקירת א"י את המהנדס וארין, והוא נלה את תשעת עשר הנדבכים אשר בארץ מתחת עד היסוד, בחיק הסלע; האבנים ההן הטבועות בארץ הן גדולות כאלו אשר ממעל לאדמת חצר הכתל המערבי 4).

בגבול חצר הכתל המערבי צפונה, קרקע פנויה אשר קיר מבדיל בינה ובין החצר והיא כיום רשות היחיד 5; ובגבול החצר דרומה—חצרות הגנים הדרים שם, ומצד מערב צפונה—דרך המבוא להכתל המערבי, ומהדרך והלאה דרומה חצר הגנים הדרים שם.

בין החצרות העומדות מדרום לכתלנו, יש דרך המובילה להר הבית דרך שער קטן הנקרא שער המערבים (באב אלמנארה) הנקרא נ"ב שער הנביא 6. מהשער הזה ודרומה יש עוד חצרות ומגבולן והלאה דרומה מתגלה שוב הכתל המערבי והולך דרומה עד קצהו הפונה למקצוע חומת הר הבית הדרומית, ולפניו שדה מקשה ההולך עד חומת העיר הדרומית סמוך לשער העיר אשר בחומה הנקרא נ"ב שער המערבים 7. מתחת לשער המערבים אשר בכתל המערבי ישנו משקוף שער מאבן אחת גדולה בארך 7,20 מתר בנכה שני נדבכים, היינו שני מתר, ורחב פתח השער הזה אשר מתחת למשקוף 5,20 מתר בנכה 8,80 מתר, אך המפתח איננו כי הוסר מזמן קדמון 8). השער הזה נקרא בפי הלועזים בשם "שער ברקלאי" ע"ש ד"ר ברקלאי אשר נלה אותו בשנת תר"ח, 1843, אולם הערבים יקראוהו שער הנביא כשם השער אשר עליו ממעל.

3) הלועזים אומרים כי הם מבנין אדריאנוס קיסר, ולדעתי הם מבנין בר כוכבא.
4) אומרים כי האבנים הגדולות אשר על הארץ מסעל ואשר מתחת לארץ אינן בנויות כי אם מסודרות זו ע"ג זו. ואפשר שהיו בנויות במלם. אך מרב ימים ומכובד האבנים התפרק המלם ויהי לעפר.

5) נלקח בתחלת המאה הרביעית להאלף הששי הזה כמו שיבא להלן.
6) אנש אג'ליל פיתאריך אלקדש ואלכזיל למג'יר אלדין אלחנבלי עמור 383, ונוכר בירושלם, לונק, החמישי, תרס"א ע' 40. אמנם קוראים אותו שער המערבים להיותו קרוב למסגר המערבים ומוצאו לרחובם.
7) השער שבקיר כתל המערבי הפונה להר הבית נקרא שער המערבים והשער שבחומת העיר הדרומית נקרא ג"כ שער המערבים להיותו בגבול רחוב המערבים ומוצאו אליו, והוא שער החרסית (ירמיה י"ט, ב) וכמו כן שער האשפות (נחמיה ב' י"ג).
8) המהנדס שיק אומר כי הוסר בימי עמר בן אלכסאב, מפני שעצר את מי הגשמים היורדים מחר הבית. מאין לקח את זה?

מדרך השער הזה נכנסים מתחת לקרקע הנכחית להר הבית במרחק 20 מטר בשביל הפונה דרומה ארכו 17 מטר ורחבו 2,40, ומשם יעלו במדרגות להר הבית; המדרגות הללו מכוסות כיום בעפר, וכל השטח הזה משמש לבור, וע"י קיר בנין אבנים נחלק החלק המערבי של השער הזה בארך 8 מטר ורחב 6,40 ויהי למסגד בשם אַל־בַּקְאָק⁽¹⁾, ובכתלו הדרומי יש טבעת נחשת קלל אשר לפי האגדה קשר בה מחמד את סוסו אלכרך בליל המסע⁽²⁾.

ב.

קדושת כתלנו.

על קדושת הר הבית והכותל המערבי יש לנו עדויות רבות בספרות התלמודית והמדרשית, ואביאן כאן לפי המקורות.

תלמוד בבלי. את שבתותי תשמרו ומקדשי תראו (ויקרא יט, יג) מה שמירה האמורה בשבת לעולם, אף שמירה האמורה במקדש לעולם. (יבמות ו, ע"ב). והשימותי את מקדשיכם (ויקרא כו, לא) קדושתן אף כשהן שוממין. (מנלה כ"ח ע"א. שקלים פ"ג, ג).

ירושלמי. אמר ר' יהושע בן לוי הוא ההיכל. לפני לפני היכל שכל הפנים פונים לו. עד כדון בבנינו, בחורבנו מנין אמר ר' בון: בנינו לתלפיות (שיה"ש ד) תל שכל הפיות מתפללין עליו וכיו (ירושלמי ברכות פ"ד ה"ה).

מדרשים. ומשה היה רעה. הרא הוא דכתיב, והי היכל קדש, א"ר שמואל בר נחמן, עד שלא חרב בית המקדש היתה שכינה שורה בתוכו שנאמר ה' בהיכל קדשו, ומשחרב בית המקדש נסתלקה השכינה לשמים, שנאמר ה' בשמים הכין כסאו; ר' אלעזר אומר, לא זזה שכינה מתוך ההיכל, שנאמר והיו עיני ולבי שם וניי, וכן הוא אומר, קולי אל ה' אקרא ויעניי מהר קדשו סלה, אע"פ שהוא חרב, הרי הוא בקדושתו; בא וראה, מה כרש אומר אל האלהים אשר בירושלם⁽¹⁾, אמר להן: אע"פ שהוא חרב, האלהים אינו זו משם. אמר ר' אחא, לעולם אין השכינה זזה מכותל מערבי, שנאמר הנה זה עומד אחר כתלנו. (שמ"ר, פ"ב: ילקוט שמעוני מ"א קצ"ה בקצת שנויים). הנה זה עומד אחר כתלנו, זה כתל מערבי של ביהמ"ק שאינו חרב לעולם למה שהשכינה במערב. (במדבר פ"א, סג).

הנה זה עומד אחר כתלנו (שיה"ש ב' ט) אחר כתל מערבי של בית המקדש.

(1) השער הזה היה ספון ושכוע בקרקע בימי הכבוש העמרי ורק כמאה או מאתים שנה אשר נגלה, ספני ששום סופר מסופרי הערבים לא מזכיר אותו; גם מגיר אלדין לא הזכיר לא את השער ולא את המסגד.

(2) ירושלם החמישי 38—40.

(3) במקרא שנידנו כתוב: לביית האלהים אשר בירושלם (עזרא א, ד).

למה? שנשבע לו (לדוד) הקב"ה, שאינו חרב לעולם, ושער הכהן (2) ושער חולדה לא חרבו לעולם עד שיחדשם הקב"ה (מד"ר שיה"ש).

הנה זה עמד אחר כתלנו, אחר כתל מערבי של בית המקדש שאינו חרב לעולם, וכן הוא אומר: ה' בהיכל קדשו בין חרב בין אינו חרב וכו' (יל"ש שיה"ש תתקפ"ו).

ה' בהיכל קדשו (תהלים. א, ד) אמר ר' סימון, ראה מה כתיב, כי עתה תצאי מקריה וְשִׁבְתָּ בְּשֶׁדָּה (מיכה ד, י) וְשִׁבְתָּי כְּתִיבָה (8) אף על פי שחרב בית המקדש ונעשה שדה, אף על פי כן שכינתו שם (שוחר טוב תהלים יא, תרנג).

בין שחרב ביהמ"ק ובין שלא חרב אין השכינה וזה מתוכה, שנאמר: ה' בהיכל קדשו; אע"פ שבשמים כסאו שכינתו בבית המקדש, שנאמר: והיו עיני ולבי שם כל הימים, וכן הוא אומר: ויענני מהר קדשו, אע"פ שהוא הר, בקדושתו הוא עומד; אר"א מה כתיב ושכנתי בשדה, ושכנתי כתיב אע"פ שחרב שכינתי עומדת שם. (אגרות תהלים).

ז ה ר : דאמר ר' יהודה, מעולם לא וזה שכינה מכותלא דמערבא דבי מקדשא דכתיב הנה זה עמד אחר כתלנו (זר שמים ה' ע"ב).

וקבע הרמב"ם ז"ל הלכה, כי "אע"פ שהמקדש היום חרב בעונותינו, חייב אדם במוראו כמו שהיה נוהג בו בבנינו וכו' שנאמר את שבתותי תשמרו, ואת מקדשי תיראו, מה שמירה האמורה בשבת לעולם אף שמירה האמורה במקדש לעולם, אע"פ שחרב בקדושתו עומד (הלכות בית הבחירה פ"ז הלכה ז).

ג.

כתל המערבי ושער חומת ירושלים המערבית

במדרש איכה מסופר (1) כשצר אספסיאנוס על ירושלים, היו עמו ארבעה

(2) חמשה שערים היו להר הבית וכו' שער המזרחי עליו שושן הבירה צורה שבו כהן גדול השורף את הסרה וכל מסעדיה יוצאין להר המשחה, (מדות פ"א ג). לפי שער שושן. הוא שער חכה הנזכר בזה, והוא הוא השער הנקרא שערי־רחמים. אנכי ראיתי את השער הקטן, שהוא דרומה לשערי רחמים, אשר הערבים יקראו לו שער המתים, ואתבונן בו וארא. כי הוא אינו מזמן הבית, כי מימי הערבים. החומה בכל השטח שהוא היא מאוחרת וחדשה. ואין שום מקום לחשוב על השער הקטן הזה, שהוא שער שושן, אולם אפשר שבמקום שהוא היה עומד שער שושן. אבל תכנית שערי־רחמים ומקומו ובלשנתו מן החומה ולחוץ, האבנים הגדולות שביסודו. נותנים לנו מקום לחשוב שהוא הוא שער שושן, והוא הוא שער הכהן.

(3) במקרא שבידנו הכתיב והקרי הוא ושכנת בלי יוד נוספת (לסימן הקריאה הקדומה התי' בחירק לנוכחת כמו בתהלים קג, ג-ד, וכמו בערבית).

(1) מדרש איכה רבתי א' ה', וזה לשונו של המדרש: ג' שנים ומחצה הקיף אספסיאנוס את ירושלים והיו עמו ד' דוכסין דוכס דערביא דוכס דאפריקא דוכס דאלכסנדריא דוכס דפלסטיני. דוכס דערביא תרין אמורין ח"א קילוס שמיא וח"א פגנר שמיא. —

דוכסים, הראשון היה דוכס הערבים (הנכסים, בני נביות) ושמו פננר (2); כשיצא ר' יוחנן בן זכאי אל אספסיאנוס, אמר לו זה האחרון: „חבית שקין נחש בתוכה כיצר עושין לו (3)? אמר לו (ריב"ז): מביאין חובר וחוברין (מלחשים) את הנחש ומניחין את החבית, אמר פננר: הורגין את הנחש ושוברין את החבית. מגדל שקין בו נחש כיצר עושין? אמר לו (ריב"ז): מביאין חובר וחוברין את הנחש ומניחים את המגדל (4); אמר פננר: הורגין את הנחש ושורפים את המגדל. אמר לו ריב"ז: המשל אומר: „השכנים המריעים לשכניהם מריעים“ (5); אמר לו פננר לשובתכם כונתי, מפני שכל זמן שהבית הזה קים מלכיות מתגרות בכם; ענה ריב"ז: „הלב יודע אם לשובה כונת אם לרעה“. ופננר שמר את הדבר (6).

אמר לו אספסיאנוס לריב"ז שאל ממני שאלה ואחננה לך; אמר לו: תסיר המצור מעל העיר ותלך לך; אמר לו: כלום המליכוני אלא להלחם עליה? אמנם שאלה ממני שאלה ואעשנה. אמר לו ריב"ז: תניח את השער המערבי ההולך ללוד, כל היוצא ממנו עד ארבע שעות של היום והיתה לו נפשו לשלל, ויאמר לו: כן יהיה כדברך (7).

כשכבש את ירושלם, חלק ארבע הרוחות, לארבעת הדוכסים (8) ונפל שער המערב בגורלו של פננר. — אמרו במדרש: ומן השמים נזרו כי צד מערב לא יחרב לעולם, למה? שהשכינה במערב. — כל הדוכסים החריבו איש איש את חלקו, אך פננר לא החריב, וישלח אספסיאנוס לקרוא לו, ויבא, וישאלהו, מדוע לא החרבת את חלקך?

(2) פננר בפרסית שם ללפת אדום, אך זה אינו כחייב לומר שהשם הזה אינו ערבי, כי בודאי הרבב משתי מלים (כמו ושמגר בעברית, שם - גר או שם מגר או הרכבה אחרת שנעלמה מאתנו).

(3) עיר שיש בה מורדים מה עושים לה?

(4) בגיטין גז, ע"ב: א"ל חבית של רבש ודרקון כרוך עליה לא היו שוברין את החבית בשביל הדרקון? אשתיק, ובגירסאות אחרות גם אצל ריב"ז: ושורפין את המגדל.

(5) הנכסים היו שוכנים בגבול א"י מצד דרום.

(6) ובלשונו של המדרש: א"ל ריב"ז לפננר: כל מסגורייא דעבדין בישא למגירויא עבדין, עד דלית את מליץ סניגוריא את מליץ עלן קסיגוריא! א"ל למיכותבון אנא בעי, דכל זמן דהדין ביתא קיים מלכותא מתגריין בכון - אין איחרוב הדין ביתא לית מלכותא מתגריין בכון. א"ל רבן יוחנן: הלב יודע אם לעקל אם לעקלקלות.

(7) א"ל אספסיאנוס לרבן יוחנן בן זכאי: שאר לי שאלה ואנא עביר. א"ל: אנא בעי דחירפי הדא מדינתא ותיזיל לך. א"ל: כלום אמליכוני בני רומי דנרפי להרא מדינתא. שאל לי שאלתא ואנא עביר. א"ל: בעי אנא דחירפי לפילי מערבא דהיא אולא ללוד דכל בר נש דנסיק עד ארבעה שיעין והא לשיזבא.

(8) מהמדרש נראה שחלק הרוחות של בית המקדש ושל ירושלם יחד, שאם לא חאמר כך, מה ענין שער המערבי החולך ללוד להכתל המערבי?

אמר לו: לשבחקך לא התרבתיו, למען הראות לבאי עולם את בצרון העיר אשר הורדת את עז מבטחה (9)

המדרש מודיע בזה שלשה דברים: א. הכתל המערבי והחומה המערבית של ירושלים לא נחרבו. מחמת נזרת שמים שלא יחרב צד מערב, נפל בנורלו של פנר אשר רצה להראות לריב"ז כי שכן טוב הוא, ב. שהשער המערבי הולך ללוד, ז"א שנקרא שער לוד. ג. פנר אמר כי הניח צד מערב קים, לשבחם של הכובשים למען יראו את עוצם נבורתו ככבשו עיר בצורה כזאת.

הדברים האלה מתאימים לדברי פלביוס יוסף אשר כתב כי טיטוס הניח שלשה מבצרים לתהלתו ולתפארת נבורתו (10).

והנה על אדות מגדל דוד, אם נאמר שהוא בנין הורדוס, הרי הוא מגדל פצאל. אשר בנה אותו ע"ש אחיו פצאל, ואינו מגדל הפיקוס, כי מגדל הפיקוס נבנה על מקום מגדל חננאל ועל יסודותיו, וידוע כי מגדל חננאל מקומו צפונה מזרחה לירושלים (11).

אפס לפי דעתי החלק התחתון של המגדל הזה הוא בנין דוד, כי כאשר חפרו לפני חמש שנים בעופל על יד השלוח, ראיתי שם מבצר עתיק מימי האמורי, כתבנית מגדל דוד ממש, אך להיותו מזמן קדום אין אבניו נזית ונדולות כמוהו, ע"כ אני חושב שהוא באמת "מגדל דוד". גם באנש אליגיל עי' 406. כתב ששמו מגדל דוד והוא מבנין שלמה המלך.

על אודות שם השער המערבי של ירושלים ישנה מסורת מנביאם, כי כאשר יבא משיח השקר (אלדנאל) יהרגו ישו בן מרים בשער לוד; הם פרשו, כי לא בשער הכנסייה הנוצרית אשר ברמלה (הנקרא שער לוד), יהרגו, כ"א בירושלים יהרג אותו, בשער המערבי אשר אצל מקום תפלת דוד (מגדל דוד) הנקרא "שער לוד", והוא השער הנקרא כיום שער יפו, והערבים יקראוהו, שער חברון (באב אלכליל) (12).
הנני רואים כי דברי המדרש הם היסטוריים המתאימים למציאות.

ד.

ידיעת המקומות הקדושים

כשהגלו הרומאים את בני ישראל אחרי שרפם את בית המקדש, רדפום בחרב נוקמת ויאמרו להכחידם מנוי, בפרט בפולמוס אדריאנוס אשר נזר כי לא יבאו לירושלים

(9) מן דכבשה פליג ד' טכסיא לר' דוכסיא וסליק פילי מערבאה לפנר וגזרו מן שמיא דלא יחרב לעולם. למה? ששכינה במערב. איננו אחריבו דידהון הוא לא אחריב דידה. שלח ואתייה, א"ל למה לא אחרבת דירך. א"ל חייך לשבחה דמלכותא עבדיה, דאילו חרבתייה לא הות ידעת ברייה מה חרבתי? וכדו יחזיון בריאתא אסרין חזו חזיליה דאספסיאנים מה אחרב.

(10) [מלחמות ז' א' א'].

(11) הרי' שוארץ בתיארות הארץ פ"ז.

(12) המפתן של השער הזה הוא בלי שום ספק מימי הבית.

ואף לא להתקרב אליה. בכל זאת נתנום לבוא אל בית המקדש פעם אחת בשנה ביום תשעה באב לקיון ולבכות שמה. אמנם לא כל מלכי רומא רדפום באף ובחמה, כי רובם נתנום לבא לירושלים להכנס לבית המקדש להתפלל בו ולהתאבל ולבכות על עיי מפתחו.

גם כשהתנצרו הילני ואחריה קונסטנטיין בנה (1) ויחדש גזרות אדרינוס להרחיקם מירושלם בכל תקף, וכנסיה בנה בהר הבית, גם אז לא חדלו בני ישראל מלבא אל המקדש אם בסתר ואם בגלוי. נראה שאחרי מות קונסטנטיין ובניו הוניחו הנוצרים את הכנסיה אשר בנה קונסטנטיין בהר הבית, אפשר שגם הרסו אותה בשנאתם את עם ישראל ובנאצם את קדושו, כי כימי סופרוניוס, אפטרך ירושלים, היה המקדש עזוב ושומם.

היהודים לא חדלו מלבקר את בית ההיכל החרב, ומשום כך היו יודעים כל המקומות הקדושים, ונבוליהם וסמניהם, היינו, העזרות, המזבחה, ההיכל, קדש-הקדשים, מקום אבן השתיה, וכן מקום שרפת הפרה בהר הזיתים וכן האצטבא שעליה שרתה השכינה במסעה התשיעי מעשר המסעות (ר"ה לא, ע"ב); אפילו המקום שהיה מונח הארון בהיכל דוד על הר ציון כשהביאו לביתו מבית אדום הגת' היו יודעים! ידיעת מקומות הקדש ההם לנבוליהם ומצריהם היא אי אפשרית מבלי מסורת וקבלה, איש מפי איש ודור אחר דור, אשר מסרו והראו לבאים אחריהם את נבולות המקומות הקדושים וסמניהם בדיוק.

הם ידעו את כל זה עד מחצית המאה הראשונה לאלף הששי הזה, כי כאשר בא הרמב"ן כתב: „זה מחריב ועוקר את הנבולין, וזה מציב ומקים אלילים“ (2) וכאשר בא האלמוני תלמידו של הרמב"ן תאר כל המקומות הקדושים אחד לאחד. אך המשלמים בבואם לבנות בניניהם בהר הבית החריבו וערו עד היסוד את יסודות המקומות הקדושים והשחיתו ובלעו את פני קרקע בית המקדש והשוו את אדמתו עד שלא נודעו עוד המצרים של מקומות הקדש ונבוליהם. כי ידוע שבית-המקדש לא היה במישור, כי אם היו עולים אליו, כמו שמבואר בהלכות בית הבחירה פרק ו'. ועתה הוא כלו מישור ומקומו נמוך מהעיר.

גם ראשי עדת היהודים בירושלים במכתבם (להלן), שומנו ד' תתמ"ו, מספרים שבבוא הערבים לארץ ישראל היו אתם יהודים, ומהם שהראו להם את מקום המקדש.

כמו כן כתבו הערבים, שלפני כבוש עמר בא כעב אלאחבר (3) לירושלים ויתן

(1) בתחלת המאה הרביעית לספח"ג, היינו בסוף המאה הראשונה לאלף החמישי.

(2) [המעט ח"ג עמ' 59].

(3) יהודי שהתאשלם, רעו של מחמד, ונקרא אלאחבאר להיותו חכם, וחבר. ובא בל"ר לחיותו חבר גדול.

בַּחֲמִשָּׁה עֶשְׂרֵי דִינָרִים לְאַחַד מִחֲכָמֵי הַיְּהוּדִים לְמַעַן יִרְאֲנוּ אֶת אַבְן הַשְּׁתִּיָּה⁴). כֵּעֵב זֶה הוּא הוּא אֲשֶׁר הִרְאָה אֶת אַבְן הַשְּׁתִּיָּה לְעַמָּר בֶּן אֱלִכְטָאב בְּיוֹם הַכְּנָסוֹ לְהֵר הַבֵּית (יבא להלן).

ה.

שֵׁמוֹת חֲצֵר הַכְּתָל הַמַּעֲרָבִי

הַכְּתָל הַמַּעֲרָבִי שֶׁהָיוּ אֲבוֹתֵינוּ מִתְּפַלְלִים לְפָנָיו הַשְּׁתָּרַע שִׁמְחוּ מִקִּיר בְּנֵינִי בֵּית הַמִּשְׁפָּט (אֶלְמַחְכְּמָה) צִפּוֹנָה וּמִשָּׁם הָיָה הוֹלֵךְ וְעוֹלָה דְרוֹמָה וְעָבַר עַל פְּנֵי שַׁעַר הַמַּעֲרָבִים (כַּאֲב אֶלְמִנְאָרְבָּה) אֲשֶׁר בְּקִיר כְּתָל הַמַּעֲרָבִי הַפּוֹנֶה לְהֵר הַבֵּית, וּמִשָּׁם יֵתָּא הַלָּאָה עַד קִצְתּוֹ דְּרוֹמָה סְמוּךְ לְשַׁעַר הָעִיר אֲשֶׁר בְּקִיר חוֹמַת יְרוּשָׁלַם הַדְּרוֹמִית הַנִּקְרָא נ"כ שַׁעַר הַמַּעֲרָבִים¹), וּמִשָּׁם יֵסֵב וַיִּפְּנֶה קֶרְמָה מוֹרְחָה.

כָּל הַבְּנִינִים הַמִּפְסִיקִים כּוּם בֵּין הַחֶלֶק שֶׁנִּשְׁאָר לָנוּ וּבֵין הַחֶלֶק הַדְּרוֹמִי נִבְנוּ בּוֹמָן מֵאוֹחֶר, מַעֲט מַעֲט הָיוּ הוֹלְכִים וְלוֹקְחִים, הוֹלְכִים וְנוֹזְלִים, הוֹלְכִים וּמִשְׁנִים גְּבוּלוֹנוּ עַד שֶׁלְקָחוּ מֵאֲחַת תִּשְׁעַ עֲשִׂירֵי הַכְּתָל עַד שֶׁנִּשְׁאָר לָנוּ רַק הַחֶלֶק הַקָּטָן אֲשֶׁר לְפָנֵינוּ. כִּמוּ כֵן נִלְקַחָה מֵאֲחַת הַחֶלְקָה הַצִּפּוֹנִית הַמוֹקֶפֶת חוֹמָה לְאוֹרֵךְ כָּל הַדֶּרֶךְ מִמַּעֲרָב לְמוֹרָח בּוֹאֵךְ לְחֲצֵר הַכְּתָל הַמַּעֲרָבִי מִצֵּד שְׁמָאֵל בְּמִקּוֹם אֲשֶׁר בִּיסוּד קִיר בֵּיה"מ צִפּוֹנָה סְמוּךְ לְאַרְץ יִשְׁנֹו. שַׁעַר מַחִילָה". הַחֶלְקָה הַזֹּאת נִגְזְלָה מֵאֲחַת בּוֹמָן מֵאוֹחֶר (בְּתַחֲלַת הַמָּאָה הַרְבִּיעִית לְאַלְפֵי הַשָּׁשִׁי) אַחֲרֵי בּוֹא הַרְדִּב"ו הֵנָּה, וְכֵן כְּתוּב בְּס' שַׁעֲרֵי יְרוּשָׁלַם:

"הַכְּתָל עוֹמֶדֶת לְצֵד הָהָר לְמַעֲרָב, וְעַל זֶה הָיָה מְכוֹנֶה "כְּתָל הַמַּעֲרָבִי" אֲרַכָּה כְּנֶגֶד כָּל אוֹרֵךְ הָהָר, אוֹלָם מִשְׁנֵי הַצַּדִּים בְּנוּ הַיִּשְׁמַעְאֵלִים בְּתִים רַבִּים סְמוּכִים לְהַכְּתָל וְהָיָה לָהֶם "הַכְּתָל" לְכּוֹתֵל בֵּיתָם, וּבַעוֹה"ר רַק בְּאִמְצַע נִשְׁאָר מִקּוֹם פְּנֵי כְּשָׁלִשִׁים אִמָּה אֲשֶׁר שָׁם עוֹמְדִים הַיְּהוּדִים לְהַתְּפַלֵּל, וַיֵּשׁ עוֹד כְּעֶשֶׂר אֲמוֹת כּוֹתֵל הַנֶּגֶד בְּאִבְנִים וְלֹא יִנְיָחוּ אֶת הַיְּהוּדִים לְכָא שְׁמָה, כִּי הַרְדִּב"ו ז"ל הָיָה לוֹ שֵׁם נִלְוִי שְׁכִינָה, וּמֵאֵן הָיוּ הַיְּהוּדִים מִתְּפַלְלִים וּבּוֹכִים שָׁם בְּקוֹל צַעֲקָה, ע"כ נִדְּרוּ הַיִּשְׁמַעְאֵלִים אֶת הַמִּקּוֹם הַהוּא בְּכּוֹתֵל אִבְנִים, כִּי הוּא סְמוּךְ לְלִשְׁכַּת הַנּוֹתִי מִקּוֹם מוֹשֵׁב שׁוֹפְטֵיהֶם (אֶלְמַחְכְּמָה) בְּאִמְרָם כִּי הַיְּהוּדִים מְבַלְבְּלִים אֶת דַּעְתָּם בְּצַעֲקָתָם, וְכִבְּרֵי רָצוּ הַיְּהוּדִים לְקִנּוּת הַמִּקּוֹם הַהוּא לְבִנּוֹת שָׁם בֵּיהֶמ"ד, אֶךְ הַיִּשְׁמַעְאֵלִים לֹא רָצוּ אֶף בְּהוֹן רֵב".

(4) מִסָּאֵל אֶלְאִכְצֵר ע' 139.

(1) הוּא שַׁעַר הַחֲרוֹסִית יִרְמְיָה יֵס, ב. כְּמוֹ כֵן שַׁעַר הָאֲשָׁפוֹת, נַחְמִיָּה ב' יג. כֹּאֲשֶׁר בְּנֵה הַשְּׁלֵטָאן שְׁלִימָאן בֶּן הַשְּׁלֵטָאן שְׁלִים אֶת חוֹמַת יְרוּשָׁלַם בִּשְׁנַת ה' אֲלָפִים רַצִּיז (זֶהוּ הַתְּאֵרִיךְ הַנִּכּוֹן) לֹא נִבְנְתָה הַחוֹמָה הַחֲדָשָׁה עַל יְסוּדוֹת הַחוֹמָה הָעִתִּיקָה, וּבְחֻמָּה הַדְּרוֹמִית נִרְאָה זֶה לְהִדְיָא כִּי בְּקִצְתּוֹ הַדְּרוֹמִי הַמְּזוּרָחִי הִסְתַּפְּקוּ הַבּוֹנִים לְחַבֵּר הַחוֹמָה הַחֲדָשָׁה אֶל שְׂרִירֵי הַחוֹמָה הָרְאשׁוֹנָה הָעִתִּיקָה שֶׁל יְרוּשָׁלַם וְאֵל חוֹמַת הַר הַבֵּית הַיִּשְׁנָה אֲשֶׁר, כְּמוֹכֵן, תִּקְּנוּ אוֹתוֹ. שְׁמַעְתִּי מִזְּקִינָיָם כִּי כֹאֲשֶׁר נִגְמְרָה הַחוֹמָה וְרָאָה הַמוֹשֵׁל כִּי לֹא הִכְנִיסוּ אֶת הַר צִיּוֹן לְיְרוּשָׁלַם, הִרְגֵּם אֶת הַבְּנָאִי הָרָאשִׁי הַנִּנְצָח עַל הַמִּלְאָכָה. עַל אֲשֶׁר לֹא בָנוּ עַל יְסוּדוֹת הַחוֹמָה הָעִתִּיקָה.

אני אומר, ובצדק, כי לקחו מאתנו מפני שאבותינו החזיקו בכל שמה אדמת הכתל המערבי, בידיעת הערבים ומושליהם, מאות רבות בשנים לפני שהקדיש המלך אלכסנדר בן צלאח אלדין (אם אמת שהקדיש) את רחוב המערבים. גם אם נאמר שבאמת הקדיש, הוא הקדיש רק את הבנינים שהיו בנויים אז ברחוב ההוא ולא את אדמת הרחבה של חצר כתל המערבי שהיתה לנו לפני כל אורך הכתל מצפון לדרום כמו שמבואר למעלה, ולכן כל אדמת הבנינים הסמוכים להכתל המערבי לנו היא ונחלתנו, כי מימי עמר בן אלכמאב אנחנו מוחזקים בו.

1.

ההקדש

זהו מה שכתב מנייר אלדין אלכנכלי בספרו אנש אלניליל ע' 397: "בית המדרש אלכנכלי, לפניו היה ידוע בשם הכפה (אלקבה) ברחוב המערבים. הוא הקדש המלך אלכנכלי נור אלדין אבי אלחשן עלי בן צלאח אלדין ירחמהו (הוא). הקדיש אותו לחכמי המאלכים אשר בירושלים (2). גם הקדיש את רחוב המערבים לעדת המערבים למיניהם השונים זכרים ונקבות. הקדש זה נעשה בימי שלמוני ברמשק, וירושלם היתה מהמחוזות הנספחים אליו, ולא נמצא מסמך להקדש, ויכתבו שטר הקדש לכל צד ויקיום תכנו לפני שופטי הדת אחרי מות המקדיש".

הנה לפנינו הקדש "מעושה" היינו לפי מה שכתוב כאן, נראה כי להקדש בית המדרש היה לו שטר הקדש, אך הקדש רחוב המערבים לא נמצא לו מסמך שהוא הקדש, ויעמרו הם ויעשו שטר הקדש אחרי מות אלכנכלי ושופטי הדת קימו אותו (3).

שם ע' 402: "מהרחובות המפורסמים בירושלם, רחוב המערבים והוא בשכנות החומה המערבית (כתל המערבי) של המסגד ונקרא על שם המערבים מפני שהוקדש להם והם נרים בו".

הנני רואים כי הוא קורא את הכתל המערבי בשם "החומה המערבית" ואינו מזכיר את השם "אלבראק" כלל.

נכסי הקדש לא נתנו להמכר, לפי דיניהם, אמנם אפשר להמיר אותם במוכר מהם ששה יותר מערכם, החליפין נעשים בידיעת השופט (קאצי). לאמר לפי פסק דין.

(1) סת שנת 622 הגרי. חתקפ'ה. 1225.

(2) כתת מאליו בן אנש, אחת ארבע הכתות אשר לחשונה. משלמי מרוקו הם כלם מאלכים.

(3) ברחוב הזה ישנו קבר אבו מדין אחד מקדושיהם. הפליל הזה יש לו קבר גם בארץ המערב; ולחיות שעת הדחק אינו יכל להפנות בכדי לברר את הדבר.

ז.

ברור הגולה והוכחתה

נבר אמרנו בפרק הקודם כי היהודים היו מתפללים אצל כהל המערבי מקצה הצפוני, לאמר, מקיר בית המשפט (אלמחכמה) לצפונה עד הקצה הדרומי אשר משם יסב ויפנה קדמה מזרחה, הוא המקום שחומת העיר מתחברת אל חומת הר הבית הדרומית, סמוך לשער האשפות, כלו היה שטח אחד מבלי שיפסיק שם שום דבר, כך היה עד סוף המאה השלישית להאלף הששי הזה, היינו עד סוף היוכל הראשון להמאה השש עשרה לספה"נ.

ואעידה לי שלשה עדים נאמנים מבני ישראל, שנים מהם הם גדולי ישראל הלא המה ר' שמואל בר' שמשון ורבינו עובדיה מברטנורא. השלישי הוא הנוסע האלמוני, תלמידו של הרע"ב.

ר' שמואל בר"ש בא לירושלם יחד עם רבינו יהונתן הכהן מלוניל עם עוד רבנים בשנת תתק"ע (1210). הם נכנסו לירושלם משער יפו והלכו ישר לכתל המערבי, ור"ש מתאר את המקום שנפלו על פניהם והשתחוו שם בכתל המערבי בתיאור הזה: מצד אחד שער שבאים מחוץ לעיר מצד עין עישם, לאמר, מצד דרום, הוא שער האשפות (באב אלמנארבה) 1) לפניו, נכחו ולמולו שער, בעצם קיר הכתל המערבי, הוא השער הפונה להר הבית הנקרא גם הוא באב אל מנארבה ובקצה הצפוני בנין אולם גדול, הוא אולם בית המשפט (אלמחכמה), אשר ביסודו סמוך לארץ יש פתח מחילה. מדברי תאורנו יוצא כי העומד לפני הכתל המערבי רואה מימינו שער העיר הדרומי והוא שער האשפות (באב אלמנארבה), לפניו שער הבית שבעצם קיר הכתל המערבי אשר גם הוא נקרא באב אל מנארבה, ומשמאלו בנין בית המשפט (אלמחכמה) ששם סמוך לארץ יש פתח מחילה, שהר"ש חשב כי ממנה הולכים לטבילת הכהנים, ואשר מימיה מי עין עישם, ז"א שהמקום כלו פנוי וריק מקצה ועד קצה. רבינו עובדיה מברטנורא אומר: „וכתל מערבי אשר הוא קים עדיין וכו' ובקרן מזרחית צפונית של בית שם פנה אחת מאבנים גדולות מאד ונכנסתי תחת הפנה ההיא" וכו'.

הנה גם רבינו עובדיה הזכיר איפוא פנה להכתל המערבי מצד צפון, אך אינו יודע, אם הוא נכנס מפתח המחילה אשר בחלקה הצפונית שביסוד בנין בית המשפט (אלמחכמה), ומשם הניע עד ארוות שלמה או שיש עוד פתח אחר אצל הפתח ההוא יותר קרוב לפנת הכתל המערבי ונסתם, וממנו היו מניעים לארוות שלמה, או גם אפשר שיש עוד אולם של עמודים, או שכונתו להפנה הצפונית המזרחית שבקצה הכתל המערבי דרומה, עכ"פ הוא ראה את הכתל המערבי ריק ופנוי, כמו שתלמידו מעיד אחריו.

1) אני חושב, כי שער האשפות היא או הרבה יותר לחוץ דרומה נוטה למערב; רשמי החומה העתיקה נכרים אצל הדרך העולה לשער ציון.

הער השלישי הוא הנוסע האלמוני שבא לירושלם ביום י"ג חשון רנ"ז, אשר היה אח"כ תלמידו של הרע"ב. הוא כותב, שהמקום ריק ופנוי, ואלו היה שם בנין או קיר לא היה כותב שהוא פנוי וריק.

ח.

המחילה של עין עיטם

עין עיטם, (העיר עיטם דה"ב, י"א, ו' 1) הוא לדרומה של ירושלם, הלאה מהברכות הידועות בשם „ברכות שלמה" ונקרא „אלערוב" אשר מימיו מפכים בשפע ואשר את מימיו אני שותים.

בכנות שלמה את בית ה' הביא את מימי עין עיטם לבית המקדש, וכאשר בא סנתריב סתם חוקיה את כל המעינות (דה"ב ל"ב, ד), מובן מאליו שגם תעלת מי עיטם בכללם.

כאשר בצר שמעון הצדיק את ירושלם תקן את התעלה הזאת וזכה מקוה מים גדול כים, ואפשר שהוא בור הגולה (או הגלגל, כמו גלות מים) הנזכר בתלמוד (יומא ל"ז ע"א, מדות פ"ה, ד), ומימיו הספיקו לכל עבודת בית המקדש וטהרתו, ועל תקון תעלה זו אמר בן סירא בהללו את שמעון הצדיק, מה, ד:

אשר בדורו נכרה מקוה אשית כים בהמונו! (2).

התעלה באה מעין עיטם (8) דרך הר ציון עד סמוך לשער האשפות (כאב אלמנארכה) ומשם תסב העירה אל שער השלשלת (כאב אלשלשלה או אלשנשלה) אצל פתח אולם בית המשפט (אלמחכמה) וגם בתוכו.

הר"י שוארץ בתבואת הארץ פ"ז כותב: עין עיטם מי נפתח (4).

(1) לפיך השם הוא עיט, והמ' היא מ' הנגינה הנוספת בשפת חמירית כמו הנ' בערבית תמיים. תנוי, ושתייה נהוגות בעברית כמו שמע-שמעון, זבול-זבולון, חרם-חרמון וכן המהירק-ירקם ויסי-יוסם, וגם המ' של: וחקר כבודם (משלי כה, כז) היא תמיים.

(2) במצבת מישע סלך מואב שורה מ כתוב אשוח בו. אפשר שבבן סירא יש שעות סופר ואפשר שההפך בין ו' לו'. במואבית אשוח ובעברית אשוח. הוא כמו בור בעברית ביר בערבית; וזהו מלת „הסוח" במדרש רבה (שמות פ"ב) באגדת הגדי שהיה רץ משה אחריו עד שבא להסוח ונודמנה לו ברכה, כי הגדי לא יכל לשחות מהאשוח, לכן נודמנה לו ברכה. (3) התעלה בהרבה מקומות על דרך חבון, היא רחבה, אכניה גדולות ויקרות, ומכוסה באבנים חלקות ויקרות.

(4) רש"י מפרש עין עיטם, ממנו באה אמת המים לבית שכינת שער המים שעל החומה, ולפי ענין המקראות נראה לי שהוא מעין מי נפתח האמור בסדר יהושע (טו) שממם הנבול וכו' (יומא ל"א, ע"א). הר"י שוארץ נמשך אחרי הפרש הזה, אמנם הנכון הוא כי עין עיטם הוא אלערוב במקום גבוה בדרומה של ירושלם, ומעין מי נפתח הוא למערכת, במורד ההר בכפר לפתא ונמוך הרבה מירושלם. לפיך שם הכפר „לפתא" מקורו השם „נפתוח" היינו, הנ' נתחלפה בל' כנהוג בשלש השפות האחרות ארמית עברית וערבית. הנ' נהפכה לל' וחל' נהפכה לנ', הח' של נפתוח נהפכה לא' כמשפט אחת, ובאופן זה נהיתה נפתח ללפתא, ומי ששמע מבוא השמרונים בעברית יודע עד כמה צדק דברי.

ובשנה זו (תר"ה) פנו הישמעאלים מקום אחר אצל כהל המערבי סמוך למחכמה הנזכר, ונמצא למטה בתוך הארץ כמו מערה גדולה ובנין גדול, ובתוכו ברכה גדולה של עין עיטם⁵ הנזכר ומשם עולה המים למחכמה הנזכר.

אפשר שהמערה הנז' היא המחילה שרי שמואל מזכיר במכתבו, ופתח המחילה הוא בחלקה הצפוני המובדל בחיץ מהכהל המערבי, משמאל של הכניסה לכלל המערבי הנז'.

בבחרותי נכנסתי בשער המחילה הזאת, אך לא הרחקתי ללכת מפני העפר והאבנים, אשר צברו שם נרי המקום ההוא, המשתמשים בו לרפת ולמרתה, כי שם מצאתי עץ, חמור, תרנגולים ונרשאות.

וזה מה ששמעתי בילדותי על אודות מחילה זו מהגאון מוהר"ר שלמה זלמן בהר"ן לעזוי ז"ל: כאשר חפרו אננלים אצל כהל המערבי (בודאי היה זה בשנת תרכ"ז) הומינו את הגאון מוהר"ר מאיר אויערבאך ז"ל (בעל אמרי בינה) לבוא אל מחילה זו, וילך שמה יחד עם הרש"ז לעזוי וירדו בה, והאננלים מאירים לפנייהם בפנס; הם באו אל אולם גדול מאד וגבה, ולו ארבעה פתחים לארבע רוחותיו, וכל פתח פונה לאולם פנימי כמוהו אשר גם הוא יש לו פתחים לארבע רוחותיו, וילכו מאולם לאולם עד שהגיעו לאולם ובו בור גדול ואבני חוליות גדולות ומשולכות זו בזו, וירדו אבן בו ויעברו רגעים אחדים עד אשר הגיעה למים⁶, וכן הלכו הלאה עד הגיעם למקום כתיב בו בעברית, כי אסור ללכת הלאה.

עתה אני יודע אם האולמות ההם, לאמר האחרונים היו פתחים לקודש, והכתב הוא קדמון או שהחופרים בעצמם כתבו זאת למען לא ילכו הלאה, לשעמים ידועים להם, גם הרי"מ סלמון היה שם.

ט.

המחילה—בית הטבילה לכהנים

ידוע כי בבית־המקדש היו שתי טבילות: אחת בדרום במקום חול, בעזבי החומה על גב שער המים, וטבילה אחת בקודש בצפון. חמש טבילות היה הכהן הגדול טובל ביום הכפורים, הטבילה הראשונה היה טובל בו שהיתה במקום חול בדרום, וארבע הטבילות בו שהיתה בקודש בצפון. (יומא יט, לא, עא).

מי שאירע לו קרי מאלה הישנים בבית־המקדש, בבית־המוקד שהיה בצפון, היה יורד במסיבה שתחת הקרקע החולכת תחת המקדש כלו (רקמא לן שהמחילות לא נתקדשו) ובא אל הטבילה הזאת שהיתה בדרום במקום חול, וטבל וחזר ויצא משער

⁵ ברכה זו בודאי סמסעלות שמעון הצדיק.

⁶ אפשר שהוא בור הגולה?

השרי בצפון (תמיד פ"א, א; מדות פ"א, ט') ולהיות שהכניסה בעזרה שבעה טבילה, היו הכהנים טובלים בטבילה זו לפני כואם לשרת בעזרה, בעבור זאת קוראים אותה הטבילה של הכהנים.

מימי טבילה זו שעל גב שער המים (1) כמו ביתר המקומות בביהמ"ק היו משוכים מעין עיטם, ובו המים מפכים, כי מי המעין הזה היו מספיקים לכל בית המקדש, ומהם היו מדיחים את העזרה ורוחצים אותה, (פסחים ס"ד, ע"א; מדות פ"ב, ו) ועיין בתבואות הארץ לר"י שוארץ פ"ו, במאמר עין עיטם מי נפתח.

על המחילה הזאת אמר ר' שמואל ב"ר שמשון כי היא בית הטבילה של הכהנים אשר מימיה מעין עיטם.

הארכת בפרוש ותאור המחילה אשר פתחה בקיר אולם בית המשפט (אלמחכמה) למען הראות איך היה הכותל המערבי פנוי וריק מפנת אולם בית המשפט (אלמחכמה) בצפון עד סופו בדרום, במקום אשר יתאה ויסב קדמה מזרחה סמוך ונגד שער האשפות מקצה ועד קצה.

י.

הכניסה לחר הבית.

ברור בהחלט, ונעלה מעל כל ספק, שאבותינו עד ימי הרמב"ם ז"ל ועד בכלל היו נכנסים לחר הבית, על זה יעידו גם הרבנים גם הקראים ברבריהם ובמעשיהם גם גוים ערלים משיחים לפי תמם והם, הנוסע מבורדו שבא לירושלם בשנת 388 לספ"ה, היא שנת ר' אלפים צ"ג, ומספר שהם נכנסים לשם, והירונימוס, שהיה בן המאה הרביעית למספרם, וכותב על אכל היהודים ביום ת"ב בחר הבית.

כניסתם לחר הבית בימים הרבים ההם, היא אחד מהמעשים העקריים אשר בגללם לא נזכר הכותל המערבי רק מעט כל ימי האלף החמישי, ולמען ברר הענין אתן השקפה קצרה על אדות אסור הכניסה בזמן הזה.

אסור הכניסה לביהמ"ק הוא שנוי במחלוקת בין הרמב"ם והראב"ד. הקוטב והציר אשר מחלוקת זו סובבת עליו הוא, אם קדושה ראשונה קדשה גם לשעתה וקדשה גם לעתיד לבא (1); וכמובן גם בקדושה שניה של עזרא נחלקו.

הרמב"ם סובר: כי קדושה ראשונה קדשה לשעתה וקדשה לעתיד לבא, והוא נותן טעם לסברתו, באמרו: לפי שקדושת המקדש וירושלם מפני השכינה, ושכינה אינה בטלה (2) והרי הוא אומר, והשימותי את מקדשיכם אע"פ ששוממין בקדושתן הן

(1) ולמה נקרא שער המים? שבו מכניסין צלוחית של מים של נסוך בחג. רבי אליעזר בן יעקב אומר: ובו המים מפכים (מדות פ"ב, ו), כלומר מי עין עיטם מפכים בו ככואם לבית המקדש.

(1) לשעתה פרושו, בזמן שבית המקדש קים. לעתיד לבוא—פרושו לאחר שחרב.

(2) אני חושב כי לו לא נתן הרמב"ם את המעם הזה, לא היה הראב"ד מתבטא בחשגו: «סברת עצמו היא זור והיה אומר רק, מאין לו—».

שומדין, ולכן פסק הלכה למעשה: שאין זבין וזבות, נרות ויולדות ובעלי קרין נכנסים לדר הבית, "וטמא שנכנס לעזרה חייב כרת". ולהיותנו בזמן הזה כלנו טמאי מתים ושאר מומאות אסור לנו להכנס לשם.

הראב"ד השיג עליו ואמר: סברת עצמו היא זו ולא ידעתי מאין לו וכו' שאפילו לר' יוסי דאמר קדושה שניה קדשה לעתיד לבא לא אמר אלא לשאר א"י, אבל לירושלם ולמקדש לא אמר וכו'. להיפך הנכנס עתה שם אין בו כרת. אפס מרן הרב"י בכסף משנה הוכיח שאינה סברת עצמו, כ"א הלכה מבוססת על דברי התלמוד וכלליו.

והרב משנה למלך מביא מאמרם בירושלמי פ"ו (יבא הלאה), ומשם נראה כי רז"ל סוברים כי קדשה גם לעתיד לבא, (הלכות בית הבחירה פ"ו, הלכה יד, טז; פ"ו הלכה טז, יח).

עתה אין לפנינו כ"א אחת משתי: א' לומר שהיו בהם כאלה שנכנסו בטומאה בספרם כי קדשה רק לשעתה. ב' שנכנסו רק עד החיל. מפני זה לא הוכיחו לא הרמב"ם ולא הראב"ד, ואף אחד מהם לא אמר: פוק חזי מאי עמא דבר.

והרמב"ם ז"ל נכנס לדר הבית רק עד החיל, ואם נאמר שנכנס לעזרה, עלינו לומר שמעיקרא היתה סברתו כסברת הראב"ד ז"ל, אולם בנמרו אח"כ את פרוש המשנה ואח"כ חבירו את ההלכות (דתתקל"א—דתתקמ"א) העמיק חקר ויוכח לדעת כי ע"פ התלמוד אסור להכנס בביהמ"ק ויפסק הלכה למעשה, כי הכניסה לשם בזמן הזה היא באסור כרת. אחרי שנתפשט ספר היריד החזקה להרמב"ם ז"ל בכל תפוצות הגולה קימו וקבלו היהודים עליהם ועל זרעם להיות עושים כדברי ספר "משנה התורה" שהורה רבינו משה ז"ל, ומיום שנעקרו הגבולים של מקומות הקודש ונעלמו סימניהם, חדלו מלהכנס להר הבית מחמת אידיעות מקום הסורג ואיה איפה גבול החול, כשראו המשלמים כי היהודים אינם באים לשם נעשה להם זה לחקויאסרוהם מצדם הכניסה למי שהיה רוצה להכנס מהיהודים (4). אולם כאשר כבש השלטאן שלים המפואר (יאזו שלטאן שלים) את הארץ (בשנת רע"ו 1516) נכנסו היהודים לשם; אך הם לא האריכו ימים ומחו, כמובן לא נכנסו עוד היהודים, המשלמים חזרו ויאסרו שוב הכניסה ליהודים.

אפס בשעת הדחק התירו רבני ירושלים לעצמם ונכנסו לדר הבית (בחדש אדר הרל"ד) בדבר משפט בית הכנסת של הרמב"ן. (5) אמנם הם נכנסו לצד הדרומי של הר הבית, אפשר שנכנסו משום עת לעשות לה' הפרו תורתך, או שהם סברו שבשעת הדחק מותר להכנס לחצר הדרומי, מחמת שהוא חוץ לקפ"ז וקל"ה אמה שאסור להכנס לשם בטומאה (6).

(4) להנצחים לא היו מניחים להתקרב גם להרחובות הסמוכים לביהמ"ק.

(5) קורות ביהמ"נ של הרמב"ן וירושלם ג'.

(6) עין הרדב"ז ח"ב תרצ"א ופרשת אלה סעני להר"ם חגיז בדבור המתחיל, ומי לנו גדול כו' אליעזר וכו'.

ועוד ראייה כי היו נכנסים להר הבית. ידוע כי שער ניקנור לא נקדש מפני טהרת המצורעים שהיו מכניסים את בהונות ידיהם למזרחם, ובירושלמי פסחים פ"ו היתה השאלה אם שאר השערים נקדשו, או לא נקדשו, אמר ר' יוחנן בר מדייא בשם ר' פנחס: מן מה ראני חמי ורבנן שולחן סנדליהון תחת האנף של הר הבית, הדא אמרה, שלא קידשו תחת האנף של הר הבית, —ממה שאני רואה רבותינו שלים סנדליהם כבואם תחת האנף של הר הבית, אני לומר שזאת אומרת שלא קדשו תחת האנף של הר הבית—למדנו מזה: א' שהיו נכנסים להר הבית, ב' שהיו יורעים את מקומות הקודש "בדיוק", ג' שסברו קדשה ראשונה קדשה לשעתה וקדשה לעתיד לבא,

לפי דברי ראשי עדת ירושלים במכתבם משנת דתתמ"ז, היה על היהודים לטהר את הר הבית, והחנבלים באנו אלגליל ע' 249 מוסיף כי היה עליהם להאיר את המסגרים שמה ולהכין את כל החפצים הדרושים ולעשות כל המלאכות הנחוצות להשרויות הללו (7).

ר' אברהם ברי חייה הנשיא כתב, שהיה בית הכנסת בהר הבית, וכן סלמון בן ירוחם כתב: ונמסרו להם חצרות בית ה' והם היו מתפללים שם, כמו כן סהל בן מצליח הכהן כתב, שהקראים העמידו משמרות לפני אולם ההיכל. ר"ב משודילא כתב, שנכנסים להתפלל בעזרה, כמו שיבא להלן.

גם ממכתב בן מאיר לבבל נראה כי היהודים והקראים היו נכנסים להר הבית, כי בדברו על הרדיפות שרדפו הקראים להרבנים יאמר שהם הרגו את ר' מוסי (אבי זקנו) בעזרה וכן כתב: וזכרתם שניתן נפשנו על ישראל, זו היא וסתנו ווסת אבותינו וכו' (8) חמישית מר' מוסי שנהרג בעזרה מתחת יד זרע ענן וכו' (9).

פוזננסקי במאמרו "ראשית התישבות הקראים בירושלים" מביא, כי הקראי פירקוביץ כתב שעמר בן אלכמאב נתן רשות לענן נשיאם לבנות ביהכ"נ בירושלם נגד כתל המערבי וכו' ואח"ז מביא פירקוביץ את דברי יצחק לוצקי (מבלי הזכיר שמו) כי מצא ענן חן בעיני עלי (בן אבו מאלב) חתנו של מחמד אשר נתן לו שטר רשות והורמנא בחתימת נביאם לבנות ביהכ"נ תחת הארץ (10).

(7) כמו שכתבתי בירושלם ה', ע' 462.

(8) מנהגנו ומנהג אבותינו.

(9) בספר כתבי הגניזה לד"ר יעקב מן ח"א עמ' 57 שהביא מהירחון J.Q. R. N. S. V. 554.

הרי שהוא קורא את הר הבית עזרה.

(10) הדברים האלה מעידים על שקריהם ובערותם. עמר נרצח בשנת דת"ד, ועלי נרצח בשנת דתכ"א. וענן נולד בשנת דתע"ד. אמנם דבר אחר נוכל להסיק מדבריו האחרונים שנתן להם רשות לבנות ביהכ"נ תחת הארץ. זוהי הכנסת שלהם אשר היא תחת לארץ בחצר הקראים מול ביהכ"נ תפארת ישראל להאשכנזים החסידים; לפיז הכנסת הזאת עתיקה מאד, יותר מאלף שנים אם רק יש להאמין לדברי הקראים.

גם ההיסטוריון הארמני סביוס כתב שהיהודים בנו בית תפלה בחר הבית, והערכים קנאו בהם ונרשו אותם משם, אך לפי דבריו בנו היהודים בית תפלה אחר סמוך להר הבית; בלי שום תפונה היה בנוי אצל כהל המערבי (כמו שיבא).

יא.

מקומות התפלה.

מיום שחרב בית המקדש התפללו היהודים בארבעה מקומות: א' בחר הבית ב' בחר הויתים נוכח בית המקדש, ג' לפני החומה המזרחית של הר הבית שגם היא מבנין שלמה אצל שערי רחמים, ד' לפני כל השערים של הר הבית ובכללם הכהל-המערבי שאנחנו מתפללים אצלו מאז ועד היום.

בימי הרומאים והנוצרים שאסרו ליהודים את הכניסה לירושלם היו מתפללים בחר הויתים, אצל החומה המזרחית, אך לא בכהל המערבי מפני שלא נתנום לבא העירה, בימי הערבים היו מתפללים בכל המקומות ובכללם גם בכהל המערבי. הינו בימי הערלים כאשר לא הניחום לנשת אל החומה היו מתפללים בחר הויתים. כאשר הרשו אותם לנשת אל החומה היו מתפללים אצל שערי רחמים, וכשהניחו אותם להכנס להר הבית היו מתפללים שם, ובימי הערבים שהותרה להם הישיבה בירושלם התפללו בכל המקומות ובכללם גם אצל כהל המערבי.

כי זאת לדעת שבכל מקום שנוכרה התפלה אצל השערים, שערי הר הבית, נכלל גם הכהל המערבי, להיותו אצל שני השערים, והם שער השלשלת (כאב אלשלשה או אלשנשלה) שחושבים אותו שהוא שער קיסונוס (1) ושער המערבים (כאב אלמנארבה) שבעצם קיר כהל המערבי.

מימי צלאת אלדין יוסף בן איוב, התפללו בקביעות בכהל המערבי, אמנם לא חדלו מלהתפלל גם בחר הויתים גם בשערי רחמים (2).

אפס לא תמיד הניחו אותם לבוא אל הר הבית ולירושלם, כי זה היה תלוי ברוח המושלים ומדת סבלנותם, כמו בימי קיסרי רומא הרעים ובימי הצלבנים, לא כן בימי קיסרי רומא הטובים ובימי הערבים, עד שבא עמר בן עבד אלעזי החליף מבני אִמְיָה ונכד עמר בן אלכמאב, הוא נרש את היהודים מלשרת בחר הבית, וכן בימי חליפי בית עבאס המתונים שבהם, וכן בימי המולונים והאכשירים ובפרט בימי הפאטמיים, עד שבא אלחאכס באמר אללה והפך הקערה על פיה בגורותיו הרעות; גם היה הרבר תלוי ברצון הנציבים מושלי המקום ואהבת בצעם. ועל ידם גדולי העיר ובחוריה (3) אשר אימנותם לגזור על ימין ולאכול על שמאל.

אכן היו בותרים להתפלל בחר הויתים וכמו כן אצל החומה המזרחית מפני

(1) סדות פ"א, ג.

(2) עדות לזאת הוא המזמור ע"ט שמביא ר' גרשום איש שקרמילה בספרו יחוס הצדיקים שחבר בשנת שס"ו. לאמרו אצל שערי רחמים.

3 חכמי ירושלם במכתביהם קוראים כך את המכתארים.

שני מעמים. א. מפני ששם מקום שרפת הפרה ושחיטתה, והוא נחשב למזבח ומקום עבודה, כמו כן אצל האצטבא שעמדה עליה השכינה שלש שנים ומחצה במסעה התשיעי מעשר המסעות⁴ הנחשב למקום קדוש מאד. שני המקומות הללו נחשבו בעיניהם לבית מקדש בדמות זעיר אנפין⁵. ב. מפני שכל הר הבית ושעריו לפנייהם ולמולם, והיו רואים בעיניהם מומאת שעריו ושמות ההיכל והדכיר, כאכל זה שיושב לבכות על פני מתו⁶. גם אל נשכח שאבותינו היו משתחווים לצד מערב ובעמדם על הר היותים ואצל שערי רחמים נכח בית המקדש, היו מתפללים ומשתחווים לצד מערב למקום השכינה; ובעת שבאו הערבים לא"י קנו היהודים לשם זה את הר היותים ככתוב במכתב עדת ירושלם להלן.

הר היותים היה אז המקום המרכזי אשר שם היו עושים כל הדברים והענינים הזקוקים לפרסום, כמו עונשים (כספור על רב האי נאון, להלן) וכן להכריז על ענינים שעומדים ברום היותות כמו הכרות זמני המועדים, ככתוב באגרת בן מאיר השנית: „וקרא אתכם פחד ורעדה על הכרות תלמידיו בהר היותים סדרי מועדות“⁷ וכן הכרות חרמות ככתוב בסדר הקבלה להראב"ד (יבא להלן), ומוכירים שם לברכה את בני הגולה ובפרט חמיהם ונדיביהם, וכל הנעשה שם היו מודיעים לגולה⁸. דרכם היה להתאסף בחג הסכות לירושלם ולהקיף ביום הושענה רבא את הר היותים שבע פעמים.

יב.

התפלה בהר הבית

היריעות על תפלת היהודים בהר הבית ומסביב לו הן מרובות, ונסדר אותן כאן לפי מקומות התפלה ולפי סדר זמני היריעות.

1. התיר מבורדו (333). התיר מבורדו, שעלה לירושלם בשנת ד' אלפים צ"ג, כימי האמוראים, כתב בספרו (כשפת רומית) על יחס היהודים להר הבית:

והיהודים יבאו (להר הבית) פעם בשנה למקום הזה (ביום ת"ב) ויכבו ויקונו

4) אמר ר' יונתן שלש שנים ומחצה עמדה שכינה בהר היותים וכו' (פתיחתא איכה רבתי).

5) חבל גם על השריד הזה שנאמר מאתנו.

6) כפתגם הערבי: אלכא ענדראס אלמית—הכבית, על-ראש המת.

7) מאמר ר' חיים וחיאל בארנשטין בספר היוכל לסוקולוב, ווארשה תרס"ד בשם: „מחלוקת רב סעדיה גאון וכן מאיר“ ע' 105.

8) רב אליהו גאון כתב לרבי אפרים בר שמויה: ומה שיהיה ביום הושענא בהר היותים אני אכתב לכבודו (להלן).

אצל אבן אחת 1) שנשארה שם מבית מקדשם ואותה ימשחו בשמן 2).

2. הירונימוס (ד'ק'—דק"פ 420—340) הירונומוס מתאר את אכל היהודים בהר הבית ביום תשעה באב בפרושו לצפניה,

3. ס'טון בן ירוחם (בסוף המאה השביעית להאלף החמישי—במחציתה הראשונה של המאה העשירית לספה"ס) הקראי כותב: בפרושו לתהלים פרק ל' 8)

וכמא הו מעלום אן פי מלך אלרום מכת בית אלמקדם ת"ק סנה וכיף לס (הכתיב, לא) יכונוא ישראל יצלון אלי אלדכול אלי ירושלם, ומן דכל ועלם בה קתל. פלמא אנתקל אלרום בפצל אלהי ישראל, וטדר מלכות ישמעאל, אטלק לישראל אלדכול ואלסכני, ודפע אליהם (הכתיב, עליהם) חצרות בית ה', פכאנוא פיה יצלון מדה סנין. תם רפע כברהם אלי מלך ישמעאל כמא יפעלון מן אלקביח ואלערבדה ושרב אלכמר ואלסכר ואלקדך, פאמר בטדרהם אלי באב מן אבואבה פכאנוא מדה סנין עלי מתל הרא, פואדוא מן פעל אלמעאצי פקאם עלינא מן טרדנא מן באב אלקדם, תם אלנא אלערלים פי חיל ינצכון עלינא ליכרנונא מן אלקדם ויפרקוא ביננא ובינה (הכתיב, ובנה) וארנו בפצל אלהי ישראל לא יתם מראדהם ולא יסהל אמורהם.

ותרגומו: וכמו שהוא ידוע כי ירושלם עמדה תחת ממשלת הרומאים חמש מאות שנה ויותר, אשר היהודים לא היו יכולים להניע להכנס לירושלם ומי אשר נכנס והכירו בו נהרג. וכאשר סרו הרומים ממנו בחסד אלהי ישראל והופיעה מלכות ישמעאל נתנה הרשות לישראל להכנס ולגור שם ונמסרו להם חצרות בית ה' ויהיו מתפללים שם מספר שנים. אח"כ הוגר למלך ישמעאל את אשר יעשו רעות והוללות ושחית יין ושכרון וגדוף 4) ויצו לנרשם אל שער אחד משערי 5) ויהיו כך משך שנים. ויוסיפו

1) אפשר שאז היתה שם אבן גדולה שנשארה מכנין ההיכל שלא נופצה, או שהאבן הזאת היא אבן השתיה.

2) זכר למעשה יעקב אבינו שיוצק אבן על המצבה שהקים במלון אשר שם ראה בחלומו את הסלם שלפי דברי רז"ל הוא מקום ביהמ"ק, וכן המצבה בבית אל. (בראשית כח יח, לה, יד). חמנהג לצקת שמן על מצבות קדושות נהוג עד היום אצל יהודי חסודת. כן ראיתי ציון חרסבים ז"ל בטבריה: יש שם שמן מכל עבריו, וכן הקבר של הושע בן בארי בצפת (לפי האריי ז"ל הוא קבר ר' יהושע ב"ח). וכן במצרים קברו של רב חיים כפוס, בזמן האחרון הקימו לו עשירי מצבת שיש גדולה, ולמען לא תגאל בשמן שיוצקים שם עשו ברכה קטנה בצדה ושם שופכין השמן, כמו כן שופכין על קבר ר' יעקב אבי חצירה בעיר מנצורה בארץ מצרים.

3) מאן ח"א עמ' 46.

4) הקראי הוז מסר לנו חדוש כי מטעם המלך גרשו היהודים מחר הבית בגלל

לעשות הרע ויקם עלינו מי שגרש אותנו משער בית־המקדש, והנה עתה מתנכלים הערלים בתחבולות להוציאנו מירושלם ולהפריד בינינו ובינה, ואקוה בחסדי אלהי־ישראל כי לא ימלא חפצם ולא יישר עיניהם.

4. מכתב מרקני ירושלם לר' אפרים בר' שמריה (7) (רתשע"הדתת"ב);

1060~1015).

מנו אחיך בני [ציון דורשי שלומך] (8) כת הרבנים אשר בשער הכהן (9) שוכנים, האבלים [המעונים הרלים הע]נונים אשר הוקרו בקורות רעות וצרות מריעות וכו'.

5. ר' אברהם ב"ר חייא הנשיא (10) כותב בספר מגלת המגלה (11) ע' 99:

.... ואנו אומרים וכו' מפני שהרומיים המתריבים את הבית בימי טיטוס הרשע

ואע"פ שהיו מחללים את קדושתו לא היו טוענים על הבית המהור שיש להם בו נחלה, ושהוא ראוי להם לבית תפלה, אלא משנשתמר קוסטנטין הרשע (12) באו למעון בטענות האלה, ובתחלה כשהתריבוהו הרומיים לא היו מונעים את ישראל מלבוא אליו אליו ולהתפלל בתוכו, וכמו כן היו מלכי ישמעאל נוהגים עמם מנהג טוב, והרשו לישראל לבוא אל הבית ולבנות בו בית תפלה ומדרש, והיו כל גליות ישראל הקרובים אל הבית עולים אליו בחנים ובמועדים ומתפללים בתוכו ומעמידים תפלתם כנגד תמידין ומוספין, ועל המנהג [הזה] נהגו כל ימי מלכות ישמעאל עד שפשטה על

הפשעים שהוא מונה: מעשים רעים, שכרות, גרושום. ברי לי, כי אילו היה להרבנים חלק באחת האשמות האלה היה סלמון מחלק להם חבלים באפס כמנהג הקראים, על כן אני אומר לזקוף כל האשמות ההן לחשבון הקראים, וזכר לדבר מעצם לשונו: בתחלה אמר: ויצו לגרשם, בלשון גוף נסתר, אח"כ אמר: שגרש אותנו. בגוף מדבר. ידוע כי הקראי הזה היה בימי בן מאיר הגאון של איי, ידוע כי הקראים לחצו ורדפו אז את הרבנים עד חרמה, ידוע כי בן מאיר נאלץ לנסוע לבגדד לבקש עזר נגד רדיפותיהם. ידוע כי בן מאיר כתב שכת ענן הרגו את ר' משה "בעזרה" כלומר, בחר הבית, על כן אני אומר שמאז גורשו היהודים סחר הבית, והמסקנה היא: א. בגלל רשעות הקראים גרשו היהודים. ב. זמן גרושם היה בתחלת המאה השביעית לאלף החמישי.

(6) משערי בית המקדש אבל אינו אומר לאיזה שער, אך אני חושב שהוא שער

הרחמים כמו שאבאר זאת הלאה בפרק "שערי רחמים".

(7) מאן חלק ב' 176.

(8) התקון הוא שלי.

(9) הוא שערי רחמים.

(10) חי במחציתה הראשונה של המאה השתים עשרה לספחה"ג.

(11) והעירני על דברי ר' אברהם בר חייא מר ב. דינבורג.

(12) התנצר אחרי הלני אמו בראשית המאה הרביעית לספחה"ג, הוא חדש גזרות

אדריאנוס ואסר הקניסה לירושלים, ובניו קיסו גזרותיו. הוא מת בשנת 337.

הבית בעת הזאת מלכות אדום הרשעה והסירה את מלכות ישמעאל מעליו. ומן העת ההיא חללו והסירו התמיד, שמנעו את ישראל מלהתפלל בבית ולקים מצות תפלה אשר היא כנגד התמידין, כי מיום שנברו הרשעים על הבית לא הניחו ישראל לבוא בתוכו, אף איש אחד יהודי אינו נמצא בירושלם בימים האלה, ונתנו השקוק משומם שהעמידו שקוציהם בבית והיו משמימים את העולם בתועבותיהם ובגלוליהם וכו'. מתוך דבריו: שפשטה על הבית בעת הזאת מלכות אדום, כי אף איש אחד יהודי אין בירושלם, יוצא שנכתבו בזמן מועט אחרי כבוש הצלבנים, שהיה כ"ג תמוז דתתנ"ט, על כן יש לקבוע זמנם בשנות דתת"ס—דתתס"ה⁽¹³⁾.

6. הרמב"ם ו' ל' (דתתקכ"ז—1165). בעלות הרמב"ם ו"ל לאה"ק בסיון תתקכ"ה, בא אח"כ לירושלם, וכן כתב: וכיום שלישי בשבת, ארבעה ימים לירח מרחשון שנת העשרים ושש ליצירה (12 אקטובר 1165) יצאנו מעכו לעלות לירושלם תחת סכנה, ונכנסתי לבית הגדול והקדוש והתפללתי בו ביום חמישי, ששה ימים לחדש מרחשון (14).

יג.

התפלה בהר הזיתים.

1. רב האי נאון ורב אביתר כהן צדק. בספר חסידים (1) כתוב: רב איי ורב אביתר כהן צדק היו בירושלם, ובא לפניהם רוצח, וצוה רב איי ורב אביתר להכותו מלקות בהר הזיתים עד שפך דם עליו, והרוצח צעק הכוני אל תחמולו כדי שלא אקרא ברין לפני הקב"ה... ורב איי היה עולה בכל שנה לירושלם מבבל, והיה שם בחג הסוכות, כי היו מקיפין את הר הזיתים בהושענא רבא ז' פעמים, ואומרים מזמורים שסדר להם רב איי, ולפני רב איי הולכים כהנים מלובשים סריקין ומעילים, ואחריו העם והוא בתוך, ורחוק מאלה שלפניו ק' אמה וכן משל אחריו, והיה רב איי שותק. לאחר הסעודה ראה הרוצח בעל התשובה את רב איי שלבו שמה, אמר לו הרוצח: ר' ! למה היית הולך לבד כשהייתם מקיפים את הר הזיתים? ואמר לו רב איי: מפני שאני עולה בכל שנה מבבל להקיף את הר הזיתים בסוכות, ואני מטהר את עצמי בהושענא רבה, אליהו הולך עמי, ולכן [אנו] נרחקין מאשר לפנינו ומאשר לאחרינו, ומדבר עמי, ושאלתי לו: מתי יבא משיח? ואמר לי: כשיקיפו את הר הזיתים עם כהנים, ולקחתי כל הכהנים שמצאתי להקיף, אולי ביניהם "כך" (צ"ל "כך") כלומר כהן צדק שהוא באמת מזרע אהרן ואמר לי אליהו: ראה כל הכהנים שאתה רואה

(13) אצל מאן ח"א. 200, מובא כתב תורה מהקראים בירושלם להמלך באלדיון על חשיבו להם ספריהם וספר חורר. הם נקדחו בביהכ"נ של ענן לכרך את המלך ביום ששי צום עשרה באב, תתל"ז לחרבן, דתתס"ב ליצירה. מזה נראה כי סאו וחללאה החלו היהודים להראות בירושלם.

(14) ספר חרדים, שער התשובה פ"ד.

(1) הוצאת מקיצי נרדמים סימן תר"ל.

מלובשים מעילים והולכים בנאות, אין שום אחד מורע אהרן! רק אחד שהוא הולך
אחר כלם שנכזה להם, והוא נמאס בעיניהם והולך בבגדים רעים ואינו חפץ בכבוד
ומשים את עצמו כמי שאינו, והוא חגר ברנלו אחת ומצר אחד חסר עין, אמר זה כהן
אמת מורע אהרן, אמר רב היי: חיי! מזה שחקתי שבכלם לא היה כהן אלא אותו
בעל מום.

הספור הזה אינו אלא אנדה התולית נסה ומרה נגד רב אביתר כהן צדק, כותב
המגלה הירועה (2), המתיתם לר' אלעזר בן עזריה שהיה „עשירי לעזרא“. מכל הפרטים שבו
חשובה לנו היריעה שהיו עולים מבבל לחוג את חנהסוכות בירושלם על הר היותים (3).
2. מתוך מכתבים שנשלחו מירושלים לר' אפרים ב"ר
שמריהו שישיב בפוסט, מצרים (רתשפ"ה-דתת"כ. 1060-1025). שני המכתבים
הראשונים נכתבו ע"י ר' שלמה ב"ר יהודה ראש ישיבת ירושלם, והאחרון ע"י
ר' אליהו גאון בן שלמה.

א. „ולא נכחד ממך כי בכל עת לא נפסיק וזכר קהלות מצרים באשר עשו
עמנו פעם בפעם בכלל, וזכרך בפרט בתוך כל קהל ובכל מועד ובהר היותים, צור
ישמע תפלתנו וכי“ (4).

ב. „וברכנו אותו ביום הישענה... אלהי ישראל יכפל שכרו ויזכהו לראות בטוב
ה' בארץ חיים“ (5).

ג. „ומה שיהיה ביום הישענה בהר היותים [אני] אכתב לכבודך בכל מה
שיהיה“ (6).

3. הראב"ד (רתתקכ"א-1161). הראב"ד בסדר הקבלה שחבר בשנת רתתקכ"א
ברברו על הקראים בסוף ספרו כתב: „ומעט מהם (מהקראים) היו בארץ הצבי וכשהיו
ישראל חוננים את חג הסוכות בהר היותים היו חונים מחנות מחנות, אוהבים אלו את
אלו, ומברכים אלו את אלו, והמינים (הקראים) חונים נגדם כשני חשיפי עוים, והיו
הרבנים מוציאים ספר תורה ומחרימין שמות המינים בפניהם והם שותקים כמו כלבים
אלמים לא יכלו לנבוח“.

מדברי הראב"ד משמע לכאורה שהיו כל החוננים עושים סוכותיהם על ההר, גם
הקראים, וחונים שם מחנות מחנות כל ימי החג (7).

2. נדפס J. Q. R. XIV. עמ' 484; Saadyana; לרש"י שכתב. 104-86.

3. עין בספר חיובל לסוקולוב ע' 175.

4. גנוזי ירושלם ב' דף יז ב'; הסעמר ג. 300.

5. סאן ח"ב 105 (6) סאן ח"ב 188.

7. השומרונים נוהגים עד היום לעלות על הר גריזים לזכור שם את זכר הפסח
ונשאים שם כל ימי החג, אך את חג הסוכות יחגו בביתם כי הם עושים סוכותיהם בחדריהם
ותחת צל קורתם.

י'.

התפלה בהר הבית ובהר הזיתים.

1. בן מאיר, ראש ישיבת ארץ ישראל, (ארל"ג לשטרות-דתרפ"א-921) בר פלונתיה דרב סעדיה בדבר קביעות העבור "בא", כותב במכתבו לידידי בכנדאר: (1)

שאו שלום גדול ממני ומן וכו' ומכל שארית עדת ישראל הדרים במקדש ה' (2) ובצבי ארצות (3) שברחמי ויצרנו אנחנו חנויים וכו' ותפלתנו עליכם תדירה ועל זקני יקר שלכם בהר הזיתים מול היכל ה' מקום הדרום רגלי אלהינו (4) ועל שער הכהן (5) ועל שערי מקדש ה' בקיבוץ כל ישראל לחג חג ה' חג הסוכות.

2. הקראי סהל בן מצליח הכהן (נולד דתר"ע-910) כתב בהקדמתו לספר המצוות (6): ואחרי עובם למקום (ירושלם) נשאר יתר מחמש [מאות] שנה לגלים מעון תנים ולא היה אחד מישראל יכל לבא וכו' ובימי קרן ועירא פתח ה' לעמו שערי רחמי ויביאם אל עיר קדשו וישבו בה ויבנו מקומות בתורה לקרא לפתור ולהתפלל בכל עת ולהעמיד משמרות בלילות וכו'. עוד: ובתורה ה' דבקו ועל דלתותיו שקדו ושמרו ואל הר הזיתים עולים וצועקים וכו'.

עוד: עליכם אחינו לבוא ולגור בארץ ה' ולעמד על שערי ולעלות אל הר הזיתים נגד שער הקדים להביט בטומאתו (7) ולקונן על שוממותו, וכו' (8).
עוד: ובחדש תמוז ואב יגדל המספד בירושלם... והאנשים והנשים בעפר מתפלשים צמים ומתענים בלבוש שק עולים אל הר הזיתים וכו'.

(1) ע' מאמר ר' חיים יחיאל בארנשטין בשם "מחלוקת רב סעדיה גאון וכן מאיר" בספר היובל לסוקולוב, ווארשא תרס"ד ע' 62.

(2) מכאן משמע שבן מאיר היה דר בירושלם. ומה שכתב הרסיג (ספר היובל הנו' 78) על בן מאיר: וישלח את בנו וכו' ויבא לירושלם-אינה ראייה שהיה דר בעיר אחרת, כי יכל להיות שאו היה בן מאיר עם בנו במסעותיו לתעמולה לפזות משרתו ורעיונו, ומחמקום שהיה שלח את בנו לירושלם.

(3) א"י.

(4) ועמדו רגליו ביום תהוא על הר הזיתים (זכריה יד, ד).

(5) שערי רחמים, ראה למעלה בפרק א' הערה 2.

(6) נדפסה בהמלון לשנת תרל"ט עמ' 640.

(7) סלמון בן ירוחם בפרושו לאיכה, בכתוב היתה ירושלם לנדה ביניהם. כתב, שהישמעלים

עשו את שער המזרח לבית צואה, וזוהי הכונה פה.

(8) ע' בפרושו של סלמון לקהלת מ' ד' כי דכלב חי תוא שוב מן האריה המת: וכן אם היה חי יש ביכלתו לקנא לה' וכמו כן למקדש ה' על מה שבו הערלים (קרי הישמעאלים) והסמאים והפסולים וזבים ומצורעים ומגאפים וזנות ומשכב זכור ובתי צואה ומתפללים בחצרותיו על המתים וכו' וישראל וכהנים ולוים ומשוררים, וזכרון כלם לברכה, דחויים ממנו, ואחר כל אלה מבקשים לגרשנו מן ירושלם ולהכניד עול ברול על צוארנו (לקוטי קדמוניות קנ"ח)

ובאגרת התוכחה הוא כותב: והאלהים למען שמו הגדול והנורא, יסמוך בני מקרא יצ"ו, אשר בתוכחותם הטובה ובספריהם על אחיהם נקבצו אל ירושלם תוב"ב צדיקים וחסידים, והעמידו משמרות להתפלל ולהתחנן לפני אולם ההיכל (9) לבקש מאלהים שישע את צאן אוכדות להשיבם אל עריהם וכו' (10).

3. מתוך מכתבו של הרב שלמה בן יהודה ראשישיבת ירושלם לר. סהלאן ראש הסדר ברי אברהם החבר בסנהדרין גדולה (רתשפ"ה-דתת"י 1050-1025).
... ורוב המשא אשר עליהם וכיבד העול על היושבים בה מאד כי על מנת כן ישבו עם בני ישמעאל בה, להיות מורה העיר ומשאת שלישים וחוקים קבועים לבחוריה (11). למען לא יזיקו הבאים אליה מכל בית ישראל לרצות אבניה ולחונן עפרותיה ולסובב שערי המקדש (12) ולהתפלל עליהם בקול רם (13). בקדוש וברוך, ובעלותם אל הר הזיתים בשיר (14) ובעמדם עליו כימי החגים מול היכל ה' מקום שכינת עזו והדום רגליו ואין דובר דבר (15).

4. מתוך מכתב מאלמוני לרב שלמה ברי יהודה ראשישיבת ירושלם.
שא שלום גדול וכו' אל תחשך עמידתך בעדנו (16) אולי ישמע ה' [אל]היך [מעל] בית מקדשו ועל שער ביתו (17) וכו' ושלום לכל קהלך ולכל הוקנים ההלכים [להתפלל על הר הזיתים]... (18).

(9) בחר הבית.

(10) לקושי קדמוניות, נספחים, 30.

(11) להמכתארים. פה אציב לי יד לרבר בשבח אכסניה, שבדבר הזה לא שמו פדות ולא הפלו בינינו ובין בני אחינו עשו, עד זמננו, וכמו שהאפנדי היה בא אל הרב הראשון לציון לקחת מנת חק, כן היה הולך אל הגמוניהם לקבל המגיע לו.

(12) ובכללם הכתר המערבי.

(13) בתנאים הידועים בשם "תנאי עמר בן אלכסאב", תנאים שעושיהם המאחרים יחסום לעמר, כתוב: שהנוצרים לא יצדצו בפעמוניהם בכנסיותיהם כ"א בקול נמוך ורפה, ולא ירימו קולם על מתייהם. כלומר בכנסיותיהם ובתפלתם עליהם בלכותם ללוות אותם. התנאים ההם חלים גם על היהודים, ובעבור זאת אומרים היהודים כי הערבים אינם מקפידים עליהם ונותנים להם להתפלל "בקול רם" ואין מוחה ואין מכלים דבר.

(14) מכאן אנו למדים שדרכם היה לעלות להר הזיתים בשירים ורגנים, כמו שהיו עושים אבותינו בעלותם לבית המקדש, ככתוב: כי אעבר בסך אדרם עד בית אלהים בקול רנה ותורה המון חוגג (תהלים מ"ב, ה'). השומרונים בעלותם על הר גרזים בחגיגה בחצות לילה, הם שרים פיוטיהם כל הדרך, מפתח ביתם עד הגיעם למקום בית מקדשם, חחרב בהר גרזים.

(15) מאן ח"ב עמ' 186.

(16) אל תחדלו מלהעתיר בעדנו.

(17) שערי רחמים.

(18) מאן כתבי הגניזה ח"ב 183.

5. מכתב מר בני ירושלים (אשצי"ט לשטרות—דתתמ"ז—1087).

שאלו שלום ירושלם ונו' זכרו מרחוק ה' ונו'.

בשם [י"י] לישראל בני הגולה אל האחים, אשר בארץ אויבים אנוחים וכו' וכו' ומודיעים לכם, אנו הכתה העלובה, אשר כאין חשובה, נוכח מקדש יושבת, וחרופים קושבת וכו' הסובלים נאות נוי לא חסיד אשר נחלו בית מקדשנו ותפארתנו, על רוע מעללינו הרחקנו ממנו ובאו בו פריצים וחללוהו, שועריו זרים (19) סביבותיו קברים (20) וכו' ואין לנו נחמה כי אם בסובבנו על השערים (21) להשתחוות ולבקש רחמים וכו'.

זוה תמיד בקשתנו, כן במקדש מעט (22) כן בהר הזיתים בהקבץ אחינו בית ישראל אל ירושלם בחדש תשרי הוא ירח האיתנים, לרצות אבנים, לחונן עפרותיה לסובב על השערים להשתטח בתפלה ובתחנונים, ומאת אלהינו היתה זאת כי השה עלינו חסד לפני מלכות ישמעאל בעת אשר פשטה ידם ולכדו את ארץ הצבי מיד אדום ובאו ירושלם היו עמהם אנשים מבני ישראל הראו להם מקום המקדש (23) וישבו עמהם מאז ועד היום, והתנו עליהם תנאים, כי הם יכבדו את בית המקדש מכל נאול (24) ויתפללו על שעריו, ולא יהיה ממחה על ידיהם, וקנו הר הזיתים 'אשר עמדה השכינה עליו' (25) ככתוב ויעל כבוד ה' מעל תוך העיר ונו' (יחזקאל יא, יג). הוא המקום אשר נתפלל בו בימי החנים מול היכל ה' ביום הושענא, ושם יברכו כל בית ישראל מדינה ומדינה, קהלותיה וקניה נדיביה וכל הזוכר את ירושלם וכל המעלה אותה על לבו שם יזכרו בתפלות ובברכות וכו'.

ודעו כי רעי הגוים הם היושבים בה ולולי רחמי אלהינו אשר השה חסד

(19) קודם היו שועריו יהודים, כי בבנות עבד אלמלך בן מרואן החליף החמישי לבני אמיה (בשנת 72 הגרי—התנ"א—691) את מסגד 'אלצכרה (אבן השתיה) ומסגד אל אקצא (מדרש שלמה) בכונה למנוע את הערבים מלכת לחוג למכה, ויהיו עושים שם את ההקפות שעושים במכה, גם את זבחייהם היו זובחים בהר הכית בחג הזבח (אלאצמא), בעת החיא העמיד שם עשר משפחות סהיהודים לכבדו ולפיהרו, וכן שם מהיהודים אומנים לעשות כוסות וגרות ומנורות ופתילות וכיו"ב להמסגדים ההם שבנה בהר הכית ויהיו פטורים מכל מס (אנש אלג'ליל, 249; ראה מאמרי ירושלם ה' 246).

(20) כל הרוח המזרחי של הר הכית הוא בית הקברות להמשפחות הנכבדות בירושלם ושל כל הכפר סילוואן (השלח).

(21) בכללם הכתל המערבי.

(22) בית הכנסת.

(23) ראה למעלה סוף פרק ב'. בלי שום תפונה נלוו יהודים רבים אל הערבים בימי המצור על ירושלם.

(24) נתבאר בהערה 1.

(25) במסעה התשיעי.

לראשונים וערכו על נפשם לצאת (26) כל צרכי העיר לחזות אשפותיה (27) לנקות ביבותיה (28) לחקן חומותיה ושלמריה לרצות מושליה שריה ובחוריה (29), לולא כן לא היתה לנו יכולת לשבת עמם, כמאמר המשורר, אויה לי כי נרתי משך וני (תהלים ק"ב, ה) כי המה מטריחים הרבה והם חית קנה מתרפסים ברצי כסף כקבר פתוח גרנם, ולולי כן לא היינו יכולים לסובב על השערים ולעמוד על הר היותים לה תפלל בקול רם ואין ממחה, וכל זה לא יעמד אלא בשחד הרבה וכו' וכי עבר עלינו רבות בימים האלה מיוקר השער והמלחמות וליוצא ולבא אין שלום מבני קדם ויאכלו ארץ ומלואה עיר ויושבי בה, וגם זמן המלחמות אשר לא נוכל לפרסמם וכו' ושלוחנו ונאמנו הוא רב יונה הוקן החרד הירא ברבי יהודה הספרדי נ"נ רי"ת (80) וכו' והוא יגיד לכם מה שאין יכלת לכתבם, וכל אשר תעשו עמו עמנו הוא עשוי, והוא מודיענו כל אחד ואחד, ומעלתו ונדבתו וכשרותו ונכתב שמו ושם אבותיו בספר הזכרונות לזכור אותו על הר היותים נדר מקדש ה' בברכות ותפלות וכו' נכתב (81) ב' מרחשון מן שנת אלף תצ"ט לשטרות (82).

6. ב"ס בוב"ר פתחיה מדינשבורג, שבא לירושלים בימי הצלבנים בשנות דתתק"מ-דתתקמ"ה, מסופר (83);

„והלך לירושלם ואין שם אלא ר' אברהם הצבע, והוא נותן מס למלך שמניחו שם שהראה לו הר היותים-וראה שהמעויבה-רצפה גבוהה שלשה ועשרים אמות, והיא רחבה (84) והיכל נאה שם שבנו ישמעאלים בימי קדם כשהיתה ירושלם ביד הישמעאלים ובאו פריצים והלשינו למלך הישמעאלים ואמרו: זקן אחד יש בינינו שידע מקום היכל והעזרה, ורחק אותו המלך עד שהראה לו, והמלך היה אוהב יהודים ואמר: אני רוצה לבנות היכל שם ולא יתפללו בו כי אם יהודים, ובנה היכל מאבן שיש, בנין

(26) להוציא הוצאות.

(27) לפקח על האשפות ולפנותן.

(28) עד היום בתימן על היהודים לנקות הכיבין ולחסיק בשנפות את בתי המרחצאות.

(29) הם המכתארים

(30) נוח נפש רוח ה' תניחנו.

(31) המכתב הזה נדפס באוצר טוב לברלינר והופמן, שוב נדפס בהמעמר ג' 19-26.

(32) אלף תצ"ט=דיא תתקמ"ז. אמנם אני אומר לחקן אשפי-דתתמ"ז. מפני שצריך

לתתחשב עם המאורעות האלו: בחדש רביע אלתי 966 הגרי-בערך שבת דתתל"א-ינואר 1701 כבשו הכורזקים את ירושלם, ובשעבאן 486 הגרי-אב דתתנ"ה-אנוס 1905 לקחה שוב מלך מצרים בלי מלחמה, ולדברי אחרים לקחה במלחמה בחדש צער-שנת 461 הגרי בערך שבת דתתנ"ח-ינואר 1098. על כן מתאימים דברי המכתב למאורעות הזמן. ההוא ותלאתיו, [ואולם עי' גם לעיל עמ' 82-83 במאמרו של דינבורג].

(33) תוצאת גרינהום ירושלם תרס"ה, 32-33.

(34) בנוסחאות אחרות: ורחבה כמותו.

נאה באבני שיש אדומים וירוקים וכל מיני מראה, ובאו גויים (85) ושמו בו צלמים, והיו נופלים, וקבעו הצלם בעובי הכתל. אבל בבית קדשי הקדשים לא היה יכול לעמוד וכו' ובירושלם יש שער וקירין לו שערי רחמים ואותו שער ממולא אבנים וסיד ואין שום יהודי רשאי לבוא שמה וכו' ומתפללין שם".

סבוב ר' פתחיה חסר ולכן אין קשר בדבריו, בכל זאת דבריו מובנים. הוא בא לירושלם שנים אחדות אחרי ר"ב מטודילה. היהודי האחד שמצא שם הוא ר' אברהם הצבע, אשר הראה לו הר הזיתים, הינו מקום שרפת הפרה והאצטבא, הוליך אותו להר הבית (ונכנס שם 86) וראה את חצר מסגר אלצברה (אבן השתיה) שהיא נבוהה ורחבה ומסר המדה. הוא מספר מה שהגיד לו ר' אברהם שמלך הישמעאלים בנה שם היכל, והמלך אוהב את היהודים והתיחס אליהם בחבה וידידות ויתן להם להתפלל בדר הבית, ועתה כשבא הר הבית בידי הצלבנים תקעו שתי וערב בכתל הבנין שבהר הבית.

7. ר' יהודה אלתריני שעלה לירושלם שנת דתתקע"ו (1216), כתב

בתחכמוני שער כ"ח :

"ושמתי מגמתי אל הר ה', והעיר אשר בחר ה', וכו' וככלותי ניב חכי, וחין ערכי, לפני מלכי, קמתי מכרוע על ברכי (87), לשוטט בעיר, ואש אנחות צלעי תבעיר, ויקוד היגנות, מלהט הצלעות, ועיני מגולגלות בדמעות, ואשא עיני וארא מקום המקדש והעזרה, אשר הסירו ענותינו משם המנוחה המהורה, והבעירו תחתיה אש זרה".

ובשער החמישים, בדברו על ירושלם, כתב :

"ובקצת הימים משכנתי יד התשוקה בעבותים, לעלות על הר הזיתים, והיינו בעין דומעת, ובנפש נכנעת. משקיפים על מקום העזרה, אשר נחלף לעבודה זרה, מקום שכנה בו שכנה, ועתה שכנה עליו עננה".

מז.

התפלה על יד כתל המערבי

1. ר' פליאל (דתש"י—דתש"מ=950—980 בערך).

בספר היוחסין לאחימעץ ("מגלת אחימעץ") (1) מסופר על השר ר' פליאל (2) כי "בעלותי ביום הכפורים לס"ת נדר חמשת אלפים זהובים", אלף לראש הישיבה ולחכמים, ואלף לאבלי בית עולמים, ואלף לבבל לישיבת הגאונים, ואלף אל הקהלות לעניים ולאביונים, ואלף לכבוד התורה לקנות שמנים, ובמוצאי כפור בבקר, השכים

(35) נוצרים.

(36) מסירת מרת חגובה והרוחב מראה שנכנס לשם.

(37) מדבריו נראה שאמר שירתו על פתח שער העיר.

(1) נייבואיר סדר החכמים וקורות הימים ח"ב עמ' 122.

(2) סוכנו הפרטי של החליף הפאטמי הרביעי. אבו תמים מעד אלמועז דין אללה.

אשר בנה את קהירו. ובא אליה בשנת 362 הגרי—973 דתשל"ג.

והביא רוכבי סוסים ופדרים, ונתן להם גדורים, והוליכו הזהובים בידיהם, וחלקום לשיבות ולכנסיות ולאבלי ציון ולעניי קהלות ישראל".

(2) ר' שמואל בר' פלמיאל (דתש"סידתש"ע בערך 1010-980) (3)

"ויקם ר' שמואל בנו תחתיו, איש גדול ונכבד בדורותיו, ממלא היה מקום אבותיו, והעלה אביו ואמו בירושלם בארונות, ועצמות ר' חננאל דוד אביו שבארון נתונות, ועצמות אשר בכלסמון מתוקנות, והקדיש עליונים ולהיות לו צדקה מאת רוכב עננים, (4) מזהב עשרים אלף דרכמונים, לדלים ועוניים, להכמים והדרשנים, אשר התורה משנים ולמלמדי תינוקות וחונים, ושמן למקדש "בכותל מערבי" למזבח שבפנים, (5) ולבתי-

(3) מגילת אחימעץ, ניבואר, שם עמ' 180.

(4) הגה ה' רוכב על עב קל (ישעיה יט); השם עבים רכובו (תהלים קד ג').

(5) התבה אשר לפניו יעמר הש"ץ להתפלל ועליה ישימו את ספר התורה לקריאה (אצל האשכנזים נקראת בימה) היו קוראים אותה "מזבח", וכן קורא אותה ר' מנחם בן פרץ החזן החברוני (יבא להלן). ובירושלמי אמרו: ר' פינחס ר' לוי ר' יוחנן בשם מנחם דגלייא, זה שעובר לפני התיבה, אין אומר לו בוא ותתפלל, אלא בוא וקרב, עשה קרבנינו, עשה צרכינו עשה מלחמותינו, פייס בערנו (ירושלמי ברכות פ"ד ה"ד). לאמר הקרב הקרבן שלנו ככתוב ונשלמה פרים שפנתו, והש"ץ דומה לכהן המקריב את התמיד. וכן: ר' יצחק אמר אם הכהן המשיח יחטא, דא כהן דלתתא וכו' כגוונא דא שליחא דציבורא וכו' (זוהר פ' ויקרא). ובשער הכוונות, דרוש ה' והוא דרוש הלולב וכו' ואח"כ מקיפין את המזבח או את התיבה, ושם הלאה בד"ה והנה אות א': ומשם ממשיכים האורה אותם המקיפים שישארו במלכות שהוא המזבח או התיבה. ובעבור זאת היו קוראים את התיבה "מזבח", ובכונה הזאת אנחנו אומרים לפני הקפת התיבה עם הלולב בשבעת ימי החג: ארחץ בנקיין כפי ואסובב את "מזבחך" ה' (תהלים כו, ו). וכמו כן הכונה בהלל בפסוק אסרו חג בעבותים עד קרנות "המזבח" הינו התיבה. גם השמרונים סאו ומעולם קוראים מזבח את המקום שבו עומד הש"ץ בבית הכנסת (רק, כהננים יגשו אל המקום ההוא כי רק הם יכלים להיות שליחי צבור). בעמדם להתפלל במקום בית-מקדשם בחר גרזים או בבית כנסת קבוע שיש בו מקום מיוחד להש"ץ ויאמרו בתחלת התפלה: "על פתח רחמך עמדתי", וזה מה שכתב יוסף אלעסכרי (חי במחצית השניה של המאה הראשונה לאלף הששי) בספרו "המספיק" (אלכאפי) בשער התפלה: מתנאי התפלה אם היא נאמרת במקום שחוב מיוחד לעבודת ה', כגון בית כנסת הראוי לעבודה (תפלה). ובו מזבח המיוחד להש"ץ צריך שיאמר בתחלת התפלה: "על פתח רחמך", מפני ששם מקום מיוחד להש"ץ (מחראב), וכאשר אין המקום בית תפלה ואין בו מקום מיוחד להש"ץ לא יתחיל בתפלה על פתח רחמך. ואביא לדוגמא הבית הראשון משירת פינחס בן יצחק הכהן הלוי אשר היה חי בזמננו (בוראי ישנם שירים עתיקים כגוסח הזה): אל מזבח הישר עמדתי ועמי דבר. לאמר: אני פונה אל המזבח שבבית הכנסת אשר אני עומד לפניו, ויש לי דבר בקשה. גם זאת יש ללמוד מדבריהם, כי הם קוראים את בית מקדשם בחר גרזים וכן את בית-הכנסת בשם: "פתח הרחמים", ונחוץ לזכור זאת כמו שיבא להלן. (כהננים חותמים תמיד "הכהן הלוי" וזה כמו: והכהנים הלויים בני צדוק. (יחזקאל מד, טו).)

כנסיות לקהלות הרחוקים והשכנים, ולאבלי ההיכל המשכילים (6) הם הענומים על ציון ואבליים, ואל הישיבה לתלמידים ולתנאים, ולחכמי בבל לישיבת הנשיאים. זכרו יהיה לברכה, ויחידתו (7) תהא סמיכה, בסער חיים ערוכה, באוצרות אלהים סמוכה.

הננו רואים כי לפני תשע מאות שנה היו שולחים כסף בעד שמן להדלקת נרות „בכתל המערבי“. והמזבח לפני „כונתו על התבה אשר בבית הכנסת שבני קרוב לבית המקדש אצל כתל המערבי, תחת בית הכנסת אשר היה להם בחר הבית לפנים וגורשו משם (8). כי מדברי המסמך הזה משמע שביית הכנסת הזה הוא סמוך לכתל המערבי.

טז.

הודיעות על הכותל המערבי עד המאה השנייה לאלף הששי.

(1) הנוסע ר' בנימין משודילה שעלה לירושלם ושהה בא"י כנראה, שנתים (רתתקכ"ח—

רתתקכ"ט) כותב על הר הבית בספר המסעות שלו :

„ולפני אותו מקום (הכפה של אבן השתיה, או של מדרש שלמה (1) „כתל המערבי“ והוא אחד מהכתלים שהיו במקדש ובקדש הקדשים, וקוראים אותו „שער רחמים“ ולשם באים כל היהודים להתפלל לפני הכתל בעזרה“.

ר' בנימין משודילה ידוע לחכם גדול ולדובר צדק, והנה דבריו בזה כלם מקשה וחידות, הינו: א. מדבריו משמע כי כתל המערבי הוא מכתלי העזרה וקדש הקדשים, ואנחנו יודעים ברור כי הוא חומת הר הבית; ב. כתל המערבי נקרא בן ע"ש עמדו מצד מערב, ור"ב מערבב אותו עם החומה המזרחית ששם שערי־רחמים. ג. שהם מתפללים לפני הכתל בעזרה, הגה הכתל של שערי רחמים הוא מזרחי, והם נכנסים להעזרה ומתפללים לפני הכתל, כלומר פניהם אל הכתל המזרחי, באופן הזה על כרחנו עלינו לומר שאחוריהם להיכל ופניהם למזרח, זה מה שאי אפשר לקבל ואין הרעת סובלת, כי אם נאמר שהיו נכנסים לעזרה ופניהם להיכל, היה עליו לאמר: ומתפללים „מאחרי הכתל“ ולא „לפני הכתל“?

ואולם דברי רבי בנימין מתישבים ומתבארים בנקל. ר"ב אומר; א. לפני הכפה עומד כתל המערבי, הכתל הזה הוא קודש, הוא אחד הכתלים השייכים להר הבית,

(6) הכתיב, המשכנים, והחכם יעקב סאן בכתב־יָד חגנוה ח"א 49 הגיה „המשכילים“

ויפה הגיה.

(7) נשמתו.

(8) ראה דברי סביוס בסוף פ"ו למעלה.

(1) אני חושב שהוא נקרא בפי היהודים בשם „מדרש שלמה“ לאחר משלשת השעמים האלה: א. מחמת חושבים ששם היתה מועצת שלמה המלך. ב. מחמת שבנה אותו שלימאן (שלמה) בן עבד אלמלך החליף האמון. ג. מחמת שחדש בנינו השלמאן שלימאן בן שלום הראשון המפאר. תרכים קוראים אותו „אלחכים“, החכם, והיהודים היו קוראים אותו „המלך שלמה“, ואני חושב את השעם האחרון לעקר.

לא שהוא בעצמו מבחלי העזרה או קה"ק, כ"א הוא קודש כ א ח ד מ הם והוא קדוש ועתיק, ושייך למקדש, ורבי בנימין קורא ל"הר הבית" בשם עזרה, כמו שקראו לו הרבה נאונים ובעלי מסעות, קראים ורבנים (2). ב. את ה"כותל המערבי" הזה היו הם קוראים בשם "שער הרחמים" (3). ג. היהודים היה להם מקום בפנים הר הבית שהיו מתפללים בו לצד מערב ואחוריהם למזרח, והם היו באים לפנים העזרה והיו מתפללים כשפניהם למערב למקום השכינה (4).

2. ר' יעקב ב"ר נתנאל הכהן בא לירושלם בימי הצלבנים וזהו מה שהוא כותב על ירושלם (5):

ובירושלם מנר-לדוד (6) ובית המקדש ועזרה חרשים (7) אבל "כותל מערבי" ומרתף בנין שלמה המלך (8) ושערי רחמים, באר שהיו רוחצים כהנים (9) וכו' וציון אבשלום (10) וכו'.

(2) הגאון בן מאיר אומר על הקראים שחרגו את ר' מוסי בעזרה, כלומר בהר הבית ראה למעלה פרק ח'. הקראי ר' שמואל שבא לירושלם בשנת הת"א (יבא להלן) אומר "וראינו סביבות העזרה ואת כהל המערבי", וכונתו סביבות הר הבית אחרי שגבולי העזרה ותחומיה נעלמו מכבר.

(3) כמו שהשמונים קוראים את בית מקדשם על הר גריזים ואת בית הכנסת שלהם "פתח הרחמים", כי בעמדם על הר גריזים יאמרו בתחלת תפלתם: על פתח רחמיך ה' עמדת; בביהכ"נ יאמרו אל פתח רחמיך וכו'. התפלה הזאת קוראים אותה בערבית "עקר אלניה", תרגומה כיון המחשבה והחלפתה ומגמתה, והיא כתפלת לשם יחוד קב"ה וכו' שאומרים חסידים ואנשי מעשה לפני התפלה. וכן מעיד בפירוש ר' יצחק חילו שאת כהל המערבי קוראים "שער הרחמים".

(4) לפי האמור יתישבו הדרשות הנה זה עמר אחר כתיבתו. לאמור, אנחנו פנינו להכתל למערב שבמאחריו השכינה, כי השכינה לעולם במערב.

(5) מספור מסעות של ר' יעקב ב"ר נתנאל הכהן הדפוס הרב גרינ הו"ס, נספח לסבוב ר' פתחיה, ירושלם ס"ה, עמוד 4-5, והדפוס ג"כ לפני זה "בירושלם" כרך ז' ע' 90-91.

(6) ר"ל עורנו קים.

(7) הבנינים אשר בהר הבית הם חרשים מהערכים והנוצרים.

(8) כהל המערבי ומרתף, כלומר, אולם העמודים אשר מחתת מדרש שלמה הנקרא "אורות שלמה"—הם בנין שלמה המלך.

(9) שערי רחמים ובאר טבילת הכהנים עודם קמים. כי הם היו יודעים אז בדיוק כל המקומות ע"פ מסורת איש מפי איש; כמו כן ידעו מקום הטבילה של הכהנים, שחיתה בדרום ובמקום חול' היתה, ואמת מים מעין עישם היתה משוכה אליה. אכן מענין שהוא קורא את הטבילה באר, וכונתו כי הבאר הזו הוא המקור של מימי טבילת הכהנים (להלן אדבר באר היטב על טבילה זו). באנש אלגילי' ע' 376 כותב שישנם שלשים וארבע בורות בהר הבית, והגני רוצה לגלות דעתנו על אדות הבורות הללו. ידוע כי רז"ל לא הניחו פנה וזווית בבית מקדשנו אשר לא הזכירו אותה ותאורה, ולזה הקדישו מסכת מדות; אולם מלבד זאת ישנם עוד זכרונות

8) ר' שמואל ברי' שמשון עלה לירושלם בשנת דתתק"ע, וזהו מה שכתב על ירושלם 11).

„באנו אל ירושלם ממערכה של עיר וראינה, וקרענו בגדינו כראוי לנו, ונתגוללו רחמינו עלינו 12) ובכינו בכיה גדולה אני והכהן הגדול מלוניל 18) ונכנסנו בשער 14) עד לפני מנרל דוד ונבא להשתמח עד לפני העזרה 15) ונפול על פנינו לפני שער שבננדרו מבחוק 16)

כהנה וכהנה בתלמוד, אפס בכל אלה לא נמצא זכר כ"א לבור אחד, והוא בור הגולה, אחד היה ופרסמוהו. מאין איפוא באו כל הבורות האלה העתיקים והמשונים (והשוה מאמר החכם ה. מ. מיכלין על הבית בירושלם כרך י"א—י"ב ושם תמצא תאורם, ואם כן ארץ המזרח אתה ותרע שלא לבורות מקוה מים כוננו). אמנם אפשר שבור או שני בורות בצד דרום היו לבסיס למימי המבילה הבאים מעין עישם. וע"כ לא נזכרו בפני עצמם כי על המבילה נחשבו, כמו שמוכר ר' יעקב בזה. והנה על בור אחד, ולמרבח שנים, אפשר להסכים כי הם למקוה מים להמבילה. אבל יתר הבורות וכמו"כ יש עוד בורות סתומים, שאי אפשר להסכים ששמשו בימי הבית למקומות מקוה מים, מי עשה אותם למקוה מים?

והנה ידוע כי בית המקדש כולו היה עומד על גבי כפין, אשר היוורד לתוכן היה מחלך ומסבב בהן כל הבית כלו. ע"כ אני אומר כי כל הבורות הללו הם מהכיפין, כי כאשר בא בר כוכבא לבנות הבית, וכן כאשר באו אחריו לבנות הבית בימי יוליאנוס, ויצאו להבות אש מתוך הארץ מהאדים העצורים בקרבה, נפתחו הכיפין במקומות מספר. אח"כ באו הנוצרים וסתמום בובל ובדומן וכשבאו הערבים תקנו את פרצות הכיפין החריבים ועשו לבורות, והראיה לזה כי בפנים בתוך הבורות הם משונים ותקריותיהם אינם של בורות, וכן נראה גם מקירותיהם, מפני שיש מקומות בהם שנראה כי היה שם מהלכים הלא ונחסמו בבנין המפסיק בין הבור ההוא ובין מקום אחר, וכן יש בורות שבהן מדרגות המעידות כי המקום ההוא לא נועד לבור.

10) באנש אלג'ליל ע' 411 אומר: בשפולי הר חזיתים בנחל הירדוע בשם גיא-הנחם (נחל קדרון) ישנה כפה מבנין הרומאים (!) ההמון יקראו לה שרמור פרעון—מגבעת פרעה" ורומים אותה באבנים; וקרוב אליה ג"כ בשפולי החר עוד כפה אחת מסלע (זכריה הנביא) וקוראים אותה מופיה אשת פרעה. בלי תפוגה נתרקמה אגדה זו מחמת שראשו הוא כחרבות Pyramids שבמצרים, גם ר' משולם מואלשורא כתב שזורקים אבנים על יד אבשלום.

11) המעמר ג' 36-35.

12) נתרשו מאד.

13) רבינו יהונתן הכהן מלוניל.

14) בשער יפו, ובקרבת באב אלכליל, שער עיר אברהם. ידיר ה', היא חברון. גם בימי הצלבנים נקרא שער אברהם. מהשער הזה נוסעים גם ליפוגם לחברון; אך לפני לא היתה לה ליפו שום חשיבות, כי הים היה בבחינת מדבר שממה. לא כן חברון אשר התנועה לשם ומשם היתה רבה ובבירה. על כן נקרא השער ע"ש חברון. ר"ב מסורילה קורא אותו שער אברהם.

15) הר הבית.

16) הוא השער הקמין בחומה הדרומית הנקרא שער המערבים (כאב אלמג'רבה). הוא שער האשפות. (הנזכר בחומה א. ג) אשר דרך בו יבאו מחוץ לעיר.

מרוח לעין עיטם (17) הוא בית המבילה לכהנים (18) ושמה שער שכנדרו בכתל-
המערבי (19) ומיסוד ההיכל (20) כעין אולם גדול אחד (21) אשר ביסוד ההיכל (22) ושם באים
הכהנים במחילה לעין עיטם (23) והמקום ההוא היה בית המבילה (24) והלכנו משם להר
הויתם מקום שרפת הפרה, ושם התפללנו פעמים בעשרה, ועלינו על ההר, ויום השבת
התפללנו בשעת המנחה, שם במקום שהיו הערלים רנילין לבנות שם ע"י, ולא נשא
אותם המקום, כי היה נופל כל מה שהיו בנין בכל שעה. והוא אחד מעשר מסעות
שנסעה שכינה ממקומה (25). והישמעאלים מכבדים אותו המקום (26), ואין בו רק היסוד
בלבד (27). ומקום אשר היה שם הארון עדין קים (28). והלכנו משם למי השילוח (29).

4. ר' מנחם ב"ר פרץ החברוני (דתתקע"ה—1215) שהיה חזן בחברון
שמונה שנים (כותב: 30)....ומשם (מחברון) הלכתי וכו', לירושלים עה"ק, ושם ישבתי
והתפללתי בתוך קהל גדול וקדוש (בתוך ש"ץ) ומהם בעלי משנה ובעלי תלמוד ובעלי
מקרא אנשי שם, והעמדתי ספר תורה על עמוד שיש "במזבח" (31) והייתי על הרציון וראיתי

-
- (17) הוא מכאן כי השער הוא לצד דרום ששם עין עיטם (אלערוב), מפני שסמוך
לשער הזה עוברת תעלת מי עין עיטם העירה.
(18) המקום שנפלו על פניהם הוא אצל המבילה של הכהנים.
(19) נגד המקום שנפלו על פניהם ונגד שער האשפות ישנו שער בעצם קיר הכתל המערבי
הפונה להר הבית (גם הוא נקרא שער המערבים)
(20) מיסוד הכתל המערבי שהוא אחד מהיסודות השייכים להיכל בית המקדש.
(21) האולם הזה הוא בנין בית המשפט (אלמחכמה).
(22) הוא בנין בית המשפט. הוא מחובר לכתל המערבי וסורי אבניו התחתונים הם
מבנין שלמה.
(23) כונתו על הפתח אשר בקיר בית המשפט, בחלקו הצפוני של כתל המערבי.
הפתח הזה הוא למחילה שממנה הולכים לשבילת הכהנים אשר אמת המים של מי עיטם
משוכה אליה.
(24) מקום המחילה מתאים למקום שבילת הכהנים מפני שהיא בדרום והיא בית המבילה.
(25) המקום הזה הוא האצטבא אשר עליה שרתה השכינה במסעה התשיעי. הוא מגיד
כי הערלים היו בונים על המקום הזה בית יראה, ובכל פעם היה הבנין נופל.
(26) הדברים האלה וכן הלאה אינם מובנים. גם קשה שלא הזכיר את הרציון וקברי
מלכי בית דוד. על כן אני אומר כי לפי חסרים לפני זה מלים אחדות, והן: ומשם הלכנו להר
ציון, ושם קברי המלכים והיכל דוד, והישמעאלים מכבדים אותו המקום.
(27) לאמר, מהיכל המלך דוד לא נשאר רק היסוד.
(28) כאשר הביאו מבית עובד אדום הגתי (ש"ב ו). אמנם הוספתי זאת מפני שראיתי
בספר תוצאות ארץ ישראל (יבא להלן) שהזכיר את מקום הארון בהיכל דוד.
(29) מהר ציון הלכנו להשילוח.
(30) חמער ג', 36—46.
(31) כלומר התיבה (בימה) כי כך נקראה התיבה, בימים החם נפיהם בלשון השאלה.
וראה מה שהעירונו למעלה על זה.

מקום בהמ"ק והר הבית, וכוּתל מערבי עדין קים 82) ועל הר ציון קברי מלכי בית דוד. יצאתי מירושלים וירדתי מהר 83) ועליתי על הר הזיתים ושם ראיתי מזבח שעשה עזרא 84) ושמתי ידי עליו, וכו'.

5. "הרמב"ן" (ה'כ"ז—1267) ראש מישבי הישוב האחרון בירושלם, אם כי אינו מזכיר בפירוש את הכותל המערבי, אבל הוא מזכירו בספרו על תפלתו, כנגד הבית הגדול והקדוש במכתבו (הנדפס בסוף פרושו לתורה): "והיכל והר הבית, לשמיר ולשית, וכו' ואויבינו פלילים זה מחריב ועוקר הנבולין 85) וזה מציב ומקים אלילים וכו' כי ביום תשיעי לירח אלול שנת חמשת אלפים ועשרין ושבע באתי בעיר החרבה והשוממה וכו' ואצל העיר כנגד הפתח קרעתי עליה 86) ובבואי כנגד הבית הגדול והקדוש 87) קראנו בבכיה רבה, בית קרשנו ותפארתנו וגו' (ישעי' ס"ד ו'), וקרענו קריעה שניה בתאניה ואניה וכו'".

ובמכתבו השני אחר החתימה כתב: "ותקרא לי לשלום בני ותלמידי ר' משה בר' שלמה אחי אמך, הנני מגיד לך, כי עליתי על הר הזיתים המכוון כנגד הר הבית וכו' ושם כנגד בית המקדש קראתי חרוותיו ובככי רבה כאשר נבא וכו' 88)".

6. הרב ר' אשתורי הפרחי (ה'ע"ג—1818) כותב בספרו "כפתור ופרח"

82) הוא חושב את כותל המערבי עם הר ציון, בחינתו בגבולו ולרגליו. כמו שאחרים כותבים סתם הר-ציון וכונתם גם כן על הכתל המערבי, וקבלה בירדני מוקני ירושלים כי רחוב חיתורים דרומה לחרבת ר' יהודה החסיד ובגבולה, היינו עד מקום כנסת הרמב"ן ועד בכלל ואצל המקום שעומד המכרז הוא הר ציון בקו ישר מזרחה עד כתל המערבי. הדרך, ואחר כך המדרגות היורדות מרחוב הארמנים עד הרחוב הנקרא כיום רחוב חכ"ד, ובערבית פריק באב אל נבי דאוד, ומכתרות אותו ויורדות לרחוב היהודים הן בין הר ציון ובין ירושלים; וכך כותב גם ר' משה חגיו. בספר פרשת אלה מסעי, שהוא שמע קזאת מהמורישקום, והם התושבים הקדמונים, וגם בכתב ירושלים במאמר "מבשרת-ציון" מביא בשם הנגיד (ר"י שולאל) שגם בירושלים מקום היהודים הוא מחר ציון עד סמוך לבית המקדש. ובאנש אלג'ליל ע' 407 כתב על שער ציון, שקוראים אותו שער רחוב היהודים.

83) ירד מחר המוריה דרומה מזרחה לנחל קדרון.

84) הוא מדבר במליצה, וכונתו שהיה במקום שרפת הפרה וראה את המקום ששם היו שוחטים אותה ושורפים אותה והמקום הלזה הוא המזבח, וידוע כי עזרא היה הראשון בבית שני אשר עשה פרה אדמה (פרה פ"ג מ"ה) לפיכך הוא אומר שהוא ראה את המזבח אשר עשה עזרא. והוא המזבח אשר שם שחז ושרף את הפרה, ולחבתו למקום הקדוש ההוא שם את ידיו עליו.

85) לפה"ג כבר מאז התחילו המשלמים לשמש את גבולות מקומות הקדש.

86) לפה"ג מדבריו בא משער יפו והלך ישר לכותל המערבי, כי אם היה בא מכאב אל

עמוד היה קורע קריעה ראשונה בצופים.

87) כונתו לכותל המערבי.

88) המעמר ג' 54—66.

פ"ו: 89) ...אבל הפרה היתה נשרפת בהר המשחה וכו', והוא במזרחה של ירושלים. עוד היום מקובל המקום ההוא והוא צפוני לקבר חלדה (40) כמטחי קשת שפל ממנו מעט. עוד הוא כותב הלאה: "מכל זה נראה כי מה שאנו רואים היום בזמננו זה מהכתלים העומדים האלה, שהם כתלים מחומת הר הבית, עוד היום נכר שער שושן למזרח, והוא סגור אבני גזית 41, ואם תחלק זה הכתל לשלשה חלקים יהיה זה הפתח בחלק ראשון בצד קרן מזרחית-דרומית, וכן נכרים שני שערי חלדה לדרום 42, וכן נכר שער הקיפונים למערב וכו' וכו'.

ולצפון הפתח הסגור אשר במזרח, שאמרנו עליו שהוא שער שושן, כמטחי קשת יש בכתלו שני שערים נבונים מאד בכיפות מחוץ, ודלתיהם ברזל והם סגורים לעולם וקורין להן ההמון באב אל רחמה וכו' וכו'.

אם כן היום, שאנחנו בחשאינו מבחוץ, נוכל להתקרב לענין תפלה והשתחויה עד אותם הכתלים, וכן עמא דבר: באים עד אותם הכתלים ומתפללים לאל ית' לפני אלו שני 43) השערים שהזכרנו 44).

7 המקובל ר' יצחק בר' יוסף חילוף 45) (ה' אלפים צ"ג—1333) כותב בספרו "שבילי ירושלים": "בעיונותינו במקום הבית הקדוש בנוי עתה בית מסגור

39) כפתור ופרח ירושלים תרנ"ז ע' עז' צ"ב—צ"ד.

40) קבר חלדה הוא בדרום הר הויתים ומכוון נגד מדרש שלמה, שהוא בקצה הדרומי של הר הבית. בעבור זה מקום שרפת הפרה הוא צפונה לקבר חלדה ומכוון נגד מקום ההיכל שהוא צפונה למדרש שלמה.

41) הוא השער שהיו הערבים קוראים אותו "שער המתים", מפני שמשם הוציאו הם את מתים אחרי התפלל עליהם מהר הבית, בכדי לקברים בבית הקברות אשר בגבול חומת הר הבית מזרחה, והוא דרוסה לשערי רחמים. אכנס כבר אמרתי שלפיד שער שושן הוא שערי רחמים, מפני שהשער הזה הוא קטן והוא בקצה הדרומי, בעוד אשר שערי רחמים הוא מכוון נגד מקום העזרות.

42) בחומת הדרומית ישנם שלשה שערים סתומים ומהם וחללה מערבה נראה קצה משקוף שער הקיר מדרש שלמה יפה מאד והשער מכסה בבנין, אולי שם הם שערי חלדה. 43) כצ"ל, וכך הוא הנוסח בתוצאת דפוס וינציאה שנת ש"ש, אבל בתוצאת לונדן ירושלים תרנ"ז חסרה מלת "שני".

44) לכאורה יש לחשב שכונתו על שני השערים של שערי רחמים, אבל קשה למה אמר "אותם הכתלים" בלשון רבים, היה לו לומר "אותו הכתל" בלשון יחיד, על כן אני אומר שאשר שכונתו על שערי רחמים מזרחה ושער קיפונים (כאב אל שלשה) שם הכתל המערבי, ומה שאמר "אותם הכתלים" בלשון רבים כונתו על הכתל המזרחי שם שערי רחמים ועל הכתל המערבי שלנו.

45) הספר "שבילי ירושלים" לר' יצחק חילו נתחבר בעברית, ואליקום כרמלי פרסמו Itinéraires de la terre sainte צר 235—294 בתרגום צרפתי, ע"פ כ"ז מהספריה הלאומית בפריז מספר 144. וכיון שהמקור העברי אבר תורגם לעברית מצרפתית עיי' י. ו. חורוויץ "ירושלים" כרך יג ע' 84—88. ר' יצחק חילו יצא מעיון לאריקתו, אשר בארגון בספר

שנבנה על ידי מלך הישמעאלים אשר כבש את ארץ ישראל ואת ירושלים מיד הערלים וכך היה מעשה⁽⁴⁶⁾: המלך, אשר נדר נדר לשוב לבנות את חרבות בית המקדש בתת ה' בידו את העיר הקדושה, דרש מאת היהודים להודיע לו את מקום החרבות [ההן], יען כי הערלים בנלל שנאתם לעם ד' עשו את החרבות ההן למקום אשפה עד אשר לא ידע עוד כל איש אותן. ויהי אז זקן אחד שאמר למלך אם יואיל המלך להשבע כי ישאיר את הכתל המערבי אנלה לו את מקום חרבות בית המקדש. מיד שם המלך את ידו על ירך הזקן וישבע לו לעשות את אשר בקש. הזקן הראה לו את חרבות הבית תחת גל של אשפה. ויפנהו המלך. המלך בעצמו נקה את החרבות עד אשר שחר המקום ההוא כליל, אחרי כן בנה את הכל מחדש וזלתי כתל המערבי ויבן שם היכל נהדר מאוד אשר הקדישו לאלהיו הוא הכתל המערבי אשר מול היכל עמר בן אלכתב הנקרא „שער הרחמים“⁽⁴⁷⁾. היהודים באים לשם להתפלל⁽⁴⁸⁾ כמו שהעיר כבר הנוסע⁽⁴⁹⁾. הוא היום אחד משבעת הרברים המצוינים בעיר הקדושה: מגדל דוד היכל שלמה⁽⁵⁰⁾.

הוא ובני ביתו, ובא לירושלם בשנת ה' אלפים צ"ג, ומשם כתב למשפחתו אשר בספרד על מה שראה ושמע בא"י.

⁽⁴⁶⁾ ענין חספור הזה הוא גלוי בית המקדש ע"י עמר בן אל כמאב. האגדה הזאת מאמתת שלשה דברים: א) הנוצרים הפכו את בית המקדש למדמנה ומזבלה. ב) כי עומר בן אל כמאב נתן זכויות ליהודים בבית המקדש ובפרט נתן להם את הכתל המערבי. ג) ר' יצחק חילו שמע אגדה זו מהיהודים במאה הראשונה לאלף הזה סבלי להגיד את שם המלך. כמאתים וחמשים שנה אחרי שמוע הר"ם חגיו אגדה זו מקוששת ומתובלת מפי הישמעאלים על שם השלמאן שלים המפאר.

⁽⁴⁷⁾ הוא אומר בפירוש ובשפה ברורה כי „הכתל המערבי“ היה נקרא בפי היהודים בימי קדם בשם „שער הרחמים“, כמו שהוכחתי בכאורי לדברי ר' בנימין [משודילה] (למעלה ע') ⁽¹²⁸⁾ אשר הר"י חילו מסתיע בדבריו.

⁽⁴⁸⁾ הנהו אומר בפירוש כי היהודים באים להתפלל לפני כתל המערבי שלנו. החברל בינו ובין ר' בנימין משודילה הוא: כי בימי ר"ב היו נכנסים להר הבית ומתפללים אצל כותל המערבי במרומו ועל ראשו ופניהם למערב, ובימי ר"ח דנן היו מתפללים לרגלי הכתל המערבי כמונו היום.

⁽⁴⁹⁾ הוא ר"ב משודילה.

⁽⁵⁰⁾ הוא המקום שהיה בימי הצלבנים לבית חולים, והר"ב מזכיר אותו. מג"ר אל דין אומר, כי הוא בנין הילני אם קונסטנטיין, אחר כך לקחו צלאח אל דין מיריהם ויעשו לבית חולים גדול והיה ידוע בשם בימארסטאן, ובימינו נתנו השלמאן עבר אל חמיר לווילהלם השני ויבן עליו כנסייה, ויחנכה בבואו הנה י"ג חשון שנת תרנ"ט, 29 אוקטובר 1898.

⁽⁵¹⁾ לפניו היה בנוי על הקבר ההוא בית תפלה גדול להנוצרים, אפס אין הקבר הזה של חלדה הנביאה, שהיתה קבורה בירושלים לפניו החומה. והר"ש בספרו „פרי תבואה“ (הובא בתבואות הארץ תוצאת לונץ שמי"ח-שנ"ב) מביא ששם קבורה קדשה רקדנית ויגית שהתנצרה בערך שנת 453—ד' ר"ג, ושמה מרגאריטא פילאגיה. אחינו בני ישראל הולכים להשתטח שם, גם אנכי הייתי שם בילדותי פעמים, פעם עם הנשים ופעם עם החכמים, ועשינו הקפות לקברה

קבר חלדה הנביאה, קבר המלכים⁵¹, היכל הילני המלכה⁵², שער הרחמים וכתל המערבי.

אחרי תארו את ששת המקומות הנז"ל הוא מסיים: הדבר המצוין האחרון שבעיר הקדושה הוא כתל המערבי שזכרנו לעיל.

יז.

הידיעות על הכתל המערבי מהמאה השניה עד סוף המאה הששית לאלף הששי הזה.

1. ר' אליהו מפירארה (1) (ה' קצ"ה—1485), שנראה מדבריו כי מנו אותו לרב בירושלם, עלה אליה בשנת קצ"ד וכתב לבניו באיטליה בסדר "יול מים מדליו" (בלק) שנת ה' קצ"ה: "והנה תחנתי אל ד' מול בית קדשו להפירות אתכם ולהרבות אתכם" (2).

2. ר' משולם בכמ"ר מנחם מואל טרה (3) (ה' רמ"א—1481) כותב: "בית המקדש יובביא עדיין הוא מוקף חומה, ולצד מזרח שערי רחמים והם מברזל טבועים בארץ כמו ב' אמות, והמותר למעלה מהקרקע והם מסגרים, ובשולי

(בחלצנו אל הקיר) בקראנו "אשת חיל מי ימצא" וגו', וחכם אחד הביא פקעת חופים ויהי הולך סביב וכורך החופים על מצבתה לשלחם לקרוביו לחוץ לארץ לסגולה (למעוברים לכרך אותן על מתניהן לבל תפלנה).

51) היא המערה הידועה בשם "כלבא שבוע". עתה היא ריקה ורק הגולל אשר על פתחה מצד שמאל מעיד על חשיבותה; בקטנותי ראיתי שם גם את הדופק, אבל כשהלכתי בפעם האחרונה לא מצאתיו עוד. "א"ז ודודי הרב מוהר"ר פריג' חיים ז"ל היו זוכרים את הארונות המכוסים אשר היו במערה. הגולל הוא אבן גדולה, גדולה מפתח המערה, היו גוללים אותה אל פתח המערה וסותמת הפתח ולמען לא תגלגל משם היו סועדים אותה באבן קטנה חדה ההולכת ומתעבה, והיו תוחכים את חודה תחת האבן, למען תעכב אותה מלהתגלגל. האבן הזאת נקראת "דופק".

52) הוא הבנין העתיק היפה אשר אחורי בית הממשלה בימי התרכים (והיום הוא בית ספר להיתומים המשלמים של הממשלה). בדרך היורד ישר מכאן אלזית להואד (שיורפואון) מזרחה, ואחרי בתרו את הואד ילך נכחו ישר מזרחה לשער הר הבית הנקרא באב אל נאמר (המפקח), אשר אצל בית הסהר הקדמון לפושעים ורוצחים. הנקרא חבש אלרם או חבש אלרבאט, כי שם הוא חמזור שבנה המלך הממלוכי אלמנצור מחסד ביק קלאוון, ואז היה נקרא השער הזה באב אלרבאט אלמנצורי (בספר מסאלק אל אבצאר עמ' 160). היהודים מיחסים אותו להילני המלכה. בקטנותי ראיתי את הסירים הגדולים—סירי הנחשת שמיחסים אותם לשלטה המלך. שם בית תבשיל לחקדשות המשלמים, שבו יבשלו חשים (דיסא) ומחלקים לעניי המשלמים יום יום עד היום.

(1) המעמר ג' 80.

(2) רבים מרבנינו היו כותבים במקום "כתל המערבי"—"מול בית קדשנו".

(3) "ירושלם" א. 166-219.

הפתחים הנז"ל יש קברים מהישמעאלים, ועבה מאיר 4) בנין שלמה המלך ע"ה מבנין הישמעאלים. והאבנים הגדולים אש (אשר) בבית לים 5) דבר גדול להאמין כי כח אדם ישימים במקומם כמו שהם 6).

ולהלן: „והכתלים מבית המקדש במקום שהיה שבור ושרוף בנו אותו הישמעאלים והוא מוקף כלו, אף כי עב הוא מאד מה שבנו? הישמעאלים (נגד) הכתלים נבוהים הרבה, אף כי אינם נבוהים. ככתחילה בעיונותינו 8), ויש לבית המקדש י"ב פתחים אשר מהם ננעלו חמשה. שנים מהם שערי רחמים" וכי,

ולהלן: „וכל אלו 9) הולכין בכל שנה ושנה וכל הקהל אחריהן על הר ציון 10) ביום תשעה באב לקינן ולבכות. ומשם 11) יורדים בעמק יהושפט והולכין על הר הזיתים אשר משם רואים כל בית המקדש וקונין על חרבן הבית ההוא

3. רבינו עובדיה מברטנורא 12) (הרמ"ח—1488) כתב במכתבו הידוע 13) ביום ח' אלול (רמ"ח—1488). „וכתל מערבי, אשר הוא קיים עדיין, ר"ל חלק ממנו, אבניו הם אבנים גדולות ועבות לא ראיתי כגודל 14) ההם בשום בנין קדמון לא ברומי ולא בשאר הארצות“.

„ובקרבן מורחית צפונית של בית 15) שם פנה אחת מאבנים גדולות מאד ונכנסת תחת הפנה ההיא 16) ושם בנין גדול בנוי על 17) נבי העמודים גדולים ונבוהים, והעמודים

4) כך יש לגרוס במקום הנדפס: ועבר מאור [מזה]

5) ר"ל האבנים שבצר מערב. לאמר: הכתל המערבי. ובנדפס: לים.

6) שם ע' 202.

7) כך יש לגרוס במקום הנדפס: אף כי ער הוא מה יש כנו הישמעאלים מאד.

8) אף כי הבנין של הישמעאלים הוא עב והכתלים גבוהים, ככל זאת אינם דומים לכתלי ביהמ"ק. אפילו שעתה בעוה"ז השפלו ואינם גבוהים ככתחילה.

9) ראשי העדה והרבנים וכו'; שם עמ' 207.

10) גם כאן כונתו לכתל המערבי שעומד בגבול הר ציון ולרגליו ביהמ"ק. ונקרא

ג"כ הר ציון ע"ד התרגום לאיכה ח' יח: על הר ציון ששם—על דין בית מוקדש ראית צדי.

11) מהכתל המערבי היו הולכים דרך שער האשפות ויורדים לעמק יהושפט הוא נחל קדרון.

12) המעמר ג' 83-150. 13) שם עמ' 139-140.

14) [ובנדפס בשאר החם, והמלה „בשאר“ השתרבבה הנה מן השורה השניה.

„בשאר הארצות“]

15) הוא אולם בית המשפט (אל טחכמה) או בית אבו אלסעוד, העומד דרומה לשער

המערבים שבקיר כתל המערבי.

16) אם הוא אולם בית המשפט כונתו על פתח המחלה שכתלקה הצפונית שבכתל

המערבי, או שיש שם בפנה עוד פתח אחד אשר משם נכנסים לאולם העמודים מלבד האולם הנקרא „ארוות שלמה“, ואם הוא בית אבו אל סעוד עלינו לומר שהיתה שם כניסה לארוות שלמה, כי מגיר אל דין אומר (ע' 379). כי לארוות שלמה יש כניסה בצד דרום ואינו מוכר,

כי יש כניסה בצד מזרח. 17) כ"ה בכת"י ובנדפס: „עדי“.

רבים מאד עד שנלאיתי מהלוך עד סוף כל הבנין ההוא כי רב הוא והוא מלא עפר אשר השליכו שמה מהריסת הבית, ובית המקדש עומד ע"ג אותם האבנים, ובכל עמוד ועמוד יש נקב להכניס בו חבל ואומרין ששם היו קושרין הפרים והאילים של זבחים" וכו'. ולהלן מספר ר' עובדיה: "ועמק יהושפט (19) הוא עמק קטן בין הר הבית להר הזיתים ושם קברות ה' ה' ה' ה' (20) הר הבית בשפוע והקברות החדשים תחת הר הזיתים והגיא ביניהם וסמוך להם יד אבשלום".

רבינו עובדיה אינו מזכיר את ענין התפלה על יד הכתל המערבי מפני שזה היה דבר ידוע ומפורסם.

4. הנוסע האלמוני תלמיד הר"ע ב (הר"י—1495), בא לירושלם ביום ששי י"ט חשון הר"י (= 9 אוקטובר 1495), ובמכתבו הוא כותב (21): "בתוך העיר סמוך לבה"מ יש מקום פנוי וריקס ילכו כל הקהל אחר התפלה להתפלל ניכח בית המקדש, כי משם יראו (22) המקום הקדוש נורא וסמוך אליו יש מדרש שלמה המלך ע"ה". "המקום הפנוי", "נוכח בית המקדש" הוא המגרש שלפני כתל המערבי: הוא בתוך העיר, הוא פנוי וריק וסמוך למדרש שלמה, ובלכתם לשם רואים את ביה"מ"ק, מפני שבימים ההם לא היו הבנינים הרבים החוסמים את הדרכים והמכסים את כתל המערבי, ואינו מזכיר את השם "כתל המערבי" מפני ש"המקום הפנוי" היה רחב ומפנה כלו למקדש. מדבריו נראה, שהיו תולכים להתפלל בכל יום לפני הכתל המערבי.

5. ר' ישראל אשכנזי, (ה"ר"פ—1520) הדיין בירושלם, במכתבו להר"ר אברהם פירושא, כותב (28): "ובפי אפרש לרום שמים נגד כותל המערבי וכל אחד ואחד בשמו אזכיר וכו' וידע כל הנסתרות סהדי, כי בנשאי כפי אל דביר קדש על הרוב אצוה את ברכתו עליך ועל ביתך" וכו'. ואין שום אדם (נכנס 24) מצד האסור, ובלאו הכי

(18) הוא הלך תחת בית המקדש מפני שקימא לן שהמחילות לא נתקדשו ויותר ללכת שמה.

(19) הוא נחל קדרון.

(20) גיא "ושם קברות היהודים, עתה הקברות הישנים תחת הר הבית וכו'. לאמור: הקברות הישנים הם בשפולי הר הבית והחדשים הם בתך הזיתים, ז. א. כי שפוע הר הבית הדרומי היה כלו קברות ליהודים ועתה הוא כלו בידי הערבים; וגם באלה מסעות כתוב שבת הקברות ליהודים הוא בשפולי הר הבית ובשפוע אשר נגד קבר זכריה חנניא. אנכי זוכר כי היו שם מצבות, ובבחרותי ספר לי אחד מוקני ירושלים כי בפרץ החלירע בירושלים בשנת התרכ"ה קברו בשפוע הזה היבנה מתים מחליות. השפוע הזה הוא בידי הערבים, וכמו כן הרבה קברות יהודים הם בתוך חצרי הפלחין מכפר סילואן. וראשי העדה אינם עושים מאומה, דור הולך ודור בא ונחלתנו בידי זרים.

(21) המעמר ג' 68.

(22) הכתיב: ראוי.

(23) המעמר ג' ע' 184, 185, 189, 190.

(24) להר הבית.

הישמעאלים אינם מניחים להתקרב, ואומרים בזמן שהיה המלך תוגר (25) בכאן היו היהודים עמו ונכנסו בתוכו וכלם מתו (26).

6. ר' יצחק בכ"ר מאיר לשיף (הרצ"א—1581). במכתבו מירושלם כותב (27): כלו בדמעות עיני ונימס לבכי בצפייתי אשר צפיתי חרבן, כחל המערבי עומד לבדו על יסודו, וכל שאר הבנינים ימר כבודו (28), הכיתי כפי על כפי ומאנק דום בראיתי מדרש שלמה אצל מקדש השם נעזב ממנו על יד אדם" וכו' (29). ולהלן: „ומצדו בתים (30) הרבה יפים בתוכה וכו' בית הקברות של יהודים נלקח מהיהודים שהיה בצדם ונתרחקו כמסחוי קשת, מכל מקום סמוך למקדש מתקברים (31) וכו' וכו'.

יצחק משרתכם בכ"ר מאיר לשיף

יום ואו בנחץ (בחפזון) פ' והיה כי תבאו אל הארץ (פרי' בא) אתן אתכם לשם ולתהלה בכל עמי הארץ בשוכי את שבותיכם וכו' (32).

7. רבני הישיבה בירושלם כותבים במכתבם (33) בשנת רפ"א (1521) „נתקבלה תשורתך באהבה רבה, לרצון לך לפני אלקיך, נתחלקה לעניי עמנו ככל

(25) השלטאן שלים בכואו לירושלם האיר פניו ליהודים והרשה להם לבא אל הר הבית והוא גם נתן להם להחזיק כחל המערבי כבת חלה.

(26) לא האריכו ימים.

(27) המעמר ג' 180.

(28) נעשה חליפין ותמורת לרעה בבנינו.

(29) בית המקדש יצא מידנו ע"י אדם, הם הרומאים.

(30) בנדפס: צבחים.

(31) הנחו אומר בפירוש שהמשלמים לקחו את בית הקברות של היהודים הקרוב לקבריהם בשפוע הר המוריה, והיהודים התרחקו מבית הקברות שנלקח מהם כמסחוי קשת ונקברים בעצם הר המוריה, בשפולו. עתה בימינו אין זכר לבית הקברות ההוא, כי מה שקברו היהודים כמסחוי קשת גם כן לקחו, והלך החבל אחר הדלי.

(32) רי"צ בן לשיף דגן הוא הנוכח בתשובות יכין וכו"ז סימן קל"ה. בחתימת מכתבו כתב היום והפרשה אך מספר השנה חסר. לשיף מלת „הארץ“ שכתב אותה פעמים היא מספר השנה: ה' אלפים רצ"א. והאות כי הוא ב' הזמן ההוא: א. החתימה בכ"ר היא מהאחרונים. ב. הרע"ב כותב שבית הקברות הישן הוא בשפולי הר הבית והחדש בתחתית הר הויתם אצל קבר זכריה ויד אבשלום. והרי בן לשיף כותב שבית הקברות שבתר המוריה, החלק העליון, נלקח בתחלת ומקברים במרחק כמסחוי קשת בשפולי ההר. ובזה הוא משלים את דברי הרע"ב וסותם את הגולל על בית הקברות ההוא. ג. בן לשיף מספר ממלחמת עשרת השבשים, ור"י אשכנזי במכתבו לר"א מפירושא בשנת ר"פ מספר מהיהודי השכוי שספר ע"א עשרת השבשים ומלחמותיהם וגם הריי אולי שמע מהשכוי ההוא.

(33) המעמר ג' 197.

אשר נזרת וכרצונך כחכה בבית תפלתנו והתפללנו עליך לפני בית קדשנו ותפארתנו. (84)

8. הנוסע האלמוני (85) משנת רפ"ב (1522) כותב: "...וכתל המערבי שנשאר אינו כל רוח מערבי רק חתיכה א' ארכה מ' או נ' אמות ועד חצי גבהו מימי שלמה שהאבנים נכרות בגדלן ובישנן ומתחתיו ומעלה הוא בנין חדש".
9. ר' אברהם רפאל בהגאון כמוהר"ר עזריאל טרבוט כותב מירושלים לכמ"ר אברהם מפירושא (86) בערך 1520—1525. ואחר כך נבא בהור וספר מעשרת השבטים והתפאר ששלחו המלך משבט ראובן להסיר אבן מכתל מערבי אשר בנה ירבעם בן נבט בדרך כשוף זה עכב הנאולה והוא הבחור הוציא האבן מהכתל בפני הנגיד ר' יצחק שולאל, אבל הנגיד הכחיש לר' רפאל את הספור והנגיד אמר על הבחור הנ"ל שהוא מסית ומדיח" (87)

10. באגרת יחוס האבות לאלמוני (88) (ה' רצ"ז—1537) אנו קוראים: "ירושלם עיר הקדש חרבה בעיונותינו ואין שם מבנין הישן כי אם קצת מיסודי החומות ועתה בשנת רצ"ז לפ"ק התחילו לבנות החומות (89) סביב לעיר במאמר המלך שלמאן סלימאן ע"ה. (40) בית המקדש חרב בעיונותינו לצד מזבח וכו' ולצד מערב כתל מערבי בנין קדמון שלא זזה ממנו השכינה, שער בנימין קוראים לו בלשון ערבי באב אל אשכאט (41) ר"ל שער השבטים שם ברכת דם הנזבחים" (42).
11. הרב האר"י ז"ל (43) (של"ב—1572): הר"מ חניו בספרו, פרשת אלה

(34) זהו כתל המערבי.

(35) ירושלם י' ע' 25.

(36) קבץ על יד שנה ד. אגדה זו הראה לי מר אליעזר ריבלין.

(37) מהדבור "אבל הנגיד וכו'" עד הסוף לפי הנראה היא תוספת מיר אחרים ולא מכותב המכתב. עכ"פ אגדה זו נפלאה במינה, וצריך לחפש בסדרשים אם נמצא זכר לאגדה זו, כן ירבעם בן נבט בנה אבן אחת בכתל המערבי.

(38) המעמר ג' 208—230.

(39) החומה נבנתה בשנת 943 הגרי המתחלת 20 יוני 1536, וביום י"ט רג"ב הוא ר"ח ינואר שנת 1537 נשלמה. לפי זה נשלמה בשנת רצ"ז, והרי"ש בכתבאות הארץ, בחלקי מעשה הארץ (ירושלים תר"ה) ל"ז ע"ב, ומ"ה ע"ב כתב בשעות 5287 תחת 5297.

(40) כותב האגרת רצה לכתבי יריה וכתב ע"ה, כי השלמאן סלימאן מלך בעשרה לחדש שואל 926—10 אלול ר"פ ז"א 23 ספטמבר 1520 ומת ב' 20 צופר 974 הגרי—כ' מנחם אב שכו'—ספטמבר 1566.

(41) שער בית המקדש.

(42) שמה ברכת בני ישראל. בבחרותי היתה ריקה ועתה מלאה עפר וחורשין וזורעין אדמחה.

(43) הוא נולד בירושלים והחדר שנולד בו הוא כיום בית מדרש. הוא נסע למצרים ואחר כך בא לירושלם בשנת של"א-שלי"ב.

מסעי" קחב ; "והאלקי מוהר"י לוריא ו"ל רוח ה' דיבר בו הוא גם כן אשר קיים ואישר כל אותו תחום ארץ-ישראל בערי הקדש בסימניהם ומצריהם בכל הקברים המצוינים שם סביב וכו' וממך ידו על כתל המערבי".

12. ר' שמשון ב"ק 44 (שמ"ד—1584) במכתבו מירושלם בשנת שמ"ד כותב(45): „אם באתי לכתב שבת העיר הקדושה הזאת אפילו בחרבנה וכתל המערבי של בית המקדש ובית הקברות בעמק יהושפט ומי השלח שעולה ויורד בכל יום ומגדל דוד וכו'".

13. חכם אלמוני (שפ"ה—1626). במכתבו מירושלם לקרפי שבאיטליה כתב: 46 ואין רשות ליהודים להכנס בתוכו 47 ורק תוצה לו סמוך לכתל המערבי להם רשות להקרב וזה בשעת שלום. כי עתה שהוא עת מנדר 48 גזרו הק"ק שלא תהיה בו דריסת רגל, וכבר השבוע הראשונה שהנעתי קודם הנזרה הלכתי עד היסוד בה, ונשקתי והשתמחתי להגליו ושם אמרתי תפלות מסודרות 49.

14. ספר חרבות ירושלם 50 (שפ"ז—1627). בהקדמת הספר: „והנה שפתי לא אכלא מענות אנב אורחין אל דברי האומרים כי יותר טוב היה לצאת מירושלם מלהכניס עצמנו בעובי החובות וכו' ראשונה וכו' שנית וכו', ששית, כי הנה אלהינו זה קוינו לו עומד אחר כתלנו, לא וזה שכינה מכתל מערבי להשנית על כל צרכי בני ישראל בכל מקום שהם, ואם ה' יתברך מאהבה אותנו נתאוה לדור עמנו במקום הקדוש הזה אף על פי שהוא רואה נזים מקדים בהיכלו, ואיך יעלה על לב איש אשר בשם ישראל יכנה שוכהו האב הרחמן להסתופף בבית ד' לעזבה ולהפרד ממנה משום דררא דממונא ולהניחה ח"ו שכולה ונלמודה" וכו' ובסוף כותבים חכמי ירושלם: „ואנחנו לא נחשה מהעתיר לאלהינו הנה זה עומד אחר כתלנו יושלח עורכם מקדש ומציון יסעד אתכם וכו'".

15. ר' גרשון במוה"ר אליעזר 51 (שצ"ה—1635) בספרו „אגרת הקדש" 52 כותב: „ובית המקדש חרב בעוה"ר. וכתל המערבי עדיין עומד מהבנין הישן"

44 ר"ת בני קדושים.

45 המעמר ג' 238.

46 ירושלם ח' 77.

47 לאחר הבית.

48 נחמת גזרות אבן פרוך.

49 היו להם תפלות מסודרות. מלוקטות מסדורי התפלה והמחזוריים ומסדורי תחלים.

50 הספר הזה הוא מגלת התלאות אשר סכלו אבותינו בירושלם מהמושל אבן פרוך מיום

כ"ו טבת שפ"ה עד י"ב כסלו שפ"ז. ונרשם בווינציה השפ"ז. ועתה הרפסו שוב מר אליעזר רבליו

בסבוא ותערות. ירושלם תרפ"ח.

51 ירושלם ו' 26.

52 אסמדרם שצ"ח.

16. הנוסע הקראי ר' שמואל ב"ר דוד (58) (הת"א—1641) כותב: „ביום ראשון קמנו והלכנו וראינו סביבות העזרה (64) ואת כותל המערבי שהוא נשאר מהבנין שלמה, והבנין של הכתל גבוה מאוד מאבנים גדולות“.

17. הנוסע הקראי ר' משה ירושלמי (55) (התמ"ו—1665). שבקר ירושלים בשנת התמ"ו (1655) כותב: „וכתל המערבי של בית המקדש עדין עומד, הוא שבנה שלמה המלך ע"ה, והוא יראה מעל גגות בתי ההקדשות שלנו. ועלינו על הגגות וראינוהו וכן הלכנו אצלו ועשינו השתחויה ורצינו את אבניה ואת עפרה התחבקנו“.

18. הקראי ר' בנימין ירושלמי (56) בר' אלי' שבקר את עיר הקדש בשנת תמ"ה (1686). כותב: „אחר כך הלכנו לכתל המערבי להתפלל שם, והוא תוך ירושלים אצל בתי הגויים והוא מזמן שלמה המע"ה ובנוי הוא באבנים גדולות ארוכות כמו י" ורתות ורחב כמו ה' ורתות והתפללנו שם ואם ירצה אדם ללכת בכל יום אל כתל המערבי מניחים אותו הישמעאלים ללכת להתפלל, על כן הרבה פעמים היינו הולכים לכתל המערבי להתפלל, אבל הישמעאלים אינם מניחים שם שום נכרי (57) ללכת קרוב לרחובות הקרובים לכתל המערבי לראות אותן“.

19. הרב ר' משה גאלאנטי (תמ"ט—1689). הר"מ חניז בספרו „פרשת אלה מסעי“ כותב על זקנו הנאון ר' משה גאלאנטי ראש רבני ירושלים. (נפטר בשנת תמ"ט), שבערבי פסחים וערב יוה"כ היה הולך לכתל המערבי, עם היות דבין פתיחין ליה בעליתיה סמוכות ונראות אל הכתל שבר פסיעות היה מרויח ללכת שמה והיה קורא שם בערב פסח מסכתא פסחים ובערב יוה"כ מסכתא יומא, ועל שאר התפלה היה מוסיף וקורא דינאל סמן מ' עד סוף, תפלות עורא בסמן מ' מפ' ו' עד גמר הסמן ותפלה קצרה של נחמיה סמן א' מפ' ה' עד סוף הסמן, וקורא מאמר בזהר ח' ג' דף קי"א ע' ב'. „פסח ר' יצחק ואמר דומה דודי לצבי“ והיה אומר „ברוך אלהינו שבראנו לכבודו“ ו„עלינו לשבח“ ו„על כן נקוה לך“.

20. הרב ר' משה חניז (תכ"ט—1669). כותב בספרו הנ"ל „דהנה זה עומד אחר כתלנו דהינו אחר כתל המערבי, דכתל זה לא נחרב לעולם, יען הוא בנוי ומיוסד על היסודות שבנה דוד, שלא שלטה בו יד האויב כלל ועם היות שהם היו

(53) ירושלים ו' 27.

(54) הר הבית.

(55) „ירושלים“ ו' 27.

(56) ירושלים, ו' שם.

(57) נוצרי, לאסר לא היו מניחים לנוצרים להתקרב להר הבית ואף לא לרחובות הסמוכים לו.

אומרים: "עלי, ערו עד היסוד בה" לא הצליתו במעשה, כי אם עד היסוד ולא היסוד בכלל, למה? שנשבע לו הקב"ה (לדוד) שאינו חרב לעולם, כאשר עינינו המהירויות שעדיין בקומתן בצביון הם עומדין, כאלו עכשיו הן נגמרו מיד האומן האלקי, אשר תקע ויסר אותן העמודים למאות (58) דרך נם ולא דרך טבע כלל לפי נבהן ועובין שהוא דבר נמנע שנעשו ונתקעו ונתיסרו שם על ידי בני אדם, אם לא בסיוע אלקי דוקא כמ"ש והבית בהבנותו (מ"א יז). וחזותן של העמודים ואבני כתל המערבי גם כן בנבהן ורחבן ועובין מוכיחות דהן אבנים יקרות. אבן שלמה מסע כמו שהסיעם מן ההר וכו'.

והנה שארית כתל המערבי שנלה אותו הקיסר שכבש את העיר (59) נראה גם כן שהוא בנין ישן, בנוי על ידי אבנים שנחתכו ונתקנו על ידי השמיר, וזה מוכרח מכת עובין ורחבן ורביקותן, כי כל אבן היא יתר משבעה אמות ארך וחמשה ברחב, והעבי אי אפשר לשער מחמת הבנין שבנו עליהן.

והנשים צדקניות הולכות בכל ערב שבת ומכבדין לפני כתל המערבי ואין דובר

דבר.

וביום שבת ויו"ט אחרי יציאת ביהכנ"ס יש מהבעלי בתים שיש להם בתים שהחלונות פתוחות לכתל המערבי קרוב ונראה כאלו היו סמוכים שם ומתפללים תפלה קצרה, וזה נוסחה בקצור. מתחילין: "ואני ברב חסדך וגו'" ואחר כך אומרים מזמור קכ"ב: "שמחת באומרים לי" וגו' ואחר כך פרשת התמיד ומוסף היום ו"פסום הקמרת" ו"ברוך אלהינו שבראנו לכבודו וכו' ו"אין כאלהינו" ו"עלינו לשבח" ואומרים קדיש והולכין כא"א לביתו (60). ויש מהם שלאחר מנחה הולכים לכתל מערבי עצמו ומתפללין תפלה זו ואין מי שיצפצף פה להם. ואם איזה שועל קטן שיוצא מן המקדש כדרך כל השועלים קטנים שהוצים לנשוך ואומרים בפיהם לשם בנוי "יהודי" יש שם מהגדולים שמוחין בהם.

ובספרו "שפת אמת" הוא כותב:

"ועם כל זה ממכון שבתו השנית מציץ בין התרכים ועונה לעמו בעת צרה, כמו שאמרנו: "קולי אל ה' אקרא ויענני מהר קדשו סלה" כי לעולם לא וזה שכינה מכתל המערבי" וכו' ולהלן: "נשאר הרשימו דקדושה ולא וזה שכינה מכתל המערבי" (61).

(21) ר' גדליה מסמיטיץ (תס"ה-1705). שבא לירושלם בחבורתו

(58) כונחו על ארוות שלמה.

(59) השלשון שלים. כמו שאביא להלן בהאגדה.

(60) היו מתאספים בבתיים שיש להם חלונות הנשקפות על פני הכתל המערבי ושם היו

מתפללים תפלה קצרה.

(61) נשאר רושם ומורגש שהשכינה לא וזה מכתל המערבי.

של ר' יהודה החסיד בשנת ת"ס כתב בספרו „שאלו שלום ירושלם“ (62): „כתל מערב הוא בנין ישן ואבנים גדולים מאוד וכו' כשאנו הולכים להתפלל אנו עומדים אחורי כתלנו ממש סמוך לו ובערב ר"ח ובשאר תעניות הולכין שם להתפלל ואף שהנשים בוכות בקול מר אין מוחה בידן וכו' ולפעמים בא ערבי קטן ורוצה לעשות איזה רשעות ליהודי נותנים לו מחט (63) והוא חלף והלך לו ואם בא על זה איזה ישמעאל או ערבי נכבד נוער בנויפה בזה הקטן.

22. ר' יהודה פולישטרו (תק"נ-1743) בספרו „זכרון בירושלם“ (64)

מביא את תמונת כתל המערבי ולמעלה כתוב:

„זה צורת

והיו שם עיני ולבי“

כותל מערבי

אח"כ מביא את סדר התפלות המסודרות לאמרו בכתל המערבי לימות החול

לשבת, לר"ח, לר"ה ולמועדים.

23. שלשה מכתבים מראשי עדרת האשכנזים (65) (תק"ז-

תקכ"ה-1757-1768). במכתבם הראשון לראשי קהלת מיץ בצרפת מר"ח אייר תקי"ז הם כותבים: „מראש מקדמי ארש ארשת שפתנו רחשי מרחשן צלותן ובעותן נוכח הדביר והאולם לאל האלהים זה היושבי בשמים ומענותו בציון הנה זה עומד אחר כתלנו כתל המערבי“.

במכתב השני לסדר „זה האשה אשר תקריבו לה“ (פנחס-תמוז) תקכ"ז: „ובשנם פרץ פרץ לא זו מחבבה הנה זה עומד אחר כתלנו כותל המערבי אשר מעולם לא זוה משם השכינה“.

„במכתבם השלישי ר"ח אייר תקכ"ח: „ואנחנו על משמרתנו נעמדה לשוכן אחר כתלנו כותל המערבי אשר לא זוה שכינה ממנו; אעפ"י שהיא חרבה לא זו מחבבה“.

24. הרב ר' שלום שרעבי (נפטר התקל"ז-1777).

הרב המקובל החסיד מוהר"ר שלום שרעבי ז"ל היה נוהג ללכת בכל לילה יחידי לכתל המערבי לאמר תקון חצות ולבכות, ומעולם לא ננעו בו דרעה.

ווקנינו הנידו לנו כי פעם אחת התאמרו הניגונים הנרים שם להתנפל עליו ולהכותו בבואו שמה בחצות לילה, על העירו אותם משנתם בחצות הלילות בקול בכיותיו, והיה כאשר עבר עליהם, בלכתו שמה, כשהם עומדים הכן להתנפל עליו, ותהי חתת אלהים עליהם ויהיו כלם כנציבי אבן כאלו הם תקועים לארץ במסמרות

(62) רשומות כרך ב' עמ' 477-478.

(63) דבר פעוש.

(64) נדפס בקושטא שנת תקי"ג ונדפס שוב בירושלם.

(65) ירושלם, ב' עמ' 149-149.

מבלי יכלת להניד יד ורגל, ויעבר על פניהם גם בשובו משם לישיבתו כשהם נצבים על עמדתם מבלי יכלת לזוז ממקומם, וכן נשאר עד הבקר, וילכו בני ביתם וקרוביהם אל הרב ויתנפלו לרגליו שיסלת להם וכי הם לא ישובו עוד לכסלה; ויסלת להם וישובו לאיתנם.

25. רבני הספרדים (66) (התקמ"ב—1782) במכתב שליחות להשר"ר הרב מוהר"ר רפאל יוסף ׳רבי (67) בשנת תקמ"ב כתוב: "תבין תפלתנו את פני האדון הנה זה עומד אחר כתלנו כותל המערבי למען יאריכו ימים".
26. ר' מנדל מסקלוב (תקע"ו—1816). מיסד הישוב האחרון של האשכנזים בירושלם במכתבו מיום כ"למב"י שנת תקע"ו כותב (68); "וגם אנכי חלילה לי מלחדול להתפלל בערכם אצל כתל המערבי ושאר מקומות הקדושים שאנחנו הולכים ומתפללים שם בכל ערב ר"ח ושאר ימי תחנונים".

27. ראשי עדת האשכנזים בירושלם (69) (תקע"ז—1817) כותבים במכתבם לר' יוסף רוזעתי שבט התקע"ז: "מוכנים אנחנו בעז"ה להתפלל אצל כתל המערבי, — ועלינו עם כל חבורתנו אשכנזים מוטל עלינו להתפלל בתמידות אצל כתל המערבי" וכי.

58. ר' חיים הלוי הורוויץ (עלה לא"י בשנת התקע"ז ובא לירושלים התקפ"ו) כותב בספרו "חבת ירושלים" (70) בתחלת מאמר מורא מקדש: "והנה המקום הקדוש הזה והנורא בית מקדשנו ותפארתנו נודע גם היום, והוא שטח גדול באורך וברוחב במזרחית דרומית של ירושלם עה"ק—ובכל היקף צד מערב, הוא הכתל המערבי הקדוש הנשאר לנו לפלטה".

29. ד"ר אליעזר הלוי (שהיה מזכירו של מונטיפיורי), עלה לירושלם בשנת תקצ"ה, כותב (71): "ביום השלישי בקרתי הדבר המפורסם בכל הגולה, את הכתל המערבי—זכרון לימי קדם, וכי אל המקום המקדש הזה יתאספו היהודים בערבי שבתות לשפוך שיחם אל ה' בעד שלום אחיהם היושבים על ארמת נכר, ואת אנשי חסדם יזכירו איש איש בשמו, ויתפללו בעדו ביחוד".

30. רבני הספרדים בירושלם (72) במכתבם 72) מחדש איר התקצ"ז: "ואנו תפלה בעד אחינו ש[ב]נולה לפני השוכן בציון והבוחר בירושלם הנה הוא עומד אחר כתלנו כותל המערבי מקום מקדשנו משוש כל הארץ".

(68) ירושלים ו' 44. בעל דרך המלך על הרמב"ם. ליוורנו תקנ"ח.

(68) ירושלם ד' עמ' 112—116.

(69) ירושלם ד'.

(70) ווילנא תרל"ה עמ' 139.

(71) בתרגומו של רמ"ג, דביר ח"א, ע' 44. (72) ירושלם ט. 88—77.

יח.

הידיעות על הכתל המערבי מן המאה האחרונה.

1. ר' צבי הירש לעהרן מאמשטרדם במכתבו להרב חיים אברהם גאנץ, "החכם באשי הראשון" בירושלים (י' ניסן תר"ד) כותב על "כתל המערבי שלא זזה שכינה משם וכו'".⁽¹⁾

(2) ר' יהוסף שווארץ בספרו "תכונת הארץ" שהדפיס בירושלים בשנת תר"ה כותב כפ"ו: "בצר מורת חומת העיר וכו' ולא נשאר מכל בנינים הראשונים שנבנו בזמן ההוא (כימי שלמה) כ"א כותל המערבי וקצת מורחית דרומית חומת העיר" וגם יסודות בנין מבצר הנקרא מגדל דוד".⁽³⁾

שם הלאה: "חומת המקום הזה וכו' וחומת המערבי של המקום הזה (הר הבית) הוא כתל המערבי הידוע שהוא כתל הר הבית" וכו'.

3. קבלת פנים להמלך אדוארד השביעי ע"י הכותל המערבי.

המלך אדוארד הרביעי עלה לירושלים בשנת תרכ"ב בהיותו נסיך יורש העצר. ראשי עדת היהודים ובראשם הנאונים הראשון לציון מוהר"ר חיים דוד חזן, הר"ם אייערבאך ותר"ש סלנט קבלו את פניו על יד הכתל המערבי. הוא התרגש מאד למראה הכתל עתיק הימים אשר כבוד ה' חופף עליו לעולם ויבקש מהר"ש להתפלל לשלום הדרת המלכה ויקטוריא מרת אמו במקום הקדוש הזה ויתפללו ויברכו אותה ואותו שם.

4. בספר שערי ירושלים, בשער ה', כתוב: "הנשארת לנו מבית תפארתנו, לעמוד אחר כתלנו הוא כתל המערבי להתפלל לאלהי אבותינו תמיד לא נחשה, עלינו ועל כל אחב"י שבטלה למנן חייהם ה' צבאות ינן עליהם אמן".

5. ר' בעריש ב"ר יעקב אב בספרו יד הקמנה (4) כותב: "והסתרת פני מהם השנחתי תהיה עליהם כבראשונה, רק שתהא בהסתרת פנים, כמו שנאמר, זה עמד אחר כתלנו משגיח וגו' והשי"ת כביכול עומד אחורי הכותל ומציץ דרך נקבי הכותל, הרי להרואה אין הכותל מפסיק כלל, רק הנראה אינו רואה את הרואה, וכל איש ישראל צריך להאמין בזה".

6. הרב ר' משיל בספרו "משכנות לאביר יעקב" כותב כי הרב הגאון מוהר"ר משה יהודה ליב (שהיה רב בקושנא, בעל זית רענן) היה שוכר מנין שיתפללו אצל כתל המערבי בכל יום שחרית מנחה וערבית, וזה היה ברשות הממשלה ואין מוחה, ובפטירתו (תרכ"ה) נתבטל הדבר.

(1) "ציון", ח"א, 107.

(2) החומה הזאת היא חומת הר הבית כמו שכתבתי לעיל. — וכאשר בנו החומה בשנת רצ"ז חברו חומת העיר הדרומית אל קצה החומה הזאת ויהי להם הכתל לחומת העיר.

(3) גם אני סובר כן.

(4) נדפס בקניגסברג תר"ח—תר"פ.

7. אשר משה מוניפיורי בעלותו בפעם הששית לירושלם בשנת תרכ"ו (1866) בקש מאת הפחה רשיון לעשות מחסה מורם ומטר בחצר כתל המערבי והפחה הבטיח לו למלאות שאלתו אך הפחה לא קים את הבטחתו (5).

ובעלותו לירושלם בפעם השביעית בשנת תרל"ה כותב:

"ביום הששי י"ב אב הלכתי לכתל המערבי להתפלל שם התפלה הנהונה. הדרך המוביל אל המקום הקדוש הזה והבתים מסביב הם במצב שמם ונעזב, ובין איש ובין סוס יכשל כי על ידי שכרי אבנים הפזורים שם עוד מימי אבותינו. כשעמדנו במקום הקדוש הזה הנשאר לנו לפלטה מבית קדשנו לא שכחנו להתפלל בעבור אוהבינו היקרים",

8. הסופר ר' אברהם משה לונץ, אשר כל ימיו התעסק בספרות ארצנו, בדברו על

מנהגי היהודים בירושלם בערב שבת, כותב (6):

בכל ערב שבת מיד אחר חצות היום ינהרו המונים המונים מאחזינו אנשים ונשים וטף לפני הכתל המערבי של הר בית ה' לשפך שיח כי ירחם על פלגת יהודה ונדרחיו וכו'. וגם בעד מצב שלום אחינו שבטולה, התומכים בידיהם וכו'. מכל בית מבתי העיר אשר נכון רגלינו נשמע אך קול רעש וחפזון, כל אחד יעשה מלאכתו במהירות למען יוכל עוד להיות אצל הכתל המערבי. כלכתנו ברחובות נראה מכל עבר ופנה המון אנשים רצים לבושים בגדי כבוד וספרי קדש בידיהם, זקנים וזקנות הולכות על משענתן, ילדים רכים נהונים מיד הוריהם, כלם פניהם מועדות קדימה, וגם חם השמש הבער, קר ורוח סערה ושלג ומטר סוחף לא יעצר בידם.

ולהלן: וכה תגדל ההתפעלות והרשם אשר יעשה החזיון הזה בלב כל המתבונן עליו עד כי הרבה מהתרים מעמי הארץ הבאים לבקר את אה"ק ישתדלו להיות במקום הקדוש הזה בעת הזאת, וכלם לא ימנעו מלהתוות בספרי זכרונותיהם את תו המראה הזאת למען יהיה להם לזכרון עולם.

ובכרך העשירי "ירושלם" שהוציא לאור בשנת תרע"ד כתב מאמר מקיף על הכתל המערבי וקורותיו, על כתבי השטנה של אפוטרופוס הקדש המערבים בדבר עכוב העמדת ספסלים ושלחן ונרות על יד כתל המערבי ועל זכויות היהודים בכתל המערבי (7).

(5) משה וירושלם. ליק תרכ"ו, עמוד 10-12.

(6) ירושלם א' עמ' 30-33.

(7) לעובדות המובאות שם, יש להוסיף כי היהודים של מו בעד רצפת הרחבה של פני הכתל המערבי. לפני כארבעים שנה רצפו את הרחבה שלפני הכתל המערבי והיהודים שלמו את ההוצאות. בודאי יודעים את הדבר רבים מבני ירושלם, ואפשר שנשכחו עוד תעודות בענין זה. ושם מסופר (מ.משה וירושלם) גם על האבנים הגדולות שניתן רשות להעמידן במקום ספסלים ע"י הכותל ונגנבו אחת אחת. ירושלם י' עמ' 44.

יט.

מה שראיתי ושמעתי.

עתה אמרתי להעלות על ספר מה ששמעתי בבית אבותי ומה שראיתי בעיני.
1. כשעלה בשנת התר"א אבי מרת זקנתי הרה"ג החסיד המקובל מוהר"ר עבדאללה בהנאון מוהר"ר משה חיים ז"ל היתה אמה של מ"ז הוקנה הרבנית הולכת לכתל המערבי בקיץ ובחורף בכל יום ששי בצהריים ונשארת שם עד זמן הדלקת הנרות לקרא את התהלים כלו ושיר השירים. בימים ההם היתה העיר עזובה ושוממה, שום אדם מן היהודים לא היה נמצא שם בצהריים, ואך מהמנחה הקטנה ומעלה היו באים לקבלת שבת; ובכן היתה שם לבדה שעות ארוכות. מימיה לא שמעה נערה, להיפך, נרי המקום ההוא היו מכבדים אותה.

בקטנותי, עד בן חמש, היתה מרת אמי ז"ל וכן מרת זקנתי ז"ל מוליכות אותי לכתל המערבי. לפעמים היו שם רק נשים; שום אדם לא הפריע ולא העליב את הנשים הצובאות במקום הקדוש הזה.

2. כשהייתי בן שש היה א"א ז"ל מוליך אותי תמיד להתפלל שם בערבי שבתות עם רבו הנאון, החסיד מוה"ר אלעזר הלוי ז"ל (בעל "פקודות אלעזר"), והיינו נומרים ערבית כשהשמש עורנה וזרחת¹.

שם היו שלחנות ועליהם פנסים גדולים משל האשכנזים דלוקים לכבוד שבת. כשהיה א"א ז"ל מאחר לפעמים לרגלי עסקיו, היינו מתפללים שם עם האשכנזים החסידים ורבים הר"ר אלעזר מנדל בידרמאן בראשם והיינו נומרים ערבית מאוחר כשהחשך כסה את הארץ; נני היה נושא את הפנסים, לפנינו להאיר לנו את הדרך. בימי בחורותי, הייתי נוהג ביום הכפורים בין תפלת הבקר למנחה, ללכת לכתל מערבי להתפלל תפלת שלמה המעיה (מ"א, ח'). שם הייתי מוצא את הרב החסיד הר"ר משה משי"ל² נלכשטיין עם חסידיו מתפללים "מוסף"; לפעמים הייתי מוצא אותם בקריאת התורה (לפי מה שהיינו אנחנו בבית מדרשנו, "חסד-אל" מקדימים לגמר תפלתנו או מאחרים), "אהל" נטוי על ראשיהם מלמעלה מתוח מקיר כתל המערבי עד קיר החצר שממולו, שם שלחנות וארון הקדש וס"ת וכסאות וספסלים, גם כרים של נוצות ראיתי,

(1) רב איקלע לבי גניבא וצלי של שבת בערב שבת (ברכות נ"ז ע"א)

(2) מקשנות לא הייתי מכיר את ר' משיל. על כן איני זוכר אותו, כי קהל גדול מאשכנזים וספרדים היו באים להתפלל שם, ואני זוכר רק מבחורותי. הרב ר' משיל היה מתפלל שם עם חסידיו מנחה וערבית כל ימות השנה ובערבי ר"ח ראיתי שהיה מדליק שם נרות של שמן לכבוד ר"ח ובימים נוראים היה מתפלל כל התפלות, אך כשחלה בסוף ימיו היה מתפלל שם בימים נוראים רק שחרית ויצו את בנו אחריו לעשות כמותו ובנו שמר מצות אביו.

ועליהם יושבים וקנים חלשים, הם היו מתפללים במנוחה ושלום. הנגרים שם היו עוברים בלי שאין ולא הפריעו את המתפללים³.

פעמים רבות, בשאר ימות השנה, נכנסתי אל החלקה הצפונית, אשר לה חומה והייתי מוצא אנשים ונשים מתפללים וקוראים, וכן כאשר היה דחק גדול בחצר הכתל המערבי, והבעלים לא מיחו בידם ולא הפילו אור פניהם⁴. גם נכנסתי לתוך שער המחילה אשר שם, כמו שהזכרתי למעלה.

אני זוכר מקטנותי שם מן טוב מיוחס היה יושב בכתל המערבי ולפניו שלחן וכסא וכלי שמן ונרות ופתילות וספרי תהלים. הוא עמד שם מעצמו לשם פרנסה, להתפרנס מהדלקת הנרות על ידי הבאים שם, ואם אדם נכבד או נכבדת היו באים היה נותן להם כסא לשבת. אחר כך נספח שמה גם שמש אשכנזי מעצמו. כשנפטר "סמן-טוב" ירש בנו "רחמים" את מקומו.

גם חכמים ספרדים עניים היו יושבים שם כל יום וקוראים בלעז (לאדינו) לפני האנשים, הזקנים והזקנות אשר ישבו במעגל שורות שורות לשמע מהחכם "מעם לעזו" "ראשית חכמה" ועוד ספרים מהסוג הזה, ובער"ח היו קוראים לפנייהם ה"מודעה" מר"א מגרמישא.

כמו כן אני זוכר את שארית האבנים הגדולות שהיו מונחות שם לשבת, אשר אחר כך נעלמו גם הן והיו כלא היו.

גם זאת אוזכר, כי בשנת תרל"ח, בהלחם רוסיה בתונרמא, בקשה הממשלה מהיהודים להתפלל להצלחתה אצל כתל המערבי וילכו תלמידי הת"ת של הספרדים והאשכנזים להכתל המערבי והממשלה שלחה אנשי חיל אשר לוו אותם בהליכה ובחזרה, לכבוד.

3. שיד רחמים. הרב החסיד המקובל ר' רחמים ענתבי ז"ל היה מ"אבלי ציון", נעלים לא שם לרגליו, כי אם סנדל תמסמר (קאבקאב בערבית) בלי נרבים; בשר לא אכל ויין לא שתה; הוא היה נוהג ללכת בכל חצות לילה לכתל המערבי (כהרש"ש) בקיץ ובחורף לומר תקון חצות ולבכות, "נשמים ורוחות" לא עצרוהו מלכת שמה עד יום מותו (שכט תרל"ו). המשלמים היו מכבדים אותו ולא עצבוהו מעולם, הוא היה נקרא בפי היהודים והערבים בשם "שיד-רחמים".

³ לונץ סספר (ירושלים ו' ע' 49): בנו של הרב ר' משיל כפר לי, שפעם אחת קרע אחר המשלמים את האהל עקב איוזה סכסוך שנפל בינו ובין אחד המתפללים, לשנה הבאה בקש מאת ראש הרבנים (חכם באשי) הרחיג מוהרי"ש אלישר זצ"ל לתקן הדבר, והח"כ התאונן ע"ז אצל שר המשטרה. והאחרון שלח מיד שומר שישגיח שיוכלו היהודים למתח את האהל ועמד כל יוה"כ לבלי תאנה להם כל רעה ועלבון מצד השכנים.

⁴ השמש הספרדי, המעמד בכתל המערבי, שומר את כליו אצל בעלי המקום ההוא בעד הנאה פורתא. ובגלל זה היו מניחים להכנס שם וגם היו נותנים מים לשתות חנם. לונץ (ירושלים ו' ע' 61) אומר כי הספרדי העמיד א"ע משנת תרי"ט, אך לפי זכרוני עמד שם זמן רב לפני זה.

4. נסיונות לקניית הכתל.

א. הרב מר זקני החסיד המקובל מוה"ר עבדאללה ז"ל רצה לקנות את הכתל המערבי, וכבר נמר במחיר חמשה אלפים גרש (37 ל"ש בערך), אך הפקיד לעדת הספרדים שהיה בעת ההיא ר' ישראל שירולי הניא אותו, באמרו אל ליחיד לקנות אותו וכי ה"כולל" יקנהו; הסוף היה שלא הוא קנה אותו ולא הניח את הרמ"ז לקנותו (5).

ב. מחשבת הנדיב אבי הישוב בארץ הקדש הברון אדמונד רוטשילד לקנות את שכונת המערבים אשר אצל כתל המערבי משנת תרמ"ז ידועה לכל.

דיני הקדשות של המשלמים אינם נותנים למכר הקדש, אמנם אפשר להחליפו ולהמיר אותו בטוב ממנו, וזהו מה שרצה הנדיב לעשות: להחליף את השכונה הזאת, שהיא הקדש למערבים וכלה חרבות, במקום אחר טוב ממנו ולתתו לגוי הקדש שמה. כפי הנשמע היה הברון מוכן לתת על זה מליון פרנק, אך הדבר לא יצא לפעל.

בדבר סבת העכוב להוצאת הענין הזה לפעל התהלכו שמועות שונות, אך קרוב לשמע, כי האפטרופוס על ההקדש אביר-מדין התנגד לזה, והוא הוא אשר הפר מחשבת הברון, בגלל שלא התחשבו אותו ושלא נמלכו בו בתחלה והוא הוא בעל השטנה בסוף שנת התרע"א.

ג. לפני המלחמה העולמית היתה האפשרות לקנות את החלקה הצפונית, אשר בגבול כתל המערבי צפונית. העסקן הגדול הר"ר יואל משה סלומון ז"ל לא מצא אזנים קשובות מבעלי המוסדות והכוללים אשר בירושלם לתת המחיר המבוקש ביום ההוא (ארבעים אלף פרנק), ובכן חלפה גם השעה ההיא.

ד. כמו כן בראשית כבוש הארץ על ידי האנגלים היתה נאולת המקום הזה סדורה וערוכה על ידי ראשי העדה המאוחדת, ספרדים ואשכנזים, אך חלו בענין הזה ידים, ידיים שעירות, ידי עשו, "הסמרא האחרא" ויחבלו את המעשה הזה ולא נתנו להוציאו אל הפעל.

ב.

האגדה על גלוי הכתל המערבי ומקורותיה.

הר"מ חנינו בספרו פרשת אלה מסעי כתב ששמע ממלומדי הישמעאלים, כי הכתל המערבי ובית המקדש היה כלו טמון ומכוסה בעפר וזבלים אשר הנוצרים היו שיפכים שם יום יום למען שישתקע שם אלהי ישראל ולא יזכר שם ישראל עוד, וכי השלטאן שלים בכבשו את ירושלם (בשנת 922 הנרי-ה' אלפים רע"ז-1516) גלה אותו בנה מדרש שלמה והכסה של אבן השתיה, וזה הדבר:

(5) ראשי עדת הספרדים ומנהיגיה הביטו מעולם על כל יומה פרטית בעין רעה בחשכם לקחת הכל ולהשתדל על הכל.

„בהיות הקיסר שלים הראשון יושב באולם בית המשפט (אלמחכמה) על יד החלון הנשקף על פני הכתל המערבי ראה אשה זקנה וזקנה(1) הביאה שק אשפה ותשפכנו שם, ויחר אפי על החוצפה לשפוך אשפה סמוך לחצר בית מלכותי ויביאנה לפניו, ולשאלתו על המעשה הזה ומי היא ומאיזה עם, הגידה לו כי היא מהרומיים (הנוצרים היונים) וכי לפי נמוסי דתם אשר הטילו עליהם ראשי הגמוניהם מצוה עליהם לשפוך שם שק או קופה של זבל פעם אחת ליום, על הדריים בירושלם, ועל אלה אשר סביבות ירושלם, פעמים בשבוע, ועל הרחוקים מהלך שלשה ימים פעם אחת לשלשים יום, כי המקום הזה הוא בית אלהי ישראל ועליהם לעשות ככה כדי שישתקע שמו לא יזכר שם ישראל עוד, וישם השלטאן את האשה במשמר לדעה אם כנים דבריה, ויעש בן לכל הרומיים אשר היו מביאים שם אשפה, יום יום. ולבסוף הרג מהם— ע"פ נורל—שלשים ושמונה נשים, וינתחום לנתחים ויקבעום במסמרות סביבות ירושלם. והשלטאן שלים נטל קופה ומנרפה ויצו להכריז כי ממנו יראו וכן יעשו, ויבא אל המקום ההוא לפנותו מהאשפה, ויבואו כל שריו ועבדיו והמון רב ויפזר שם השלטאן כסף רב יום יום למען יפנו האשפה בכואם ללקט המטבעות. כשלשים יום עברו יותר מעשרת אלפים איש לפנות את כל האשפות משם עד אשר נלו את כתל המערבי ויסודותיו.

אח"כ קרא לקצת יהודים דלים שהיו שם וידבר על לבם כי יבנו את בית המקדש על הוצאותיו, אך זקן אחד ענה בכביה כי לפי אמונתו אין בידנו לבנות הבית, לפי שאנו מאמינים כי הבית הזה יהיה בנוי מאת ה' מן השמים ויבן השלטאן את מדרש שלמה והכפה של אבן השתיה". והנה כל הספור הזה אינו אלא דברי אנדה כי הכתל המערבי הרי הוא גלוי ועומד מימי החרבן ועד הנה, כמו שראינו למעלה והסברנו בדבריהם של ר' שמואל בן פלטיאל, ור"ב מטודילת, ור"י בר"נ הכהן ור' שמואל בר"ש ור' מנחם בר"ר פרץ התברוני עד הנוסע האלמוני, תלמיד הרע"ב, שכתב שהכתל המערבי ריק ופנוי ומתפללים שם. והנה השלטאן שלים כבש את א"י עשרים שנה אחר זמן מכתבו של תלמיד הרע"ב (כשנת הרע"ו), והיאך מעידים על אשה שילדה ולמחר כרסה בין שניה?

ואי אפשר לאמר שהרע"ב ותלמידו דברו על שטח כתל המערבי הדרומי אשר אצל שער האשפות, והשטח הצפוני שאנחנו מתפללים בו היה שמין באשפה: אחרי כי כמה מן הנוסעים, כמו שראינו הזכירו את טבילת הכהנים שהיא ב י ס ו ד ול ר ג ל י הכתל המערבי ואף אחד מהם אינו מזכיר את הדבר כי הנוצרים משליכים שם אשפה; האפשר שיבנו ויחללו את הקדש לעיניהם ולא יגידו? ועובדה היא שלא הרע"ב ולא כל אלה שהיו לפניו לא הזכירו את הנבלה והרשעות הזאת.

(1) זקן וזקנה, זקנה וזקנה, זקנים מאד מאד.

ולא זו בלבד, העובדא היא מופרכת מצד כל מצב הענינים בארץ ישראל, מצד ההיסטוריה ומצד המציאות.

א. עמר ואחריו מלכי בני אמיה ובני עבאם וכל המושלים הערבים היו הולכים ובונים על הר הבית ומפארים בנינו ושעריו, ולפי אנדה זו היה מכוסה בדמן ובעפר עד כבוש השלטאן שלים את ירושלים ויגל את כל המקומות ההם ויבן את מדרש שלמה וכפת אבן השתיה.

ב. המלך אלצאלח נגס אלדין איוב נכד אחי צאלח אלדין לקח שוב את ירושלים מידי הנוצרים בשנת ה' אלפים וחמש (642 הגרי-1244) ומאז היתה הארץ בידי המשלמים. היעלה על הלב שמשלמים יניחו להנוצרים הדרוסים תחתיהם להביא אשפות אצל ה"חרם הקדוש" (הר הבית), ומה נס דוקא סמוך לבית המשפט ותחת החלונות ולא בתור מקרה ועראי, כ"א בתור מצוה ובכונה לבלע את הקודש יום יום לעיניהם הם, הקנאים והאדוקים, והם ישתקו ויחרישו ?

ג. איך יניחו המשלמים להכופרים לעשות ל"חרם" הקדוש מה שהם המשלמים עושים לבתי יראתם של הנוצרים ולבתי כנסיות של היהודים ?

ד. המשלמים לא היו מניחים לנוצרים להתקרב לרחובות אשר סביבות הר הבית ואיך יניחו איתם לשפוך ובל אצל הכתל שלו ועל שעריו ?

אכן מקור אנדה זו הוא, הספור על כבוש עמר :

כשכבש עמר בן אלכטאב את ירושלים (כתחלת דצ"ח) היה הר הבית כלו מכוסה בדמן ועפר עד מרום משקופי השערים, ועמר בן אלכטאב עם מרעיו נכנסו להר הבית כשהם זוחלים על בטנם. וזה אשר יספרו סופרי תולדותיהם :

בבוא הילני אמו של קנסמנטין ירושלימה, הרסה את בית המקדש עד היסוד ותצו להשליך שם על מקום ההיכל אשפות העיר וזבליה, ויהי מאז מקום אבן השתיה הקדושה למזבלה. ככה נשאר המצב עד כבוש עמר בן אלכטאב את ירושלים. ובנוסח אחר : „ככבוש הרומיים את ירושלים, בנו על מקום המקדש כנסייה, ויהי בכואם להתפלל בה ולחנכה במחתות קמרת של כסף וזהב, והכריזו שם דברי השתוף, ותפל עליהם הכנסייה וימותו שבעים אלף איש. ככה קרה להם שלש פעמים. אח"כ אמרו לבנותה פעם רביעית, עודם נדונים על בנינה והנה איש זקן נגלה אליהם ויאמר להם : אכן קבה ה' את בעלי המקום הזה והקדושה סרה ממנו ותשרה במקום הזה, וברברו הראה להם את מקום הקבר של ישו, ועתה עקרו את אבן השתיה ובניתם באבניה כנסייה על מקום הקבר, וככלותכם לבנות ושמתם את ביהמ"ק לשפך

(2) הערבים עשו בורסקי (דבאגה) אצל כניסת הקבר של ישו מצד מזרח ואת המקום קוראים „אל דבאגה", ואצל בתי הכנסת של היהודים עשו המטבחיים (מסלך) דרומה לבית הכנסת של רבן יוחנן בן זכאי, והמקום הזה נקרא אלמסלך אלעתיקהכטבחים הישן. שני המקומות האלה היו קימים עד זמנינו.

אשפות ומתראות וישאו את אבני בהמ"ק עמודיו ועציו אל המקום ההוא ויבנו בהם כניסתם וכנסית מרים בניהנם (נחל קדרון), ואת בית המקדש שמו לשפך אשפות ומתראות, עד כי אשה אשר היא בקושטא היתה שולחת את סמרטוטי חלאת נדחה לזרקם שם, ויהיו עושים כן עד ימי האשלאם" (אנש אלגליל ע' 153—154).

"לפני הכבוש בא כעב אל אחבאר ירושלימה ויתן מעלה מטה 2a) חמשה עשר דינר לחכם מחכמי היהודים למען יראנו מקום אבן השתיה" (מסאלך אלאכצאר ח"א, 139). כשנכנס עמר בן אלכטאב לירושלם והוא חנור חרב בקש מהמושל הרומי 3) להראות לו את בית המקדש. המושל סבב אותו בכחש ויראנו כנסית הקבר באמרו זהו מקדש שלמה, אך עמר התבינן בו ויאמר לו: שקר! לא כן תאר אותו הנביא ויראנו את הכנסיה אשר על הר ציון ואמר לו: זה שקר. לבסוף הראה לו את הר הבית אשר פתחי שעריו היו סתומים בדומן, ויכנס לפניו היוני על ידיו ועל רגליו, וככה נכנס אחריו עמר וכל מרעיו וארבעת אלפים הנבוכים אשר היו אתו כלם חנורי חרב. כשנכנס עמר להר הבית פנה כה וכה ויתבונן ויאמר: אכן זהו בית המקדש! ויבקש מכעב להראות לו מקום אבן השתיה, כי כל הר הבית היה מכוסה באשפות אשר השליכו שם הרומים להקניט את בני ישראל, ויראנו כעב את מקומה ויחתה עמר את הדמן אל תוך שמלתו ויעשו כן כל האנשים אשר היו עמו, ואחרי פנותם מעליה את הובל אשר השליכו לנחל קדרון נגלתה אבן השתיה, ויצו עמר כי לא יתפללו עליה עד שחמטר שלש מטרות.

אחרי כן נועץ עמר את כעב ע"ד קביעת מקום המסגד ובנינו, וייעץ אותו כעב לשית מקום התפלה לפי אבן השתיה כי באופן הזה יתפללו לפני מקדש משה ולפני הכעבה. ויאמר לו עמר: אכן דמית האשלאם ליהדות, נש—אליך! אנחנו לא צונו על אבן השתיה אמנם צונו על הכעבה! וישת עמר את המסגד בקצה הר הבית דרומה". (אנש אלגליל ע' 226—227).

עוד כתב (שם) כי סופרוניוס אפטררך ירושלם הגיד להנוצרים בשכבר הימים כי עתידה ירושלם להכבש ע"י עמר בן אלכטאב בלי מלחמה.

הבה נראה מה כותבים סופרי הנוצרים על עמר כבואו לירושלם. הלא כה כתב תיאופאניס 4) בתארו את הרשם שעשתה חצוניותו של עמר על הנוצרים כבואו לירושלם והחזון אשר עליו סופרוניוס בראותו אותו.

הוא בא לירושלם כשהוא רכוב על הנאקה שלו, והוא לבוש מדיו הבלוים העשויים מצמר נמלים, ומסוה של חסידות שטנית על פניו" ויבקש להראות לו את בית

2a) = בערך

3) העריכים אומרים כי הבטריק היוני היה המושל והאפטררך סופרוניוס כהן הדת נבא מוב על עמר; הוא הגיד מקדם קדמתה להנוצרים כי עתידה ירושלים לפול ביד עמר בלי מלחמה.

4) Theophanus היסטוריון נוצרי שחי בראשית המאה התשיעית לספ"ה.

המקדש של היהודים שבנה שלמה, למען יעשנו הוא בית תפלה לגדופיו, כאשר ראהו סופרוניוס קרא: הלא זהו באמת „השקוף משומם שיעמד במקום הקודש“ שהתנבא דניאל 5).

מה רב הדרך בין חזון סופרוניוס על עמר לפי דמיון הערכים ובין קריאת סופרוניוס על עמר לפי הודעת תאופנים 6).

גם הנוסע אבן פצל אללה אלעמרי בספרו מסאלך אלאבצאר ח"א כותב: כאשר השתלמו הכופרים על בית המקדש, אחרי בני ישראל, הפכו אותו למדמנה. גם ר' יצחק חילו (ע' למעלה) כתב: יען הערלים בנלל שנאתם לעם ה' עשו את החרבות ההן (של ביהמ"ק) למקום אשפה עד אשר לא ידע עוד כל איש איפוא הן. לפי האמיר אני רואים כי רק בזמן שהיתה ירושלם בידי הנוצרים היו שופכים שם זבלים לשקף את הקודש ולחללו. אין זה כ"א שהישמעאלים שהגידו ואת להר"מ חניז החליפו את עמר בן אלכטאב בשלטאן שלים ויאמרו עליו שרצה לתת את הר הבית ליהודים ולבנות להם בית מקדש על היצאותיו כמו שעמר הרשה ליהודים לבנות בית תפלה בהר הבית.

מה שיש להסיק מאנדה זו, הוא:

א. כאשר נהפכה המלכות למינוח, וקנסטנטין בנה בית יראה על הר הבית לא האריך בית יראה זה ימים, כי המינים הוניחוהו למען החזיק את בית המקדש לשקוף משומם.

ב. למען ישתקע שם אלהי ישראל ולא יזכר שם ישראל עוד, הטילו המינים חובה עליהם להיות הקרובים והרחוקים שופכים זבלים בהר הבית וככה המשיכו לעשות עד אשר כסוהו ברמן ובאשפה בגבה משקופי שעריה ועמר בן אלכטאב ואנשיו נאלצו להכנס אל הר הבית בוחילה.

ג. כי זה אמת מה שכתבו קדמונים על עמר בן אלכטאב שהיה אוהב את היהודים, ובן מה שכתבו הסטוריוני הנוצרים כי עמר נתן להם ליהודים לבנות בית תפלה בהר הבית עם זכויות מיוחדות.

ד. שעמר נתן להם את הכתל המערבי והם בנו עליו על מרומי בית תפלה בפנים הר הבית למזרחו של הכתל המערבי.

ה. שהשלטאן שלים האיר את פניו ליהודים ויתן להם את כתל המערבי, לאמר קים בידם את החוקתם בו ככימי קדם וככתחילה ז).

5) וזרעים ממנו יעמדו וחללו המקדש חמקו והסירו התמיד ונתנו השקוף (דניאל י"א, ל"א).

6) Miémoires sur la conquête de la Syrie M. Y. de Goeje 158

7) והשוה למעלה ספורו ר' ישראל אשכנזי על היהודים שהיו עם השולטן שלים.

כא.

זמני התפלה על יד הכתל המערבי וסדריה.

הכתל המערבי היה מאז ומעולם למקום תפלה לכל היהודים, כרבנים כקראים, אנשים ונשים וטף. בכל עת ובכל זמן, ביום ובלילה ולפעמים כל הלילה. בכל ימי החול ילכו יחידים כל היום כלו מעלות השחר עד תחלת הלילה, ואלה הם הזמנים אשר בהם ילכו בה מון אנשים ונשים וטף:

בערב שבת, ועוד יותר אחר חצות היום, ויותר מזה בתפלת קבלת שבת ובשבת בבקר להתפלל שם מוסף, וכל היום כלו לקרוא תהלים; בערבי ר"ח ובר"ה, ובתעניות, ובימי המצרים ובפרט בליל תשעה באב כל הלילה וביומו ילכו שם לאמר הקנות, וכל ימי שלשת הרגלים.

וכן אם יהיה לאיש חולה, יהלכו שם בני המשפחה, ובפרט הנשים להתפלל לרפואתו, וגם מניין ישלחו שמה לקרוא תהלים ולהתפלל בעדו. כמו כן על כל צרה שלא תבא, כמו עצירת נשמים, מחלות, ארבה, נזרות רעות בארץ. או בחול, ולא רק יושבי ירושלם כי גם מחוץ לארץ ישלחו בקשות במכתבים ובמברקים להתפלל בכתל המערבי, אם בעד יחידים אם בעד הכלל.

אולם ביוחד מרובים הם המתפללים, עד אשר מרב ההולכים ושבים ירבה הרחק גם בכל הדרכים ההולכים לכתל המערבי, בימים האלה: בערבי ר"ה ויוה"ב, ובערבי פסחים אחר חצות, ובבקרם של הרגלים ששם ילכו להתפלל מוסף בתור עולי רגל להראות את פני הארון ה' צבאות ותחת קרבן מוסף. נשלמה פרים שפחנו לפני הכתל המערבי, השריד האחד שנשאר לנו מבית קרשנו ותפארתנו.

התפלות אשר היו מתפללים בכתל המערבי מזמן קדמון הן לקושים מסדור התפלה והמחזוריים והמקרא והתלמוד והזוהר, המדברים בציון וירושלם ובית ה' ומלכות בית דוד, והן מעין התפלות שהזכיר מו"ה ר"מ חנין והר"י פוליאשטרו. אמנם הרב ר' רפאל טריוויש בספרו "צח ואדום" (1) חבר תפלות מיוחדות קבועות עם סדר לקושים מעין הנז"ל, ובסוף המאה הששית האחרונה חבר הנאון ר' אליהו מדליהנוב תפלות מיוחדות קבועות. רוב התפלות האלה נרפסו בספר "שערי דמעה" הנדפס מחדש יום יום לרוב שמושו (2).

גם הקראים יש להם תפלות קבועות ולקושים ובפרט קינה מיוחדת להכתל המערבי (3).

התפלות המסודרות הנהוגות להאמר בכתל המערבי והשגורות גם בפי הקראים עוד לפני מאות רבות בשנים הן מצד עצמן ראייה מהימנא ועדות נמורה ושלמה, כי הכתל המערבי הוא מקום מוחזק לתפלה ולתחנה לעם ישראל מדור דור.

(1) קושטניא ת"ק.

(2) הספרדים נוהגים כמנהג הקדמונים לאמר סזמורים ולקושים.

(3) ירושלם י' ע' 39—42.

כב.

מה יאמרו. הגוים.

עתה נשימה עין בספרות הערבית, מה יאמרו סופריהם, נוסעיהם, אשר ביתם אל עצם כתל המערבי אין אף אחד מהם אשר ננע בקצהו; מדבריהם על הר הבית נראה איך יחסם השלילי אל הכתל המערבי בולט מאליו.

שערי הר הבית.

1 אל מקדש י', הנוסע אל מקדשי אלכשאר כתב בספרו אחשן אל תאקסים פי אלאקאלים (לידן 1906) ע' 70 על שערי הר הבית: „נכנסים להר הבית משלשה עשר מקום בעשרים שער, שער חמה (צפון), שני שערי הנביא², שער מקום תפלת מרים (מזרח), שני שערי הרחמים (מזרח), שער ברכת בני ישראל (צפון), שערי השבטים (צפון), שערי ההאשמין³ (ז) שער אֶלְגִּילִיד (ז) שער אברהם (מערב), שער אֶם כאלד (ז) שער דוד (מערב).“

אנו שומעים שבימיו היו להר הבית עשרים שער. הוא מונה שני שערים להנביא. האחר הוא שער המתי, והשער השני הוא אולי השער שאצלו בחומה המזרחית ושניהם הלאה משערי רחמים דרומה; ואפשר ששער אחד הוא שער המתים, והשער השני הוא שער המערבים (באב אלמנארבה) שבקיר כתל המערבי, השערים שבצדם סימן השאלה איני יודע מקומם ולכן שמותם ולהתאימם עם שמות השערים שמוזכרים אחרים. שער אברהם הוא שער אלטאנמה הראשון שבצר מערב מצפון לדרום ושער דוד הוא שער השלשלת שחושבים שהוא שער קיפונוס³.

2. אבן אל פקיה. אבן אל פקיה בספרו „תקוים אלבלדאן“ (לידן 1886) יוזכר את שערי הר הבית: שער דוד, שער חמה, שער הנביא שער התשובה, שער הנאי, שער רחמים, שערי השבטים, שער חצר אֶם כאלד (ז), תשעה שערים. שער דוד הוא שער השלשלת, שער חמה בצפון, שער הנביא כונתו על שער המתים, במזרח; שער התשובה הוא אחד משני השערים הצמודים הנקראים שערי רחמים

(1) גולד בשנת תש"ח-949.

(2) לפי דבריו ישנם שני שערים שנקראים על שם הנביא אך הוא אינו מפרט מקום השערים בכלל.

(3) באנש אלגיליל ע' 383 יאמר, כי שער השלשלת נקרא לפנים שער דוד, שם הלאה ע' 408 יאמר: כי הרחוב הגדול משער השלשלת עד שער יפו (באב אלכליל) עם כל סעיפיו וחלקיו נקרא קורדור (כס דאוד) מפני שהיתה לו סחילה מתחת לארץ משער השלשלת עד המבצר (מגדל דוד) כי שם ביתו. המחילה הזאת עודנה קימת, ויש אשר מגלים מקצתה ונראתה והיא תפרות כיפין מבנין חזק. דבריו מאשרים ומתאימים לדברי ווארין שגילה הכיפין מתחת לארץ (ראה ירושלם ה' ע' 38 הערה 3)

במזרח, שער הגיא (כאב אלואדי) במזרח 4, שער רחמים הוא אשר אצל שער התשובה הנז', שערי השבטים אחד הוא בצפון, הראשון ממזרח למערב; ואפשר כאב חטה הוא השער השני משערי השבטים, מפני שהוא אינו מזכיר שער בשם שער חטה.

3. אנש אלני ליל ע' 380—383, "בחומה המזרחית שני שערים צמודים, וא"ו סגורים, האחד שער הרחמים (כאב אלרחמה) והשני שער התשובה (כאב אלחובה) והם כיום סגורים וכו' והוגד לי לפנים מאיש מהקדמונים כי עמר בן אלכטאבסטרס 56 ולעת קץ יפתחו וכו'; קרוב להשערים האלה שער קטן סתום והוא מול מדרגות מסגד אבן השתיה (אלצכרה) הנקראות מדרגות אלבראך. ואומרים כי זהו שער אלבראך אשר דרך בו נכנס הנביא בליל המסע ונקרא שער המתים (כאב אלנינאיו) כי דרך בו הוצאו לפנים, שער השבטים (כאב אל-אשבאט) בסוף המסגד בקצה הצפוני ממזרח למערב, ושער חטה (כאב חטה) בצפון, ושער כבוד הנביאים (כאב שרף אלנאכיו) אולי דרך בו נכנס עמר בן אלכטאב ביום הכבוש, ועתה הוא ידוע בשם שער אלדוידאריה מחמת המדרש שנבנה אצלו הנקרא בשם הזה. שער אלנאנמה בקצה מערב מצפון לדרום והוא קרוב למקדון אלנאנמה ונקרא כן מפני שמוצאו לרחוב בני נאנס, ולפנים נקרא שער אברהם (כאב אלכליל), ושער, המפקח (כאב אלנאטר) והוא שער קדום ונבנה מחדש סביב שנת 600 הנרי—(דתחקס) ג—1208 לפנים נקרא שער מיכאל, אומרים כי הוא השער אשר בו קשר נבדיל את אל בראך בליל המערה, ושער הברזל (כאב אלחריד) והוא שער קטן, ושער הצמרים (כאב אלקטאנין) נקרא כך ע"ש מוצאו לשוק מוכרי צמר נפן 6 והמלך אלנאצר מחמד בן קלאוון חרש אותו בשנת 787 הנרי (הצ"ו—1386) ומוזה נראה כי הוא קדום ועתיק, וקרוב אליו שער המתרחץ (כאב אלמתוכא), כי דרך שם יצאו אל מקום הרחצה במסגד 7 ושער השלשלת (כאב אלשלשלה) ושער השכינה (כאב אלשכינה), 8 והם שני שערים צמודים וא"ו ומהם יוצאים אל הרחוב הגדול הידוע בקו ארונו דוד ע"ה והמה השערים

4) הוא מונח את שער הגיא בשערים שבמזרח, כתארו את גבולי הר הבית רשם את הגיא לגבולו בצד מזרח. וכן כתוב באנש אלג'יל ע' 384: גבול הר הבית מדרום ומזרח יוצא אל השדה (חוץ לעיר) צד דרום נשקף אל עין השלח ועוד. וצד מזרח נשקף אל הר הזיתים נחל-גיתנם (נחל קדרון). הננו רואים כי הוא מגביל את נחל קדרון (בשם הגיא) לצד מזרח צל עין השלח דרומה.

5) הם נסגרו בזמן מאוחר. לפי הנראה היו סחומים מכפנים בבנין ודלתות הכרזל במקום מכועים בארץ מקצתם, וכאשר בנו החומה בשנת רצ"ז הסירו דלתות הכרזל ויסתמום גם מבחוץ.

6) החנויות.

7) הם רוחצים פניהם וידיהם ורגליהם לפני כל תפלה.

8) אינו אומר מעם להשם הזה, והסופרים שלפניו לא הזכירו את השם הזה. האם אפשר שבזמן מן הזמנים היו קוראים אותו היהודים שער השכינה. כמו שהיו קוראים את כתל המערבי שער הרהמים, ונשתכח מאתנו ונשאר אצלם?

הראשים, להמסגד, ושער המערבים (9) (כאב אלמנארבה), ונקרא כן להיותו קרוב למסגד המערבים (כפנים הר הבית) אשר בו מתפללים תפלה ראשונה (תפלת השחר), ולהיות מוצאו לרחוב המערבים והוא השער המערבי אשר בקצה המערב דרומה, ונקרא שער הנביאכי (הנביא) אמר: הוליכני (גבריאלי) עד בואנו העירה משערה התימני ויבא (גבריאלי) לדרום המסגד ויקשר בו את אלבראך, ואכנס למסגד משער אשר ממנו תפנה השמש והלבנה. ואמרו משמרי הזמנים (מוקתינן 10): אין אנו יודעים כי למסגד שער בתאור הזה אלא שער המערבים. לפי דבריו שמנה שערים במערב ושלשה בצפון. שנים מהם ע"ש הנביא.

4. אלעמרי. הנוסע אבן פצל אללה אלעמרי בספרו מסאלך אלכבצאר פי ממאלך אלכבצאר ח"א, יתאר את הר הבית והבנינים אשר בו ובגבולו, חומותיו ושעריו הכל באר היטב, בתארו את חלק חומת הר הבית המערבית הסמוך לחומה הדרומית יאמר כי שם שער רחוב המערבים (כאב חארת אלמנארבה) ע"ש מוצאו מהר הבית לרחוב המערבים (11).

בתארו את הבנין העתיק אשר מתחת למדרש שלמה הנקרא ארוות שלמה, יאמר כי באחד העמודים ישנה טבעת ואומרים כי הבראק נקשר בה בליל המערג, (ח"א ע' 107).

5. אלשירה אלחלביה בספר אנשאן אלעיון פי שירת אלאמין אלמאמין הנקרא ג"כ אלשירה אלחלביה, ח"א, מביא מסורת אחת, כי הנביא אמר שנכנס משער שחפנה השמש והירח, עוד מסורת כי הנביא אמר שנכנס משער אשר בו תמונת השמש והירח.

6. שער ברקלאי. שער ברקלאי הוא שער עתיק ומקימן תחת שער המערבים בקיר כהל המערבי; השער הזה היה טמון בעפר; לפי ההשערה נגלה השער הזה לפני מאתיים שנה או יותר בעת אשר בא אחד הדורים שם אצל כותל המערבי לבנות אצל הכתל. מוכן מאליו שהמסגד אשר במבואו עם המבטת מנחשת קלל בכתלו הדרומי הם חדשים מקרוב באו מיום תגליתם. אלעמרי אינו מזכיר אותו והאחרון מנייר אלדון ג"כ אינו מזכיר אותו, ראייה נמורה שחדשים הם, לאמר שיחםם להנביא הוא דבוי חדש, כי להיותו מתחת שער המערבים הנקרא שער הנביא עמדו וקדשו גם השער הזה הטבוע בארץ לשם אלבראק.

עוד ראייה כי השער הזה לא היה גלוי בימי הכבוש, כי אלמלי היה גלוי הלא היתה להם מסורת שהנביא בא משער שעולים בו להר הבית במדרגות? ולמען דעת את ערך היחס אשר יש להכתל המערבי אל כל הדברים והבריות שהם מנכבים מסביב לענין זה, אביא את ספור אלבראק בכדי להוכיח לדעת אמתות הענין הזה.

(9) הוא השער שבקיר כהל המערבי והוא עומד על שער שבוע בארץ הנקרא שער ברקלאי, כי ברקלאי הפנה תשומת לב אליו.

(10) הם המשמרים את זמני התפלות בדיוק וכיון שהגיע זמן תפלה הם מכריזין עליה בראשי הכריזים (מאדנה) ;

(11) אינו מזכיר כי הנביא נכנס משם.

כג.

המסע והמעָרָג

1. בקוראן פרק י"ז, פרק בני ישראל ויש קוראים אותו „פרק המסע“, והוא החזון אשר חזה במכה העיר היא משא 1, פסוק א' נאמר:
„השבח למי אשר הסיע את עבדו לילה מהמסנר התָרַם אל המסנר הקיצון, אשר ברכנו סביבותיו, למען הראנו את אותותיו, כי הוא השומע, הרואה. באור. למי ונ' זה ה'. עבדו, זה מחמד. לילה, בזמן הלילה. התָרַם זה הבית (אלכעבה) אשר במכה. הקיצון (אלאקצא) מלשון קצה, נקרא כן ע"ש היותו אז בזמן החזון הזה המסנר האחרון העומד בקצה ובסוף, ואין עוד מסנר אשר מאחריו לאמר ממנו והלאה והעומד במרחק ממסנר אלכעבה ומדינה. וי"א, מפני שהוא ממש באמצע העולם לא פחות ולא יותר 2). ברכנו סביבותיו 3), בפרי מגדים ומעניות ונהרות; הראנו, להראות להנביא את נפלאותיו למען יחזק ויאמץ לבו. הוא, זה ה', השומע דברי הכופרים ורואה את מעשיהם; ויש מפרשים השומע את דברי הנביא אשר הוא מטיף לעמו. הרואה, את מעשיו הטובים.

2. ליל המסע (אלאסרא) והמעָרָג (אלמעָראנ).

ליל המסע הוא אלסרא, והמעָרָג בהוראת עליה, הוא אלמעראנ. הוא הלילה אשר בו נסע מחמד נביא האשלאם כשהוא רכוב על אֶלְבָּקָאק ממכה העיר אל ירושלם להר הבית, כשהמלאך גבריאֵל מימיו והמלאך מיכאל משמאלו 4). מהר הבית עלה השמימה לשבעת הרקיעים ומשם ירד להר הבית בירושלם ומהר הבית שב למכה בעצם הלילה ההוא.

בלילה ההוא כשמחמד היה שוכב על משכבו נים ולא נים תיר ולא תיר, בא אליו המלאך גבריאֵל וידחף אותו ברגלו, ויקם הנביא וישב על מושבו ויפן כה וכה וירא והנה אין איש וישב וישכב; ויבא שוב גבריאֵל וידחף אותו ברגלו שנית ויקם הנביא וישב ולא ראה מאומה וישב וישכב, ויבא גבריאֵל בפעם בפעם וידחף אותו ברגלו בשלישית, ויקם מחמד וישב ויקח גבריאֵל בזרועו ויעמד ויבא לו את אלבראק 5).

(1) הרס"ג בתרגומו לתורה מתרגם מישא מכה, ספרה מדינה (בראשית י"א).

(2) א"י יושבת באמצעיותו של עולם וירושלם באמצעיותו של א"י ובית המקדש באמצע ירושלם והחיכל באמצע ביהמ"ק והארון באמצע החיכל ואבן שתיה לפני הארון שטמנו נשחת העולם (תנחומה סוף פ' קדושים)

(3) כי שם צוה ה' את הברכה (תהלים קל"ג י"ג).

(4) אצלנו מיכאל הוא השר הגדול והוא מימין. אולם אצלם מקובל כי המלאך גבריאֵל הוא אשר היה נגלה אליו בחזון ובמראה הנבואה ומוסר לו את הקראן.

(5) נקרא כך ע"ש היותו לבן מבריק מאד, וי"א שנקרא כך ע"ש מהלכו המהיר כנרק, זי"א על היותו בעל דו גונון לבן ושחור, הינו ששחרות שערו אינה חכלילית („שחורה מאד“ כן בן פרשתי חכלילי עינים. ירושלם. ו') כ"א גושה לארסימות. כך לדעתם. ואני אומר: השם

בדמות סוס, גדול מחמור וקטן מפרד, ארוך ולבן, וי"א לבן ושחור, וי"א לבן ושחור
 אדמדם, אוניו ארוכות, פניו פני אדם, גופו כגוף סוס, רגליו כרגלי שור, וזנבו כזנב צבי
 ולו שתי כנפים (6) ואינו לא זכר ונקבה (7) ופסיעותיו כמרחק מבטו (8).

ויאחז המלאך נבריא אל באשכוף ויעל מחמד על אלבראק וירכב ובדרכו נפגש
 את אברהם, משה, ישו; ויבא ירושלימה ויכנס מהשער התימני ויקשר את אלבראק (10)
 בסבעת אשר קשרו בה כל הנביאים, ולפי מסורת אחרת קשר אותו באבן, ויבא אל
 הר הבית אצל אבן השתיה ויתפלל שם עם המלאכים והנביאים והשליחים (11) אשר
 חיו וקמו מקבריהם ונקבצו באו כלם הוצץ לכבוד חותם הנביאים (12) אשר התפלל
 עמם בתור שליח צבור. ובמקום קבת השלשלת מורחה לאבן השתיה ראה את
 חוראלעין (13).

אח"כ הוצג המערג, והוא סלם אשר לא נראה כמוהו לטוב, שלב אחד כסף
 ושלב זהב וראשו בשמים, הוא הסלם אשר אליו תפנינה עיני ההולך למות
 מהשלמים.

וישם הנביא את רגלו על אבן השתיה לרכב על אלבראק ותנדר האבן ותתמוטט
 ותט דרומה מאימת הדר נאונו ויחזיקו בה המלאכים, הגה שם אתר כף רגל הנביא

חזה מקורו בתלמוד מלשון ארכייה אתרי רכשי ברקי (ירושלמי קדושין פ"א ה"ח, כ"ב פ"ח,
 ח"ד) כלומר הרכיבו על שני סוסים דוהרים מהירים לרוץ ככרך; וכן אמר שבור מלכא לשמואל
 אתם אומרים כי המשיח יבא על חמור, אני אשלח לו סוסיא ברקא (סנהדרין צ"ח, ע"א). והשם
 ברקא בארמית נוטה סברק, ע"ש המהירות ככרך ובכזק.

(6) דמיונו כמעט לחיות הקודש: פני אדם, כנפים, והרגלים ככף רגל עגל.

(7) המלאכים אינם לא זכרים ולא נקבות.

(8) מזה למדו שאלבראק עלה השמימה בפסיעה אחת הואיל וסבב אחד מהארץ לחשמים

וכן סרקיע לרקיע, וזה אליבא דאמרי כי אלבראק עלה עמו השמימה.

(9) מקול פרסות אלבראק חדרו בהמות מרבצם וגמל נדר ממקומו.

(10) הם הקשו למה היה צריך לקשור את אלבראק? והם קא מפרקי לה, כי זה על דרך

הפתגם "קשר אותה ובטח בה" ! ערבי אחד שאל את מחמד: הן בה' בטחנו ועליו השלחנו
 יחבנו, מדוע נקשר בהמה לבל תברח, נניחנה לנפשה ובה' נבטח שישמרה? "קשר אותה
 ובטח בה" ! (אעקלהא ותוכל) ענה אותו הנביא.

(11) הנביאים שני סוגים הם: סוג אחד, הנביא אשר אליו ידבר ה' ויורהו את מצוותו לסען

ישמר לעשות. הסוג השני הוא הנביא אשר ישלחנו ה' אל בני האדם להודיעם את מצוותיו
 ולהורותם את חוקיו ותורותיו, הנביא הזה הוא שליח.

(12) פחמד נקרא חותם הנביאים לחיותו הנביא האחרון כי לא יקום עוד נביא אחריו

כי הוא חתם החזון, וי"א שפרשו פאר הנביאים והוא כמו בעברית חותם על יד ימיני (ירמיה
 כ"ב, כז) חותם תכנית (יחזקאל כ"ח, יב) ושמתוך כחותם (חגי ב', כג) כחותם על לבך כחותם
 על זרועך (שה"ש ה', ו). כי החותם הוא תכשיט סמל הגדולה, ועודני וזכר אוך האכזרים
 בדברים על איש נכבד או אשה נכבדת יאמרו: יש לו או לה חותם.

(13) הנשים היפות המיועדות למשלמים בג"ע.

בקצה האבן דרומה, וצפונה אתר אצבעות המלאכים בהחזיקם בה בנשותה.
ויעל הנביא השמימה ויבא שער השמים, ויבקש נבריא לפתוח לו השער
ושאלהו: מי אתה? ויאמר: נבריא אנכי, ויאמרו לו ומי עמך? ויאמר: מחמד, ויוסיפו
לשאל: האם נשלח אחריך? ויאמר: כן, נשלח אחריך; ויפתחו להם השער, ויבא אל
הרקיע הראשון ושם אדם הראשון ויקבל את הנביא ויברך בואו ויברכהו. ועל ימין
אדם פתח ג"ע, והיה בבוא אחד מבניו שמה ושמת, ועל שמאלו פתח גיהנם והיה בבוא
אחד מבניו שמה ובכה והתאבל; אח"כ עלה אל הרקיע השני וישאלו בפתח השער כמו
ששאלו בשער הרקיע הראשון וכמשפט הזה בכל שערי הרקיעים, ויבא אל הרקיע השני
ושם שני בחורים בני התביבה (14) הלא המה ישו ויחיא בן זכריה (15) ויברכוהו גם המה (16)
ושם נהרים; והם מוצאי הנילוס והפרת (17). משם עלו אל הרקיע השלישי ושם יוסף
הצדיק (18) אשר נתן לו ההוד והיופי ועולה ביפיו כיפי הלכנה במלואה על הכוכבים;
ויקבל את הנביא ויברכהו ושם נהר אלפֶּזֶתֶר (19). ומשם אל הרקיע הרביעי, ושם חנוך (20)
ויקבל אותו ויברכהו, ויעל אל החמישי ושם אהרן ויברכהו, ומשם עלה להששי והנה
איש יושב ויעבור עליו ויברך האיש, וישאל מחמד את נבריא: מי הוא זה ויאמר: זה
משה האיש, הוא אומר: בני ישראל אימרים עלי כי אני הכי נכבד בכל הברואים
אצל ה', והנה קם האיש הזה (מחמד) תחתי ואלו, היה לברו החרשתי אך הוא וכל
אומתו עמו. נוסח אחר: ושם משה ויקבל אותו ויברכהו ויעל אל הרקיע השביעי, ושם
אברהם (21) והוא איש שיבה שערותיו לבנות ושחורות והוא האיש הראשון על פני
הארמה אשר שיבה זרקה בו (22) והוא יושב על כסא אצל שער ביהמ"ק של מעלה
(אלבית אלמעמור) ויבא הנביא שמה ויתפלל (23); ובכל יום יבואו אל הבית שבעים
אלף מלאכים ולא ישובו אליו עד יום הדין הגדול. ויבא הנביא עד ארז – הסוף

-
- (14) דורה מצד האם. כי קרבתו של ישו היא רק מצד אמו. מפני שהוא נולד מרוח
חקדש לפי חקראן.
(15) זכריה זה הוא האומן של מרים אם ישו והוא עם בנו יחיא חיו נביאים לפי אומנתם.
(16) נ"א שם חנוך, נ"א שם יוסף.
(17) ונהר יוצא מעדן להשקות את הגן. שם הראשון פישון (נילוס) וגו' והרביעי נהר
פרת (בראשית א).
(18) נ"א שם בני התביבה ישו ויחיא.
(19) שם נהר מנהרות ג"ע אשר ה' נתן אותו למתנה למחמד לפי פרק אלכותר, ק"ח בקראן.
(20) נ"א שם אהרן.
(21) נ"א ושם משה.
(22) עד אברהם לא חית זקנה וכו' בעי אברהם רחמי דליהוי ליה זקנה (סנהדרין ק"ז, ע"ב)
ובמ"ר אברהם זכה לזקנה וכו' שלשה נברכו בזקנה אברהם וכו'.
(23) נ"א ושם אברהם ונשען גבו על קיר ביהמ"ק של מעלה.

(סדרת אלמנתהא) אשר אצל כסא הכבוד²⁴, ולרגלי העץ יוצאים נהרות מים אשר לא יסריחו ונהרות חלב אשר לשחת ונהרות יין הטוב לשותיו ונהרות דבש, ילך הפרש תחתיו בצלו שבעים שנה, ועלה אחד יכסה כל הבריות, וגם נהר הרחמים (נהר די נור) ונהר אלכותר. ויכנס הנביא לג"ע וירא שם אשה אדמונית ותיטב בעיניו וישאל אותה: למי את? ותאמר לויד בן חרתה אני²⁵ וידבר ה' אל הנביא פנים אל פנים²⁶ ויצו עליו ועל עמו להתפלל חמשים תפלה ביום ולילו. ויפן הנביא וירד משם אל הרקיע הששי ויעצרהו משה ויאמר לו: מה פקר ה' עליך ועל עמך? ויגד לו מחמד, כי צוה להתפלל חמשים תפלה ביום וליל, ויאמר לו משה שוב אל רבונך ושאל כי יקל מעליך כי לא יוכל עמך עשות כזאת, הן אנכי תכנתי רוח בני ישראל ואבקש מהם כי יתפללו פחות מזאת ויעובוהו; וישב מחמד אל ה' ויאמר: אנא ה' הקל נא מעל עמי ויפתחו לו חמש תפלות²⁷; וישב מחמד אל משה ויאמר לו: הנה גרע מהן חמש. ויאמר לו: שוב ובקש כי יקל מעליך; וישב מחמד אל ה' ויגד לו עוד חמש וישב אל משה ויאמר לו: עוד רב מספר התפלות, שובה אל ה' ויקל מעליך; וילך הלך ושוב עד שעמדו על חמש תפלות; ויאמר לו משה: גם חמש לא יוכלו שאת הן אנכי צויתי אל בני ישראל פחות מזה ולא קימוה, שובה אל ה' ויפתח לך מהן²⁸; וישב מחמד אל ה' ויאמר לו ה': אין עוד לשנות מזה כלום, חמש תפלות הן, אולם שבר כל תפלה כעשר ונחשבו חמש התפלות הללו לחמשים, וכל מחשבה טובה שלא נעשתה תחשב למעשה ואם עשה לעשר תחשב ומחשבה רעה לא תחשב ועושה רעה תחשב רק לרעה אחת²⁹. וירא אל משה ויגד לו את דברי ה', ויאמר לו משה: שובה אל ה' ויקל עוד מעליך, ויאמר לו מחמד הנה הלכתי הלךך ושוב עד כה, בושני מלשוב אליו עוד, ויאמר לו משה: בשם ה' רר, ויפן וירד מן השמים להר הבית (נ"א וירכב על אלבראק) ומשם שב למקומו מכתה.

3 זמן המסע והמערג ואופניו. הלילה הוא היה ליל שני, י"ז

²⁴ הוא עץ שתול על יד כסא הכבוד, העלים גדולים כאזני שנחב והפירות כמו פכים; העלים מוזחירים בזוהר שאין לתאר. המלאכים והנשמות וכל היצור עדין יבואו ולא יעברונוהו כי רק עד שם ילכו ולא יוסיפו.

²⁵ הוא האיש אשר אמן אותו מחמד לו לבן.

²⁶ עבר אללה בן עבאס ואבו דר וכעב ואלחשין ואבן מסעוד ואבי הרירה אמרו כי ראה שם את ה' בעיניו. ואחמד בן חנבל (אבי כת החנאבלה) אמר כדברי עבדאללה בן עבאס ויאמר: ראהו, ראהו והמלה האחרונה משך אותה עד כלות נשימתו.

²⁷ נ"א: הפחית לו עשר וכן הלך ופחת המספר הזה עד חמש.

²⁸ נ"א ויאמר לו מחמד בושני מלשוב אליו עוד.

²⁹ מחשבה טובה מצרפה למעשה וכו' אפילו חשב אדם לעשות מצוה ונאנס ולא עשה מעלה עליו הכתוב כאילו עשה, מחשבה רעה אין הקב"ה מצרפה למעשה (קדושין מ, ע"א).

או כ"ז רביע אול (החדש השלישי), או כ"ט רמזא"ן (התשיעי) או כ"ז רביע אכיר (הרביעי) או רניב (השביעי) או שואל (העשירי) או דראלקערה (החדש האחד עשר) בשנה אחת לפני הגירתו ממכה למדינה. וי"א בשנתים וי"א בשלש שנים.

4. המספר. וי"א שנסע שלשים פעם, אך פעם אחת מהן היה המסע והעליה למרום בהקיץ, ובנופו, והשאר בחלום, וי"א שנסע שלשים וארבע פעם, פעם אחת בהקיץ ובנופו, והשאר בחלום (80).

5. אופן המסע והעליה, היא אלמערנא. וי"א כי גם המסע ממכה לירושלם וגם המערג מהר הבית למרום והחזרה הכל היה בחלום. עאישה (אשת הנביא) היתה אומרת כי לא נפקד גוף הנביא כל הלילה והנסיעה היתה אמנם בנפשו.

מעאוייה בן אבי ספיאן (מיסד מלוכת בני אמה) היה אומר כי זה היה חלום אמת מאת ה'. ושום אדם לא התנגד לדבריהם ולא הכחיש אותם. וי"א כי המסע והמערג היו בהקיץ, ובנופו הנשמי עלה למרום והרקיע שחקים ונכנס לשבעת הרקיעים; וזוהי דעת הרוב.

חדיפה היה אומר, כי הנסיעה היתה אמנם בנופו ובנפשו, אבל לא נכנס לביהמ"ק ולא התפלל בו, אף לא ירד מעל אלבראק עד שובי למכה, אמנם הוא התפלל עם המלאכים והנביאים בשמים ולא בהר הבית, כי אלו היה נכנס לביהמ"ק והיה מתפלל בו היתה מצית חובה על המשלמים להתפלל בו כמו שצוה להתפלל כעעבה; וישבע חדיפה: חי ה' לא נכנס בו ולא ירד מעל אלבראק! וי"א כי המסע ממכה להר הבית היה על הבראק וכן החזרה; אבל העליה למרום היתה בלי אלבראק.

6. מאין נסע? מסורת אחת אומרת כי בלילה ההוא היה שוכב בחרא, והוא כף או מערה רחוקה ממכה, הוא המקום אשר שם היה מתבודד ושם נגלו אליו

(80) למען הבין את דבריהם נאמר:

1. כל מסורת שהסכימו עליה שאינה בדויה, ואינה שקר, ואינה מסופקת, וכי כל אלה שספרו אותה איש מפי איש הם כלם אנשי אמת נאמנים וותיקין הרי היא אמתית.
2. מסורת אמתית המתנגדת למסורת אמתית אחרת, זין אומרים שהן סותרות ומכחישות זו את זו. אלא מישבים אותן באופן שלא תהיינה סתירות ביניהן.
3. חברי חמד שהם בעלי המסורת, כלם בני סמך הם, ואין להתרה אחריהם, כי הוא אמר אליהם: חברי הם ככוכבי השמים, אחרי איזה מהם שתלכו, הרי אתם הולכים בדרך נכוחה.

וכיון שמספר המסורות השונות המתנגדות בענין המסע עולה לשלשים או לשלושים וארבע, ולהיותן כלן מוסמכות לאמת החליטו שכל אחת מהמסורות הללו מסרה מה שאירע כמסע אחד בנפשו עצמו לפיכך מספר המסורות מספר המסעות.

האלהים בראשונה שיתנבא. מסורת אחרת אומרת שהיה שוכב אצל האבן השחורה אשר בכעבה. מסורת אחרת אומרת שהיה שוכב בבית אם האני היא בת דודו אבו טאלב אחות עלי.

7. א ל ב כ א ק. נחלקו חכמיהם בדבר אלבראק: י"א רק מחמד הוא אשר רכב עליו ורק למענו נשלח. וי"א שהוא של אברהם אבינו אשר היה רוכב עליו בלכתו לחונ במכה, כי שנה שנה היה הולך לחונ שמה: וי"א שהוא עם הנר וישמעאל כלם יחד רכבו עליו בלכתם לחונ במכה, כמו כן רכבו עליו כל הנביאים, וזה יוצא מדברי הנביא שאמר כי הוא קשר את אלבראק בטבעת שקשרו בה כל הנביאים, שמע מינה שהם רכבו עליו וקשרו אותו שם 81).

גם ברכיבה נחלקו: י"א שהנביא לבדו רכב עליו ונבריאל מימינו ומיכאל משמאלו. וי"א כי גם נבריאל רכב עליו יחד עם הנביא, במשך הדרך, ופעמים היה יורד והולך לימינו או לפניו.

8. מא י ז ה ש ע ר נ כ נ ס ה נ ב י א ז כ מ י כן נחלקו על השער שממנו נכנס הנביא להר הבית כמו שיבואר.

הציר אשר עליו תסובב השאלה הזאת הוא המקום אשר דרך בו נכנס הנביא לירושלים ולהר הבית עם אלבראק. כתוצאה מזה, המקום שנקשר בו אלבראק.

ואני רוצה לבאר מה שהם אמרו בנוגע לזה:

השער שדרך בו נכנס הנביא להר הבית בליל מסעו הוא השער הדרומי, אמנם נחלקו על מקום השער הזה.

א. מסורת אחת אומרת: כי נכנס משער המתים שבחומה המזרחית, והוא דרומה לשערי רחמים, נגד המדרגות העולות למסגד אבן השתיה הנקראות בפי סופריהם והמוניהם בשם מדרגות אלבראק.

ב. מסורת אחרת אומרת: הנביא אמר שרכב על אלבראק ובא לירושלם וקשר אותו בטבעת שקשרו בה כל הנביאים, ולפי מסורת אחרת: בטבעת השער שקשר וכו'.

ג. מסורת אחרת אומרת שקשר אותו באבן. לפי מסורת אחרת באבן השער. המסורות הללו אינן מצינות את המקום שממנו נכנס הנביא להר הבית, וגם לא איפה המקום שנקשר שם אלבראק.

ד. ושוב מסורת אחרת אומרת שהנביא קשר אלבראק חוץ למסגד ויבא נבריאל ויקשר אותו בזווית הר הבית באבן שנקב אותה בפנים הר הבית.

81) השכים אברהם בבקר ולקח את ישמעאל ואת אליעזר ואת יצחק בנו וחבש את החמור, הוא החמור בן האתון שנכרא בין השמשות, שנאמר וישכם אברהם בבקר ויחבש את חמורו, הוא החמור שרכב עליו משה בבואו למצרים שנאמר ויקח משה את אשתו ואת בניו וירכיבם על החמור, הוא החמור שעתידי בן דוד לרכוב עליו שנאמר גילי בת ציון וגו' עני ורכב על חמור ועל עיר בן אתונות (פרקי דר"א ל"א).

גם במסורת זו לא נזכר מאיפה נכנס הנביא להר הבית ואיפה הוא המקום של הווית בהר הבית.

ה. מסורת אחרת אומרת: שנביאל קשר את אלבראק בשער המפקח (באב אלנאמר).

ו. מסורת אחרת אומרת: הנביא אמר: אח"כ הוליכני (נביאל) עד שנכנסתי העירה משערה התימני, ויבא (נביאל) בדרום המסגד ויקשר את אלבראק ונכנסתי להר הבית מהשער שבו תפנה השמש והירח. אמרו משמרי הזמנים (אלמוקתין) שבירושלם כי אין לנו יודעים שער למסגד בתאור הזה אלא שער המערבים (באב אלמנארכה).

ז. מסורת אחרת אומרת: הנביא אמר: נכנסתי משער שבו תמינת השמש והירח.

ח. אלעמרי כתב כי באחד העמודים שבאורות שלמה ישנה טבעת, אומרים כי אלבראק נקשר בה כליל המערנ (מסאלך אלאבצאר ח"א ע' 167).

ידוע כי מלפנים כתבו כתב כופי בלי נקוד וגם האותיות הנחות להארכת התנועה ולסימן המשקל חסרות, והנה המלה תמיל שהוראתה "תטה ותפנה" תכתב בערבית כך ^{٢٢} ^{٢٣} ממש באותה התמונה שנכתבת ^{٢٤} תמתאל (כלי א' נחה בין הת להל') שהוראתה תמונה. לפי זה היה המסורת הראשונה תמיל בהוראות תפנה, תטה היו מהשער שבו תפנה השמש והירח. אח"כ בא מי שחשב את המלה תמיל שהיא תמתאל, ויאמר, מהשער אשר בו תמונת השמש והירח⁽³²⁾. ובאיפן הזה נהיתה המסורת הזאת לשתי מסורות.

מסורת א' מפי יהודי נמסרה ואפשר שגם השניה⁽³³⁾, כי בירושלמי ערובי פ"ה ה"א אמרו: כמה יגעו נביאים הראשונים לעשות שער המזרחי שתהא החמה מצומצמת בו באחד בתקופת טבת, ובאחד בתקופת תמוז, לאמר, שתהא מכוונת בשעתן זריחתה בטבת בקרן מזרחית דרומית השער. ובתמוז בקרן צפונית מזרחית.

המאמר הזה, הוא מקורה של המסורת על השער אשר בו תפנה השמש והירח; ממסורת זו יצאה המסורת השניה כנ"ל. לפי זה הייתה שתי המסורות האלה מכוונות לשער הדרומי אשר בחומה המזרחית והוא השער הנקרא שער המתים.

גם המסורת שנביאל נקב האבן וקשר בה אלבראק, קרוב לשמוע שהיא מכוונת אל אורות שלמה שהיא בדרום הבית ושם ישנם עמודים נקובים. וכבר אמרנו כי אלעמרי כתב שישנה טבעת באורות שלמה ואימרים כי בה נקשר אלבראק.

לפי האמור, אין אף מסורת אחת שתאמר כי אלבראק נקשר בשער המערביים, וגם חספור על כניסת הנביא דרך שער המערבים אינו לפי מסורת וקבלה כ"א לפי דברי משמרי הזמנים, בעוד אשר השם "מדרגות אלבראק" אשר

(32) מכתובה דומה כזו יצא השם "קאכיל תחת קין" בקראן, כי בכתב הכופי אין

הפרש כמעט בין ה' להנ', וגם נקוד לא היה ויקראו קאכיל תחת קין כזה. קאס קאס

(33) בתולדות המסורת (אלחית) אמרו שהיהזורים שהתאשלמו המציאו וכדאו מלכם

מסורות רבות, ולכן הבאתי כל המקורות אשר אצלנו.

להמדרגות שבמזרח מול השער המזרחי הדרומי שבחומה המזרחית מוכיח, שהמשלמים הקדמונים חשבו שרק משם בא הנביא.

כר.

השמונה. *

פרשת השמונה בשנת תרע"ב (12–1911), וזה הדבר : השמש האשכנזי אשר לכתל המערבי היה רגיל לתת מנידי אחד לסיר (1) בשיר עבד אלשלאם אלחשיני המרוקאני אפטרופוס הקדש אבו מדין אלנות (2), ובסוף שנת תרע"א צרה עין השמש בסיר בשיר מתת לו המתת הזעים הזה. סיר בשיר היטב היטב חרה לו, ותחת להנקם בשמש איש חרמו לברו אמר לתת נקמתו בכל היהודים עם השמש, וינש קובלנא להשופט הדתי (קאצי'קצין) ממש באותו הניסח המקובל מהמן בן המדתא האנני, וזה נוסחו : א. לכבוד ראש הדת בירושלם. כידוע שישנם להעדה היהודית בירושלם הרבה בתי כנסיות שהם מתמידים להתפלל בהם באין מפריע (3). וישנם אחדים מהעדה הנ"ל (4) שנהגו לבקר את כתל המערבי בשכונת המערבים באופן עראי להתפלל (5) והם עומדים. והשכונה הנ"ל היא הקדש אבו מדין אלנות ותחת האפטרופוסות שלי, והנה עתה הם באים דרך יחיד (6) ואיזה מקומות של ההקדש הנ"ל (7) ונותנים שם כסאות וקרשים יושבים ומתפללים ויען הדבר הזה מתנגד לזכויות ההקדש ומפחד סן יחזיקו בכך וישענו כי יש להם הזכות לעשות כדברים האלה הנני מבקש להפריע אותם כדת. נכתב ביום י' שואל 829— כי אלול שנת 827–4 אקטובר 1911. אפטרופוס הקדש אבו מדין. סיר בשיר בן עבד אלשלאם אלחשיני.

ב. תשובת הקאצי' (8) : הקובלנא (9) שהונשה מאפטרופוס הקדש אבו מדין (* התעודות שנפרק זה נדפסו בירושלם כרך י' וחובא כאן דשם שלמות הענין ובתוספת הערות ותקונים.

(1) סיד הוראתה ארון. כל אלה שהם מורע הנביא ושושלתו נקראים כך והם בעצמם חותמים ככה.

(2) ר"ל המושיע לחוסים בו והמבקשים לעזרתו, כמו התואר "בעל מופת".

(3) כלומר, יש להם מקומות להתפלל, הכתל המערבי הוא דבר מיותר.

(4) לא כל היהודים בהמוניהם, כ"א אחדים מהם.

(5) כלומר לא תפלת קבע כ"א ארעי כשהם עומדים על רגל אחת, ולא בתמידות. הבאים להתפלל תפלה אחת או לבקר לזמן מועט היו עומדים אבל הבאים לקרוא וללמוד היו יושבים. (6) זוהי הרכב שלפני הכתל המערבי.

(7) בכונה לא פירש איזה מקומות, מפני שהדברים אינם נכונים.

(8) הקאצי' הוא השופט הדתי בבית משפט־הדת (אלמחכמה שרעיה) והוא היה היושב אש בבית המשפט האזרחי. הוא היה נשלח לזמן שנתים ויש שהאריכו זמן משרתו לעוד שנתים, לאמר עד ארבע שנים, השופטים האלה לא היו מבני העיר ולא היו בקיאים בסיב עניני העיר, כ"א ע"פ מה שיושבי המקום יגידו להם ע"כ אין להתפלל על מעשיו, היינו שלא חזמין את בעלי הריב לפניו כדת וכחק כ"א שלח הקובלנות להמופותי כי הם הורוהו כך.

(9) "בירושלם" העשירי עמוד 53 כתוב : ההרצאה.

והקובלנה שהונשה כמו כן מחאג' אחמד דפאש בשם קהל המערבים וכן הקובלנא שהינשה מטעם החכם באשי¹⁰ בציוף השקפות שבכתב הנתונות ממשרדי ההקדשות, והפולים בננוע להדרך של יחיד שבתוך שכונת הקדש המערבים בתוך החומה¹¹ השייכה להקדשו של אבו מדין, מוסרים אנחנו לכבוד המופתי הירושלמי מחמד כאמל אפנדי בכדי לבאר את פסק הדין כדת מה לעשות.

27 שואל 319 (—21 אוקטובר 1911)

בית דין הדת בירושלם רושד

ג. פסק הדין של המופתי: לפי ההשקפות הנתונות ממשרד ב"ד הדת ההקדשות והקובלנא המונשה מחאג' בשיר אפנדי אפטרופוס של ההקדש אבו מדין אלנות¹² נראה כי הדרך שבתוך בניני ההקדש הנ"ל הדבוקה לצד מערבו של בית והמקדש היא שייכת להקדש הנ"ל ואסור לפי הדת לתת או לעשות שם כסאות, ספסלים, ומסכים וכדומה מהדרכים המועילים לחזקה ולקנין, מלבד כי בלאו הכי אין זכות לשום יחיד לתת או לעשות כדבר הזה אצל חומת בית המקדש¹³ ולכן בכדי לפקד לעשות את הסינים הדרושים הריני מחזיר את הנירות הללו לכבוד ראש בית דין הדת בירושלם.

14 זי אלקעדה 329 (—נובמבר 1911) מופתי ירושלם.

מחמד כאמל אלחשיני.

ד. "הקאצי מוסר להפחה: הנירות הללו נמסרו כבר להמופתי הירושלמי, ומפני כי פסק ההלכה כבר כתוב למעלה ובכדי לחזק את הפס"ד הנ"ל בהחלטה מועד האדארה (מועצת הנהלות המחוז)—הריני מוסר הנירות כלם לסעדת הפחה הירושלמי. 1 תשרין תאני 327 (—14 נובמבר 1911).

ב"ד הדת הירושלמי רושד

ה. הפחה מסר להאדארה (מועצת הנהלת המחוז) וזוהי החלטת האדארה מספר 1529 (בנוסח הקובלנא שנתן לי (העורך דין פניול כתוב תאריך החלטת האדארה مجلس إدارة فراري في ١٢ تشرين ثاني سنة ١٣٢٧ הוא—25 נובמבר 1911). אחרי העיון בהנ"ל החלט: יען שאסור הן בהקדש הנ"ל והן בכותל ביהמ"ק

⁽¹⁰⁾ שם אומר לוונץ, כי הקובלנא הנזכרת בזה הוא המכתב של הרב להפחה (יבא להלן) אבל זה לא נכון, מפני שזמן המכתב הזה של הקאצי הוא 21 אוקטובר, ואילו זמן מכתבו של הרב להפחה הוא 11 דצמבר 1911 ז"א שהרב החכם באשי הגיש קובלנא והקאצי לא פנה אליה לעשות חובתו להזמין את בעלי הריב ושלח את הנירות להמופתי נגד הצדק והחקק.

⁽¹¹⁾ ר"ל מה שאנחנו קוראים כיום "העיר העתיקה" שהוא מלפנים החומה.

⁽¹²⁾ את קובלנת הרב לא הזכיר!

⁽¹³⁾ אם כסאות וספסלים אסור להעמידם אצל חומת בית המקדש, איך הוא, מה הם הקברים אשר אצל חומת בית המקדש המזרחית? מה הם הבנינים הדבוקים לחומת בית המקדש מצפון וממערב? מה הן העליות שנכנו אצל כתל המערבי שלנו בזמננו?

להשתמש בהם בדברים שמועילים לחוקה ולקנין לכן אסור לותר לשום אדם לעשות כדברים הנ"ל (14) אלא שעם זה צריך אמנם לשמור את המנהג הישן (15); ובכדי לקים את החלטה זו הרינו מחזירים את הניירות הללו לכבוד הפחה (16).

12 תשרין תאני 327' (25 נובמבר 1911).

מגלם אדארה

ו. אשור ההחלטה מהפחה והוא מוסרה להמשטרה. יהי כן! ג' ו ד ת פ ח ה.
„לפי כל הכתוב לעיל אין לדבר כל מאום לאלו היהודים שיבאו להתפלל כנהוג מלפנים, אבל בכדי לאסור עליהם וכמו כן על המערבים שבשכונה לתת כסאות ספסלים יאהלים וכדומה במקומות הנ"ל הנו מוסרים את זה להקומיסר הראשי (לראש השוטרים) 15 תשרין תאני 327' (28 נובמבר 1911).

ז. מכתב החכם באשי להפחה. 29 תשרין תאני 327'—(11 דצמבר 1911—כ' כסלו תרע"ב).

„במקום הזה 18 היה מנהג קדום מכמה מאות בשנים לכללות ישראל להתפלל שמה ועתה ע"י מחאת המטואלי (המתוללי) בבית המשפט בלי כל משפט, וכלי הודיע הדבר רשמי לעדת היהודים, החליט המגלם אדארה לבלתי תת שם ספסלים וכסאות, בעת שידוע לכבודו כי רוב הבאים לירושלם המה זקנים הבאים לבלות פה שארית ימיהם, וביחוד חולים וחלשים שלא יוכלו להתפלל כלל כ"א בהיות להם שמה מקום לשבת, וכפי דין תורה"ק לאנשים כאלה מותר להתפלל כשהם יושבים (19), וכבר נהוג המנהג הזה יותר מן 800 שנה, והעכוב עתה להניח ספסלים מביא עלי תלונות רבות מהקהל, כי איך יתכן לבטל מנהג קדום זה, וכפי דעתי וכפי האנושיות אנכי מוצא כי צרקה המתלוננים על החלטת האדארה (20), ובטח גם כפי רגש אנושיותך אינו נכון לא להניח אנשים כאלה להתפלל שמה. ועוד כשנתבונן אל יסוד הדבר, הנה הענין הזה למנוע שימת ספסלים וכדומה הוא ענין הנוגע להקדשות וצריך שהמתוללי והמשתרלים בזה ינישו משפטם למחכמה שרעיה (בית המשפט הרתי) ואנכי בתור בא בת העדה הישראלית הרשמי הייתי צריך להיות מוזמן לפני המשפט למען מענותינו,

(14) דאמר, אפילו למשלמים אסור לשים שם דבר.

(15) להניח את היהודים להתפלל.

(16) החליטו להצר צעדינו על דעת עצמם. וזאת לדעת כי תמיד היו הקאדי והמופתי

ראשי המדברים בהאדארה.

(17) כפי הכתוב בתשובת הפחה להרב על מכתב זה היה בראשו גם „מספר 7"

(18) ההתחלה בסלים הללו: „במקום הזה" אינו מובן על איזה מקום ידבר; בעל כרחנו

עלינו לאמר שהיה לפני זה שורה ובה היה כתוב: הנדון, התל המערבי

(19) כונת הרב על תפלת שמנת עשרה כי בשאר התפלות כלם יושבים, נער וזקן.

20 שהחליטה נגד החק: א' בדבר שאינו מסמכותה. ב' סבלי שמוע את שני הצדדים

ג. נגד האנושיות להניח זקנים וזקנות חלשים בעמידה שעות שלמות.

כי הדין והמבע מחיב שצריך לשמוע מענות שני הצדדים. על כן אבקש להרשות לשים הספסלים כמקודם למען השקיש הרוחות הסוערות שבלב היהודים עד אשר יצא הדין מהמחכמה שרעיה".⁽²¹⁾

משה יהודא פרנקו חכם באשי.

ח. תשובת הפחה להרב מספר 189, כאנון תאני 327 (ינואר 1912) (22)
בתשובה על מכתבכם נומר 7 בנוגע לכתל המערבי⁽²³⁾, כי המקום הוא מקום יחיד ולא דרך הרבים, והוא המבוא השייך להקדש, ובכן לא בהקדש הזה ולא אצל כתל המערבי אי אפשר לתת בו דבר המועיל לחזקה. ואין רשות לשום אדם להשתמש במקום הזה, ובכל תוך המבוא הזה הנקרא בראק⁽²⁴⁾ מן הנמנע לתת בו כסאות ושאר דברים, וזה אנכי כתוב ע"פ החלטת המחכמה שרעיה ומגלס אדארה, והמכתבים אשר שלחחם אלי מסרתים⁽²⁵⁾ כבר למחכמה שרעיה, ועוד לא פנה שמה שום איש בזה וע"פ החלטת המחכמה⁽²⁶⁾ הנכם רשאים לפנות אל המחכמה ולדון שמה.

הפחה נ' ו ד ת.

ט. מכתב שני מהחכם באשי להפחה 26 כאנון תאני 327 (12 פברואר 1911).
ביחס אל מכתבי נומר 7, שמעתי כי העבר הענין למחכמה שרעיה, אך אנכי עיר לא קבלתי עדין שום דבר. רבים מקהלות ישראל דופקים על דלתי יום יום בהתמרמרות על כל זה, בבקשה להשיבני דבר.

משה יהודה פרנקו.

חכם באשי

המכתב השני הזה שחסר בו המספר שלו, כלו מוקשה, ואינו מובן כלל, ומעורר

תמיהות רבות:

(21) הרב מבקש שיניחו לשים כסאות ושאר דברים. האמת, היא שהיו מניחים לשים אחרי החלטת האדארא כסאות וספסלים, אך חבל שהיהודים הזניחו את הדבר אז. בימים ההם שהיה הרב חיים נחום רב ראשי בתוגרמה. על כל פנים עלינו להתבונן כי המכתב הזה נכתב י"ג יום אחרי מסירת החלטת ההמשטרה, ז"א שלהרב נודע הדבר מהמשטרה שהוציאה החלטת האדארה לפועל.

(22) חסר זמן היום של החדש. וזה לא בשכחה כי"א בכונה. כמו שיתכרר הלאה.

(23) הפחה מזכיר רק את המכתב מספר 7, ז"א כי לא קבל עד היום ההוא מכתב

אחר מהרב.

(24) כך קוראים חגוים את הכתל המערבי על האמינס שהנביא נכנס משער המערבים

אשר בקיר כתל המערבי להר הבית.

(25) הפחה מאשר בראשית המכתב קבלת המכתב מספר 7, וכאן הוא כותב, והמכתבים

ששלחחם אלי מסרתים כלשון רבים?.

(26) ז"א שיש החלטה מהמחכמה לשמוע מענות היהודים אחרי שתוציאו לפועל את

החלטת האדארה.

(א) איך יכתב „שמעתי“ אחרי שהפחה הודיעו בכתב בפרוש שמסר מכתביו להמחכמה? (ב) הלא החק והנימוס מחייבים לאשר קבלת מכתב ובפרט אם הוא רשמי ומדיע אין בו אשור מכתב הפחה? (ג) ועוד זאת, לא רק שאינו מודיע מקבלת מכתבו כיא כותב בפרוש שעדין לא קבל שום דבר, ולכן הוא מבקש שיודיענו. השאלה היא מה התרחש כאן?

ואולם הפתרון הוא: (א) הרב לא קבל את המכתב מהפחה כיא אחרי שלחו לו את המכתב השני. (ב) כאשר קבל הפחה את המכתב השני מהרב, מהר לשלוח לו תימ"י תשובה על המכתב הראשון, ובכונה לא כתב זמן היום של החדש למען העלים את יום כתיבתו. אולם בפליטת הקולמוס נבעו מצפוניו, כתב: „והמכתבים אשר שלחתם אלי מסרתים“. הרברים האלה מגידים כי קבל גם את המכתב השני וכבר מסר אותו למחכמה!

מכל חליפתיהם המכתבים הזאת (גם מדברי הפחה) יוצא ברור, כי האדארה דנה בדבר שאינו מסמכותה ועל דעת עצמה, מבלי שמוע את שני הצדדים, ושכל מהלך המשפט היה שקר וערמה, וגם ביה"מ הדתי הכיר בזכותם של היהודים לערער על „פסק דין“ זה!

לתולדות השבויים היהודים במאלטה.

מן היום שבו בא לידי פנקס כולל אנרות חברת פדיון שבויים שבויניציא, אשר עליו דבר ידידי הנכבד ר' שמחה אסף כ"ציון" ספר כ' (עמ' 67-75 במאמרו לתולדות היהודים באי מלטה) התחלתי להתענין במדה יתרה בתולדות היהודים במאלטה; כי רב המכתבים עוסקים דוקא בתולדות האומללים שנשבו והובאו אל המקום הזה. אכן מה נדלה תמיהתי בראותי שלא נמצא ערך "מאלטה" בספרי השמוש הרגילים, אף-על-פי שאפשר לשלשל קורות בני עמינו באי הבודד הזה מימינו אלה עד ימי בית שני, כמעט בלא הפסק. אין כל ספק שקהילת מאלטה היא אחת מן היותר קדומות הנמצאות בכל העולם. "קורות היהודים במאלטה" אשר אני מכין כעת לרפוס, יהיה אפוא, לפי דעתי, דף חדש, ומן היותר מענינים בקורות ישראל בכלל.

נראה הדבר, כי בהשבר האניה אשר בה היה שואל השליח נוסע לרומא על חוף מאלטה, נמצאו עמו עוד יהודים נאמנים (1). ואפשר, שהיו אלו הראשונים שבאו שמה. אמנם עוד בתקופת הרומאים היתה שם קהילה חשובה, כאשר יעידו הקטקומבים הנמצאים שמה עד היום (2). הקהילה המשיכה בודאי את קיומה גם תחת ממשלת הערבים. ובשנת ה' אלפים (1340), לאחר גרושם, היו במאלטה ובנוצ'י, הקרובה אליה, ל"ג משפחת עבריות.

מן היום ההוא והלאה, בהיות האי תחת ממשלת מלכי סיציליא, אפשר לנו לתאר בפרוטרוט לא רק את תולדות היהודים שמה, כי אם גם את חייהם הכלכליים והצבוריים. מן התקופה ההיא עוד נותרה מצבה אחת חקוקה בכתובת עברית. ידוע הדבר, כי המקובל אברהם אבולפיא דר באי הקטן והחרב קומינו אשר על יד מאלטה אחרי גרושו מפלירמו, ושם חבר את "ספר האות" (2a). גם בימים ההם היו ליהודי האי יחוסים עם א"י, כי בשנת ר"ו הרשתה הממשלה לראובן ממרשילה תושב מאלטה, לישא אשה אחרת על אשתו הדרה בירושלים (3). אולם בהגשם היהודים

(1) "מעלות השליחים" פרק כ"ח.

(2) Becker, Malta Sotesanea (Strassubrg 1913).

(2a) גרס ע"י יליניק, בס' היובל לכבוד גריץ בחלק חעברי עמ' 15-88.

(3) Lagumina, Codice Diplomatica degli Ebrei di Sicilia. 246.

בספר הזה, הנכבד מאד מאד, ישנן ידיעות רבות ע"ד יהודי מאלטה, ומשם שאבתי את

רב ידיעותי.

בשנת רנ"ב מארצות ממשלת ספרד, נרשן"כ מסיציליא ובנותיה, שהיו בתקופה ההיא משועבדות לכתר ארגון, ואז נפסק הישוב גם במאלטה. אין כל ספק שהשם "מלטי" הנמצא אח"כ בארצות המזרח (כמו שהעיר אספ במאמרו) מעיד על צאצאי הגולים בזמן הזה.

לאחר ארבעים שנה התחילה תקופה חדשה בתולדות האי, כשנתנו הקיסר קרלוס החמישי לאבירי יוחנן אחרי גרושם מרודוס. לרגלי זה נהיתה מאלטה למרכז נגבת נפשות ומכירת עבדים, והיהודים סבלו כיתר הבלתי-מאמינים בדת ישו. ומה נפלא הדבר שהחקירה (האינקביוציה) בעצמה התירה להם ליסד בית-כנסת ובית-קברות ואסרה על ארונהם לעבוד בהם בשבתות ובמועדים! לרגלי הדבר הזה נהיה חזיון יחיד ומיוחד בדברי ימינו-קהילה קדושה של עבדים!

ולא זו בלבד, אלא שה"פרנס" עליהם (במלא מובן המלה) היה ערל, בא"כחה של חברת פדיון שבויים שבוניצא, שהראה את עצמו כאמת "גוי צדיק שומר אמונים", קל להבין אפוא שהחברה השתדלה לבקש את טובתו כשעלתה בידה, כאשר יוכיח המכתב הראשון הנדפס להלן, שנכתב לרבני מצרים בנדון זה.

ולא בלבד "עובדי הים באניות" עמדו בסכנה מאת השורדים, כי אם כל יושבי ערי החוף שבתוגרמה בנפל האבירים עליהם. בודאי זה היה מקרה ר' יעקב לבית הלוי בשבתו בביתו בארץ מוריא. כי עיר זנטי, אשר היה שם אח"כ לרב, היתה תחת ממשלת ויניצא. בין יתר הרבנים שנשבו למאלטה נודעו (מתוך הכ"י שלי) ר' יוסף כהן אשכנזי איש קושטדינא, בשנת תמ"ב(4). ר' שמואל ימאיר, שנפדה ע"י קהל פירארה מיד ארמני אחד בשנת תס"ב(5). ושליח מעיה"ק צפת שנשבה עם עוד מי נפשות שלא כדת באניה ויניציאנית הבאה מאלכסנדריה בשנת תל"ב(6). עיר יהודי אחד מצפת, ומשה יוסף שמו, היה שבוי במאלטה בשנת תנ"א(7). לא הנפשות בלבד עמדו בסכנת השורדים. אין ספק שהס"ת שהביא עמו ר' יעקב לבית לוי ממאלטה היה שבוי כמותו, כי לפעמים הוצרכה החברה לעסוק גם במצות "פדיון ספרים" כאשר נהיה בנפל השורדים על עיר קורון בשנת תמ"ה(8). כאשר נראה מתשובת ר' חסדאי הכהן פרחיא, שהביא אסף במאמרו, קרה המקרה לפעמים שהוצרך אחד השבויים לגרש את אשתו, והגט נסדר ע"י אחד מחבריו אע"פ שלא היה מומחה. ככה, למשל, סדר שבוי אחד, ומשה אזולי שמו, גט בשנת תל"ג

(4) כ"י. מכתבים רנ"ה, רס"ז.

(5) מכתבים תפ"א, תצ"א.

(6) מכתב ס"ז.

(7) מכתב תמ"ח.

(8) מכתב של"ד. ע"י ג"כ מכתב תס"ד.

לדוד מורניאטו⁹). ובשנת תמ"ה ליוסף צרפתי איש אזמיר¹⁰). לעתים קרובות היו השבויים לעבדי־משוש בדוניאות האבירים, ולפעמים קרה המקרה שנפדו על ידי הקהילות בערי החוף אשר באו שמה. כנראה, היה זה גורל אותו האומלל שבגללו נכתבה המליצה לשבוי שהדפיס הרב אסף ראשונה, והמכתב הששי אשר הנני מדפיס כאן מדבר בענין ביוצא בזה. רוב השבויים שבו לביתם אחרי פדיונם; אולם לבסוף, באחרית המאה הי"ח, התישבו אחרים בארץ שבים, ועל ידיהם נוסדה הקהילה החדשה הנמצאה שמה עד ימינו אלה.

לא באתי כאן לתאר את מצב העבדים במאלטה (כי יש בדעתי לכתוב בהזדמנות אחרת בפרטות על הנושא המענין הזה), כי אם למלאות אחרי מה שכתב הרב אסף, בפרטים אחרים מתוך הכי אשר ביד. ב"הצפה לחכמת ישראל" הדפסתי כבר שלשה מכתבים עבריים הנוגעים לפדיון יהודים, מצפון אירופה: אולם שם המאמר נשתנה ע"י המערכת שלא מדעתי ולא ברשותי, והיה למכשול לפני הקוראים¹¹). כאן הנני מוציא לאור את שאר המכתבים הכתובים עברית (כי רבם כתובים ספרדים או פורטוגזית). אין כל צורך להאריך כאן על התבן. הכל נותן לנו חומר חדש לתולדות השבויים במאלטה, חוץ מן המכתב השני, המדבר ביהודי שהיה לעבד במצרים. המכתב החמישי לרבי קושטריא מתאר לנו באופן בולט את מעשה הצדקה בכל פנות התבל, וביוחד באותו האי. המכתבים האלו ראויים להדפס, לא רק בשביל סגנונם היפה ובשביל חשיבותם ההסטורית, כי אם גם למען עדותם לאותה מדה טובה אשר בה הצטיינו בני עמינו—רחמנים בני רחמים".

A Cairo, e Alex, aos Sres Hahamim: en 29 del Homer 5431 et nome dos Rabanim desta Tesiva Teral. (?)

היושבים ראשונה במלכות בדעת ובתבונה המה מע' רבני וחכמי העיר הקרובה מצרים יע"א ועמהם מע' רבני וחכמי נא אמון¹²) יהי שלום בתילם מעתה ועד עולם.

כאשר עלה בגורל מע' פרנסי קופת פ"ש אשר בק"ק ת"ת ספרדים וק"ק ליוונומינוש יע"א שבעיר הזאת להשתדל בכל עוז במצוה רבה הנ"ל תכף עשו לה סמוכין מכל עבר ומכל פנה לקרב התועלת ולרחק הנזק מאת העניים והמרודים היושבים על ארמת נכר בכור הברזל היא עיר מלטה והנלוים אליהן, ולקחו להם לעצמם ידיעת והכרת איש ערל אחר מסותרי הארץ ההיא להיות שלוחם שמה לעשות כפי סדרם עם השבויים

⁹ מכתב ע'

¹⁰ מכתבים ש"ב, ש"א.

¹¹ קראתי את מאמר בשם "חברת פדיון שבויים בויניציה במאה הטי"ז וקהילת קרקא. והמערכת שנתה זה לשם הסתעה "חברת פדיון שבויים במאה הטי"ז! ע"ש שנת מ' עמוד 282. ¹² = אלכסנדריה.

ואדונייהם וכן עושה תמיד בחדר לאומים בלא כסף ובלא מחיר בהשתדלות נמרץ להנאתם ולטובתם וזה שמו פ'ראנצ'יס קו גראס'ין, והנה כעת כתב אליהם אגרת ארוכה אשר שלחו טופסה אל הנביר המרום כמ"ר ישראל אשכנזי יצ"ו אשר במחניהם קדוש וממנו יראו איך מתרעם עליו על שארית חשבוננו שנשאר חייב אליו זה כבר שבע שנים קרוב לריאליש מאתים ועשרים על לא חמס בכפיו מחמת עיכוב שעשו שם ביד כמ"ר ישראל הנני הנבירים כמ"ר שלמה ורוד מירקאדו יצ"ו בעד מה שאומרים שנתחייב להם ניסו של הגראסין הג"ל שמת זה ימים הנקרא מרקו אנטוניו פירסיג'יר, והגראסין עימד וצווח כי אין לו שום חברא ושייכות בעסקיהם עם ניסו, ומאיוז מעם יבאו במשפט עמו לעכב מעותיו שמה בעד מה שיש להם לקבל מניסו. מלבד כי גם למת וליוורשיו יש מענות כפי דבריו להפטר מכל מן ערעור ותביעות שיש לנבירים מירקאדיש עליו כאשר הכל ישמעו בבירור מן האגרת הכמוסה לנביר אשכנזי הג"ל עם אגרת אחרת פרטית אשר כתבו אליו מעי פרנסי קופת פ"ש הג"ל להודיע הכל בבירור, והננו כעת כמוהם כמונו לחלות פני מעכ"ת במטו ובבעו, ידברו נא בלשון בקשה באוני הנביר כמ"ר ישראל הג"ל לעשות הטוב והישר בעיני אלקים ואדם ובחכמתם ויראת ה' על פניהם יעמידו הרברים על הרין ועל האמת ועל השלום למען לא יתחלל ח"ו שם שמים ותורתו האמיתית בין הגויים ולא תיפוק מנא חורבא והויקא דמינכרא לעניי השבויים מבני עמנו העומדים כעת בעיר מאלטה ובאחרים כוותיהו כדמות דא, ואנחנו על משמרתנו נעמודה מצפים ומיחלים תשובתם הרמחה, בהעתיר אל אלוה ממעל יגדיל ויאדיר כסא תורתם לעד ולנצח נצחים אכ"ר. נאום אחיהם דורשי שלוםם וטובתם בני הישיבה הכללית שבויניציאה החותמים עש"ק כ"ט למב"י(1) התל"א.

תוספת על האגרת הג"ל ביום—מנחם התל"ב.

הוספנו שנית ידינו לשלוח הטופס הג"ל להיות כי לא ראינו תשובה אליה עד הנה ועל כי הסותר הג"ל שינה ושלש תרעומת שלו אל מעי פרנסי קופת פ"ש יצ"ו אשר אתנו ובדעתנו אמת תלויה בידו תקן אסירי התקוה אשר בעיר מאלטה הננו מחדש מחלים פניהם יעשו אונים כאפרכסת וישיבו בדוחק רב תשובתנו באופן איש על מקומו יבא בשלום. ונשים קנצי למלין. בהעתיר אל אלוה ממעל יאריך ימיכם ושנותיכם אכ"ר.

ביום כ"ט סיון התל"ג: יהיה לישראל שלישיה למצרים. על כי הפצירו בנו פרנסי הקופה הג"ל יצ"ו להיות להם... דברי הסותר הוא ממלאא פעמים רבות על עניין זה וכל ענייני השבויים תלויים בידו הן לטוב והן למוטב ובצפיייתנו צפינו כי מעכ"ת לא ישיבו פנינו ריקם בפעם הזאת להוציאנו מן המבוכה ולהשיב לשואלינו דבר בדרך קצר והי' ישפות שלום.

(1) = מספר בני ישראל. 2 ישעיה י"ט כ"ה.

II

Cairo A selomo Perahia en nome do Sr Josef de Ab. xaqi como hu dos Deputados de P. S. ordem dos mais colegas—em 29 do Homer 5431 — Hebraico.

אל הנדיב המרומם כמ"ר שלמה פרחיה יצ"ו במצרים :
 ארש שירותינו אלו יעלו לרצון לפניו להטפל במצוה רבה מצות פ"ש אשר
 הוצג לפנינו מאת היקר ונשא משה אורשא יצ"ו הבא כאגרת המספרת
 תולדותיו וקורותיו וכי עדיין בנו שבוי בידי אדונים קשים שם במצרים בעד סך עצום.
 ולכן הגני מחלה פניו היקרים ישתדל לדעת קושט אמרי אמת אם הבחור יהודה אורשא
 יצ"ו הגנו עדיין שבוי וממושכן בידי תוגרמים או ישמעאלים בעד ריאליש
 שלש מאות כפי הנשמע מאת אביו הנמצא אתנו פה, והוא יודע הני ר' מושקו מעלים
 הישב בדארידאב, ואם כנים הדברים בכל הפרטים הגנו שיעידו עליהם בכתב
 ידם מע' החכמים השלמים נר"ו אשר שם, או אם באמת האגרת הזאת עדיין הוא בשבי
 יתן מעכ"ת כאשר יצא לחרות גמור בעד קופת פ"ש אשר בקהלנו פה ריאליש חמשה
 ועשרים, וישים לחשבוני, כי אשלם בלי איחור כלל ועיקר בבא עלינו כתב עדות מע'
 החכמים הגנו ועל כל פתשנ הנשתון יבשרני באגרת אחת פרטית להשיב שואלי דבר
 וממנו הסליחה ובין דא לרא אחלי יכונן אל היושבי בשמים ירכיבוהו על במתי ההצלחות
 כנפשו וכנפש וחפץ דורש שלומו וטובתו כל הימים התותם בויניציא י"ד אייר התל"א.

III.

Cost^a a os Rabanim de Costant^a a di 23 Menahem 5432 en ebraico.

ראשי נולת אריאל וצדקתם כהררי אל שלוחי המוני בני ישראל המה החכמים
 השלמים והדריינים המצויינים אשר בעיר ואם קושטאנדינא יע"א ועמהם הגבירים רמיונסאיים
 המפקחים על מצות פ"ש להביא דרור איש לאחיו יהי שלום בחילם ושלוה על גבולם.
 הלא נגר ענינו נצב אגרת מעכ"ת ומדברים בה בצדקה על אודות איש אחד
 מנכבדי עירם שמו כ"ר משה נאלי מדי יצ"ו אשר נפל ברשת השביה בלכתו
 משם למצרים ונשבה מדוניאות מלטה ולא נודע שמה שום דבר ממנו, הלא כה דברינו
 על ענינו כי הגנו שמה בתוך ששה עשר שבועים אחרים כאשר הודיעו לנו, ועם כי
 עתה מקרוב ניתן סכום נאמן ונכון לסיוע פדיונו והגלויים אליו בתח' לכסף מוצא מקופת
 המצוה הזאת כפי האפשרי חוששנו פן [לא] יספיק להפיס דעת הבעלים האכזרים
 ההמה; ועל כי מעכ"ת במתק דבריהם מעידים ומגידים כי עשה עשו אות לטובה
 למחר פדיונו, יישוב נא בעיניהם עם הבא ראשון לבשרנו כמה הוא הסך שנתנו או
 יתנו לעזר פדיונו ובאיו דרך ואופן המציאותו אליו כי הנידר והנידב מאתנו לכלם יהיה
 מוכן וזמזמן ולא יתמהמה לעת המצטרך לזכות כלנו במצוה רבה זאת ואנחנו על
 משמרתנו נעמדה בעשר לשונות של תפילה אל אלוה ממעל ירכיבם על במתי
 ההצלחות וישלם שכר פעולתם כנפשם נפש ברכה וכנפש וחפץ אנחנו הצעירים פרנס

קופת פ"ש אשר בק"ק ת"ת ספרדים וק"ק ליאנמינוש שבויניציאה יע"א החותמים כ"ג
לחדש מנחם תל"ב.

IV.

לאנקונה אל הנבירים כר"ר דניאל אל קוס טאנמין ורפאל
פירמו יצ"ו.

קבל עדת אבירים ושרים סגנים וחורים הנם משרתי הקק"י אשר בעיר אנקונה
ה' ישפות להם שלום.

לקול האות הראשון אשר קבלנו מאתם מו"ך סיון השבנו בעת תשובה בחלות
פניהם ידעו הדבר בבירור יפה מה נשתנה בעני הלז כי במשך זמן י"ח שנים לא בא
עם דוגית אדוניו פה ולא נודע לשום אי מפרנסי קופה זו אשר אתנו שמך דבר מנהו
ואם הוא נאמן בברית אלהיו מה זו היה לו שלא להודיע צרתו אלינו כי כמוהם
כמונו עוסקים במצוה רבה להושיב לבצרן לכודים אסירי התקוה—ולכן נא בלשון
בקשה יודיענו שם השר קאפיטאן הגולפו ובאיזה אופן בא לידו, אם נשבה בזמן
המלחמה או אם גורו עליו סך זמן להיותו איש תופס משוט ונתמשכן ונשתקע שמה
ומה תקנתו כי אנחנו כאן נהיה פותח כיון שערי פדות לסעדו ולתמכו, ובטובתם בטחנו
יעשו השתדלות להוציא לאור משפטו באמת ואמונה ובכירור רב כי שכרם אתם
ופעולתם לפנינו ית' להושיבם על במתי ההצלחות כן ירבו וכן יפרץ לעד אמן;
ויניציאה ע"ש"ק מ' תמוז תל"ד.

V.

Cos^a A os^{res} s Hahamim em Heb^o.

ממלכת כהנים ונסיכים המה המאורות הגדולים המאירים לארץ ולדרים מרביצי
תורה ומרבי המשרה בעיר העריכה קושטאנדינה יע"א לשריה לכהניה שופטיה
פרנסיה ורבניה וכל העם אשר בתוכה מאת אדון השלום יקבלו חנא וחסדא ורחמי
וכצנה רצון יעשרם אנס"ו;

אחרי עתרת שלום כדת מה לעשות לאהבי שמם הטוב נשיב לשואלנו דבר באגרת מעכ"ת
הכתובה בחדש מנחם שעבר ונאמר כי כבר ידענו קבלת השלש מאות גרושים אשר התנדב
לעזור פדיון שבויי אשכנז כפי סדרנו ותקובל ברצון ולא בפנים שונים ותרעומות ומרמה ידח
מניכון כי כוונתנו ומעשינו היו לש"ש ולא עלה על לבנו ליגע בכבוד השליח הנכון ומאד
נעלה הנביר כה"ר אברהם יע"ו ולחשוב מחשבות כי בשלו היה הצער לבוא
לסבב בעירות ולדפק על דלתי גדיבים כי שמענו את שמעו ונכבדות מדובר בו למשפחותיו
לבית אבותיו אך זה הנדיל המדורה כי הן הוא והן אחרים לא טוב עשו בעמם לכתוב
שמה שרפו ידינו מלהוסיף הנדבה בעבור אגרת פרטית כי נרה אינו מעלה בענין זה—
העבודה כי תמורת הזמן בוגד המעיטו כחות קופתנו זאת יען נודע דמקדמת דנא היו

באים אלינו צדורות הכסף מפולוניה מאשכנז מפלאנדריס ומאנגליה בלא מ... המעות, וכעת אין דורש ואין מבקש הן מפני דוחק השעה והן מפני הווסד במקצת קהלות אשר על חוף הים בלי גורני ודומיהן קופה מיוחדת לפ"ש ושם נמצאו ושם יתנו צדקות ה', ונשאר המשא של שבויי מאלטה עלינו לבד מלבד כמה וכמה שבויים אשר נפדים בעזרתנו מקצוי ארץ מפרס ומדי מצפון וממערב ומכל גלילותינו אלה כי רבים המה ומאיי יון לא השיבנו פניהם ריקם כי גם אנחנו ידענו כי כלנו בני איש אחד נחנו כנים אנחנו כי בשבויי מאלטה מקדם נמצאו מקצת אנשים מקרב מחניהם קדוש וקוה קוינו יעזרום מעכ"ת לפדיונם ועל כל פנים פדיונו אותם בלי שום עור מבתייהם ומקהילם וכעת נמצא שם מתושבי עירם ה"ר רפאל סאמאניק יצ"ו ויעבור ויקבץ על יד כסף פדיונו מבלי השמיע בחוק קולנו ונשארים משל אשתקד י"ד נפשות והמצער יעלה פדיונו לר"ן גרושים ויש מהם מארבע מאות גרושים, וכאלה רבות עמנו, לא זו אך זו כי הבעלי כסים תמו והמדינות משובשות בניסות והכל הולך ומתמעט ואין לנו לישען אלא על אבינו שבשמים והמעט העולה ובא אל אוצר ה' של כת קודמים המה יושבי האי נוש"ב"א, ואם יחייב ה' את גבולנו וזכורנו לשוב את אמריהם כי נעמו ונצא מלפניהם בקידה) חמש מאות ושלום רב על ישראל ועל רבנו ועל תלמידהו אכ"ר: כה דברי ממני קופת פ"ש אשר בק"ק ת"ת וק"ק ליואנטינוס יע"א שבויניציאה חשון אלהי ישעם 4536.

VI.

ראשי אלפי ישראל פוזרי גולת אריאל פנות צבאות קדושים רוממי שדי רודפי צדק ומשפט ומישרים הולים זהב מבית לחון דלים ואביונים וימינם פשוטה לקרוא לשבויים דרור ופקת קוח לאסירים עושים מאהבה רצון קונם בכחם ובהונם מנשרים קלו מאריות נברו ומנמרים ה"ה הנבירים החשובים הרמים והנשאים פרנסים נבאים מנהיגים ממונים אמונים מבני אדם אשר בקהלא קדישא אבן הראשה פאדובה יע"א ועל צבא תהלתם החכמים השלמים הרבנים המובהקים מרביצי תורה ביניהם ואחריהם כל ישרי לב וכל העוסקים עם הצבור לשם שמים אתה ה' תשמרם בצנה רצון תעטרם ויתענו על רוב שלום מעתה ועד עולם אמינו':

אחר אשר שפכנו רנה ותחינה לשוכן מעונה כסא רום מעלתם יכון לעד באורך ימים בימינה ויגדיל הצלחתם עד שיבה וזקנה אכ"ר ואותותינו אלה לדבר בצדקה בהודיע למעלתם איך זה כמו שמנה חרשים ויותר מהמה אשר באו הנה שלשה שבויים ה"ה כה"ר אהרן אפיאה וכה"ר חיים אשכנזי וכה"ר אברהם פריץ ה"י אשר שבו אותם ספינות דוניאות מאלטה והובאו כאן אסורים בכבלי ברזל אשר לא יוכלון שאת ובראותנו אותם סמר שערות בשרנו ותרדנה דמעותנו ותפק ומיד הנבירים פרנסי פדיון שבויים יצ"ו בקשו בכח המשפט וגדולי השררה יר"ה לפרוק מעליהם הברזל וליתנם בבית הסוהר עד אשר יצא לאור משפטם ופיוזרו בהוצאות על הרבר הזה יען אדונייהם היו שואלים בעדם סך רב ועצום שני אלפים סקודי מה שאין רבו

הצבור יכולים לעמוד בשער הזה ומאז ועד עתה הנבירים פרנסי פ"ש יצ"ו משתדלים בכל מאמצי כחם אולי יוכלו להביא את הדבר לידי פשרה ועם היות כי האדונים קשים ה"ה עודם מחזיקים בטומאתם שלא להניח להם אפילו שיה פרוטה באומרם שכן פסקו עמהם והראו לאנשי השררה יר"ה כתב ידם על זה ועם שאמרנו להם שאין כתב ידם ראיה שכאשר נתונים נתונים המה בשביה הם יפסיקו עמו כהנה וכהנה מחמת צרת השביה ובראות הנבירים פרנסי פ"ש יצ"ו שהיו מוכרחים להביא הדבר לידי פשר אם משום צרת השבויים העניים האומללים הגו' הנתונים במאסר ואם משום שלא יגיע שום נזק לשאר השבויים אשר שם במאלטה הרבו עליהם אנשים שיחלו פניהם שיכמרו עליהם רחמים ושיביאו הרבר לידי פשר ובראות השרים הגו' כי זה צבא רב שהם במאסר נתרצו להתפשר ולהניח מהסך הגו' השליש ויותר והנה הנבירים פרנסי פ"ש יצ"ו עם היותם עמוסי התלאות משבויים אחרים ומרב הוצאות שפזרו הגו' ביותר מחצי דוק' דבר יום ביומו כדי לזון אותם עכ"ז אורזו חיל וסייעו אותם לפדיונם סך מה כיד ה' הטובה אליהם אך אין הקומץ משביע לשליש ולרביע מהפשר הנעשה עליהם עם השרים אדוניהם ועדין הם צריכים לדפוק על דלתי רחמי אחינו שירחמו עליהם להוציא ממסגר נפשם אשר על כן באנו לשפוך שיחה ולחלות פני נדיבי עם אלדי אברהם רחמנים בני רחמנים בהגיע אליהם כתבא דנאיתמלאו רחמים על העניים האומללים השבויים הגו' להפריש ממונם נדבה הגונה ודאוויה כל א' לפי יכולתו ולשלחה ביד הנביר המרומם כה"ר משה אלפארין שהוא גובר מיוחד מקופת פ"ש מק"ק ת"ת יע"א נא לשון בקשה תיקר נא נפשם בעיניהם ולא ימותו במאסרם בימי הקרת הנורא ויתנו לכסף מוצא בסיוע שיש בו ממש לקרוא לשבויים ררור ולאסירים פקח קוח ביותר מהר שאפשר כי לת דין צריך כשש וגלוי וידוע למעלתם גודל שכר מצוה רבה הזאת וכל המרבה בנדבות הגונות להציל לקוחים למות ולהחיות לב נרכאים כאלו ה"ו משובח ובשכר זאת אל חי חלקנו צורנו יצילם מכל צרה וצוקה וישלח ברכה והצלחה בכל משלח ידם כנפשם הרמה והנשאה וכנפש נאמני אהבתם מהישיבה הכללית אשר פה ויניציאה יע"א החותמים בס' זאת עשו להם וחיו שנת אשרי משכיל אל דל לפ"ק והיה זה שלום :

תעודה לתולדות נחמיה חיון והשבתאות.

האגרת המעניינת המתפרסמת בזה נמצאת בכ"י אוכספורד 2211, דף 54^{1b}. האגרת אינה שלמה, וכנראה הועתק כאן רק החלק המוסב על הדרוש "רוא דמהימנותא" הידוע בתולדות התנועה השבתאית. כותב המכתב מזכיר את "הנביר ר"י ק' וליסייד הנ"ל", אבל בקטע שלפנינו לא נזכר שמו. אחרי האגרת נמצא בכ"י ההוא העתקה מרוא דמהימנותא עצמו, ונראה שכל ההעתקה נעשתה בשביל ר' דוד אופנהיים. כותב האגרת לא נודע בשמו, אבל מדבריו יש להסיק, שהיה כנראה, אחד מחבורת ר' יהודה חסיד, שהרי הוא מזכיר כי כמוהו גם ר' משה סמיאטיץ היה באומיר אצל חכם אחד מתלמידי קרדושו, ור' משה זה ידוע לנו מ'שאלו שלום' באחר מחשוכי החברה (עין בהערה 20). הכותב גם הוא כבר עזב את א"י: הוא מזכיר שהותו הראשונה באומיר (כנראה בדרך בואו לא"י) שאז נתגלגל לידו רוא דמהימנותא בפעם הראשונה ואז האמין כי הוא משבתי צבי, אח"כ הגיע לארץ ושם שמע בצידון את הספור על חיון ויחסו לרוא דמהימנותא, ונראה שהאמין לספור זה, ודבריו, "בשחזרתי לאומיר" מוסבים לדעתי, על הזמן אחרי שובו מא"י.

קשה לקבוע בהחלט את השנה שבה נכתבה האגרת, אבל נראה וקרוב הדבר, שהיא שנת תס"ו בערך. את זאת יש להוציא מתוך נתות הידיעות הנמצאות כאן על חיון, מצורף לשאר ידיעותינו. בזמן כתיבת האגרת הזאת ישב חיון בצפת, אחרי שנתגלה לו—לפי הספור שלפנינו, שמקורו בלי ספק חיון בעצמו—רוא דמהימנותא מפי מגיד בעיר רשיר, "במדינת טורקיא". והנה ידענו מאגרת רבני ירושלים משנת תס"ח, שנת צאתו של חיון מא"י לאומיר, כי לפני התישבו בגליל העליון היה בארץ מצרים וזיף שם זיופים ועשה "מעשה כשפים". והנה עיר רשיר היא Rosette במצרים, שכן שמה בערבית רשיר. ואם נניח כי כותב האגרת כלל את מצרים ב"מדינת טורקיא"—מה שבוראי יתכן בימים הללו שמצרים לא היתה בהם אלא פרובינציא טורקית,—יסכים כל המסופר כאן בפרטות לרמזיהם של רבני ירושלים (עין למטה הערה 8). ואם נניח שבשנת תס"ב בא למצרים—משנת תס"ב עד תס"ח אין לנו ידיעות עליו, כי בספרו מודעא רבה הוא עובר עליהן בשתיקה—הרי בשעת היות כותב המכתב בא"י, כבר ראה את פירושו לרוא דמהימנותא, ספר שחיון בודאי עבר בו הרבה זמן, כפי שניכר מתוכו; ויש אפוא מקום לשער כי המכתב נכתב קרוב לסוף התקופה הזאת בערך בשנת תס"ו, כמו שאמרתי.

הידיעות החדשות האחרות שבאגרת זו מוסבות על תלמידו של קרדושו באיזמיר
החכם דניאל, ניסו של הריין שם. וברור הוא כי הכוונה לר' דניאל בונאפוס,
שבעל ס' מריבת קדש נגד קרדושו שופך עליו הרבה לעג וכו'. ובטעות החליטו נריץ
וכל כותבי תולדות השבתאים, כי דניאל בונאפוס זה הוא החזן דניאל ישראלי
שגורש מאיזמיר והמיר דתו ונעשה תונרמי (תורת הקנאות, דפוס לעמבערג, עמ' 85),
כי הרי דווקא קרדושו וסיעתו התנגדו להמרה תכלית נגד וגם אצל יעב"ץ לא נקשר
שמו של דניאל ישראלי עם שמו של קרדושו. ולדעתי שני אנשים שונים היו. ומה
שמספר בעל האגרת שלפנינו על חזיונותיו ועל היות לו מניד והוא החכם חביליו
(כן צריך לקרוא, כי כל השמות נשתבשו בהעתק האגרת!)—כל זה מתאים לספורי
בעל מריבת קדש שגם הוא מזכיר את המניד שלו ואיך ראה ר' דוד חביליו מתפלל
לפני המשיח. ואולי יש רמזות שבתאיות גם בחזיונותיו המסופרים להלן שלא ידעתי
פירושה. (פעם מזכיר ר"ת מא"ק; ואולי רמז בה ל"מיכאל אברהם קרדושו" רבו?).
עמדת כותב האגרת כלפי התנועה השבתאית איננה ברורה. הוא מותח בקורת
על ספרי קרדושו, אמנם בקול מתון מאד, וכן גם יחסו לחכם דניאל. רמזו לשבתי
צבי, "החכם האחר מופלג בדורו" מלא כבוד. אולי גם כותב האגרת היה מן הקיצים
אשר ר' משה מסעמיאטיש "ביער מן הכרם" אח"כ? גם רמזותיו האחרות על כתבים
שהוא עומד לשלוח לבעל רבריו מכוונות, כפי הנראה, על כתבים שבתאיים. מאידך
ניסא, הוא מהסס בדבר אמתת סוד האלהות שברוא דמהימנותא מפני שהוא סותר
במקצתו את קבלת האר"י וכן הוא מרחיק פירושו של חזון על ר"ד. נראה שהכותב היה
אחד מן הרבנים המרובים בדור ההוא העומדים בין המחנות, אבל לכם קרוב לשבתאות.
על ידי ספורי של חזון מתעוררת עוד הפעם השאלה: מי הוא המחבר האמתי
של רוא דמהימנותא? בצדק העיר כבר נריץ (בציון ג) בכרך העשירי, עמ' XLII
של ההוצ' הנרמנית) כי חזון עצמו בשלשה מקומות שונים מסר שלשה ספורים שונים
על מוצא הדרוש; ובאמת האחד מסכים עם הספור שלפנינו, כי גם לר' נתנאל אב"ד
דק' פיזארו אמר "שהוא דבר פלא על ידי מניד". (על פי נריץ מס' מלחמה לה, אבל
לא מצאתיו שם וביחוד לא בדף מ"ו במכתב הרב מפיזארו, ואולי לקח נריץ הדברים
מאוספי המכתבים בענין חזון שהיו נמצאים לפניו מספרית הלברשטם?). ואמנם אין
ספק שהספור בצורה זאת אינו אמת, כי איך יתכן שר"ד יתגלה לחזון על פי מניד
בשנת תס"ב בערך בעיר ראשיד, בשעה שכבר בשנת תמ"ז ראה אותו קרדושו בעיר
ראדושטו! כי זה לשוני בדרוש רוא דרזין אשר לו (כ"י ניוירק, וכבר נדפס לשוני
ע"י דיינארד ב"קריית ספר" תרס"ג ע' 45) "בהיותי בעיר רודושטו בשנת התמ"ז הגיע
לידי קונטרס אחד רוא דמהימנותא שכתב חכם אחד מפי ש"ץ
באל קום שבארנאוש". ועדותי המפורשת הזאת של קרדושו שאינו חשוד
בשנאה או בקנאה כלפי שבתי צבי מסייעת לעדות ר' יוסף אירנס בס' תוכחה מגולה

דף ב' ע"ב, כי את הדרוש ר"ד "חבר הש"ץ ב היותו באל ק"ם" וכן בס' הצד נחש דף ל"ב ע"א "הוא הדרוש אשר חבר ש"ץ אחרי שנעשה תונר בהיותו באלקיים וקראו בשם רזא דמהימנותא". ארנאוש הוא השם הטורקי לאלבאניה, אבל לא אדע איזוהי העיר אלקום, ששני הערים האלה מסכימים עליה שש"ץ עמד שם זמן מה, דבר שלא נזכר בתולדותיו. אם כן, מן הנמנע הוא שחיון חבר את ר"ד בראשד, אם מפי מניד ואם מפי עצמו. אבל חשוב הוא, כי באותן השנים לפני התלקח המחלוקת על ספריו, מצא חיון טעם לייחס לעצמו את התנלות הדרוש הזה, ורק אח"כ שנה את טעמו והכחיש את הכל, עד שאמר כי מצא את הדרוש בין נליונות של "זהר אחד בצפת". ואמנם, אם גם איננו המחבר, בכל זאת נראה שעשה בראשד איזה מעשה של של אחיות עינים כדי לעורר הרושם כאלו נתגלה לו הספר.

(נוף האגרת)

"ספר לי חכם א' בצידי והיא ק"ק צידון ונקבר שם וכולון י"א [יש אימרים] שהוא וכולון בן יעקב והייתי על קברו וכמו שמונה שעות רחוק מן העיר בכפר א' קבורים שם בצלאל ואהליאב וגם נקבר בזה הדרך תנא א' ושמו ר' אליעזר ושכחתי איזה ר' אליעזר הוא ובעה"ר לא השגנו לילך על קברם.

והחכם הנ"ל הוא בן חכם גדול א' שהיה מקום 1) אב"ד בצפת תוב"ב וראיתי אצלו הרבה ספרי קבלה מאביו ו"ל. וסיפר לי שחכם אחד יושב לע"ע בצפת תוב"ב כמדומה שמו של זה החכם ר' חייא חיון. אותו חכם היה בעיר א' במדינת טורקיא ושמה ראשד שכחתי אם יושבים שם יהודים, ואותו חכם היה לו שם אוהב א' מהישמעאלים באיזה זמן. וכמדומה לי שאמרו לו שהיה יהודי ונהפך לדת ישמעאל ר"ל, והחכם ההוא צוה לו שיכין חדר מיוחד להתבודד, ואפשר בממונו היה עושה, והכין לו חדר א' עם מקוה רחוק ששה שעות מן העיר וצוה החכם שפעם א' בכ"ד שעות יביאו לו לאכול והוא היה מתבודד שם לכר ואין איש עמו והיה עוסק באותן הימים בספר א' בהשבעות מט"ט [מטטרון] ש"ה [שר הפנים] 2) וביום מ"ב להתבודדותו, וזה כמדומה שהיה באותו היום, בא א' ואמר לו: מה אתה מרעיש, ואני זוכר פרשות הדברים שדיבר לו, וגם אם עשה לו איזה הכאה על פניו והיה נופל כמו ישן או חולשא איני זוכר היטיב, והיה מונח כך כ"ד שעות וסימן הי' כשבא המשרת פעם שנית ביום שלאחריו ובוראי אמר כי המשרת היה מכה שיפתח לו ולא פתח תיכף והי' סוכר שמת. כי החכם הזה על תנאי זה נכנס לחדר הנ"ל אם ימות שם יקבור אותו והיה מוסר נפשו על זה כדי שיגלו לו מן השמים רו א' שאזכור לקמן ואח"כ כשניער

(1) נראה שצריך להיות: מקורם.

(2) גם אח"כ מעידים עץ חיון כי חתפאר בפני רבים שהיה "יושב מדובק במט"ט שר הפנים" (כלשון ר' נפתלי כ"ץ בס' לחישה שרף דף י"ב ע"א). ועדויות כאלה חוזרות בספר, הפולמוס נגד חיון ועדות זאת מתאשרת כאן ממקור חקרוני לחיון עצמו.

החכם היה לו סימן כי ה' בשינה כ"ד שעות שהאכילה של יום אתמול עדיין היה לפניו וכשראה החכם אמר: ש"מ שעשיתי איזה רושם למעלה, והיה יושב עוד בהתבודדות עד יום מ"ח ואז כשהיה במקוה נראו אליו קולות וברקים, ובא המלאך ואני זוכר אם שאלתי אם בא בצורת אישה ונראה לי ממשמעות הדברים שאני זוכר שבאב צורת אש³, ולא בצורת אדם כפשוטו ואפשר שאפילו ברמות פרצוף אדם לא בא אבל הדברים בספק. והתחיל החכם בתפלה לפני מ"ה [מלך המלכים] הקב"ה: רבש"ע גלוי וידוע לפניך שלא לכבודי ולא לכבוד בית אבא עשיתי זאת אלא לכבודך כי אני רוצה לידע סוד אלהות באמיתות, כי זה אומר כה וזה אומר בכה⁴, כן נראה לי שהיה תואר

התפלה בודאי ואמר לו המלאך: קח נייר וקסת הסופר וכתוב. והכתיבה היתה ג"כ במקוה כן נ"ל בודאי, והיה אומר לו והחכם היה כותב מפיו עד שקצרה היריע מהכיל והיה כותב סביב הכתב על הנליונות. ואותו הסוד נקרא רזא דמהימנותא והוא דבר נפלא מאד כי אחז"ל מדיבורו של אדם ניכר מי הוא, וסדרור הדברים הוא נפלא מאוד וכמה רזין יוצאין מתוכו. ואמר לי בן הרב

הנ"ל והוא אדם טוב מאד במעלות ובמדות ובעל תורה כפי שהכרתי בו כנ"ל וא"ל המלמד הנ"ל — בן הרב ז"ל⁵ שהמלאך אמר להחכם ר' חייא⁶ חיון הנ"ל אם יעשה פירוש על הסוד הנ"ל, הוא יתן לו פתחון פה, ובאמת אח"כ עשה איזה פירוש על פי כתבי האר"י ז"ל ואני לא יכולתי לקרות היטיב בפירושו שהיה ביד המלמד הנ"ל כי היה כתוב באותיות הספרדיים ולא היה לי סנאי להנות בו הרבה, אבל כפי שהכרתי במה שהבנתי מעמ, צריך פירוש אחר⁷.

³ כן הוא בכ"ז ואינו ברור. ואולי צ"ל בצורת אש.

⁴ לשון התפלה הזאת מוכיחה בהחלש כי מסתנה השכתאים באו הדברים. "סוד האלהות" הוא המונח הקבוע לתורת הנסתר ש"ש שכתו צבי, והוא חוזר תמיד בכל הספרים העוסקים בש"ץ ובסיעתו. וכן המלים. כי זה אומר כה וזה אומר בכה. מובנים רק מתוך הפלגותא שנפלה בין תלמידי ש"ץ, שכמה מהם קבלו סוד האלהות מסנו בצורות שונות לגמרי, וכבר אברהם קרדושו מנה את הדעות הסותרות במכתבו על סוד האלקות לר"ש די פאס הנדפס בבית המדרש לא"ה ויס (תרכ"ה), כרך א'.

⁵ כאן נפלה כנראה ערבוביה בהעתק המכתב שהרי הוא חוזר על המשפט האחרון שתי פעמים. פעם מכנה את מקור ספורו "בן הרב הנ"ל" ופעם "המלמד בן הרב" וכן ממשיך לקרוא אותו המלמד, ונראה איפוא שהיה מלמד בקהלת צידון.

⁶ בכ"ז: חיים, וברור שזוהי שגיאות מעתיק המכתב.

⁷ ברי הוא, כי בדברים אלה רומז אל ספר עוז לאלהים לחיון שאינו אלא פירוש לרזא דמהימנותא כידוע, ומכאן אנו לומדים, שהעתקות מספרו זה נמצא בירי מקובלים אחרים כבר לפני לכתו למסעיו באירופה.

וכשבא זה הסוד ביד החכם הנ"ל, יצא בשמחה וטוב לב. ואמר לי עיר חידוש גדול; שבגדי החכם הנ"ל היו מריחים ובעיר רשיר הנ"ל אין יכולין האנשים שם לסבול שום ריח, וכמה פעמים אמר לי המלמד בן הרב הנ"ל כן. ונכנס שם החכם לבית א' והיו רוצים להוציאו והי' שם חולה א' ואמר הניחו לי כי בא לי בריאות מזה הרית. ואעפ"י כן אח"כ לא היו יכולין לסבול ברית בבית שבסוד הנ"ל עד שהיה צריך לקבור בגדיו כמדרמה לי שבשרה קבר אותם ומכת זה יצא שם עליו שעשה כישוף (8). ובאמת החכם הזה עדיין כותב קמיעות (9) ויודע בענין השבעות ועתה אינו עוסק החכם הנ"ל בסינופים רק עוסק בתורה בנגלה ובנסתר ואינו פרוש כל כך.

והסוד זה בלא פירוש בא לידי בק"ק איומר ונשתוממתי על המראה וסברתי שהוא מחכם הא' מופלג בדורו וד"ל (10) כי כך היה כתוב על גבי הכתב שבא לידי. וכשהייתי לפני החכם דניאל (11) שאלתי לו ברמז בכתב חתום בידי מה שמו של החכם שנלה סוד זה, ובאה התשובה ברמז והשאלה אמר לי בעל פה קודם שראה בכתב, וא"ל שבליילה הבע"ל תבוא התשובה בפירוש ושאלתי לו מניין אתה יודע ואולי שמעת איזה קול, כי אמר לי בפעם אחרת שלפעמים רואה קו יוצא מהשם כמדרמה מהיוד של הוי' ב"ה כמו הבל עולה למעלה ויוצא ממנו קול. ואמר לי: לא, אלא כתבת כך בשאלתך להודיעני תשובה בפירוש ולא ברמז, לכך אמרתי שיבוא בע"ה בלילה בפ"י והייתי עומד משתומם ומתמ"י והתשובה באה בלילה ברמז כשהייתי עומד לפניו לתוך הכתב. ואמר לי שראה פריצוף א' של פנים בלא נוף. המצח הי' נון פשוטה, עינים וחוטם איתיות יו', אונים פ"ה, לחיים ה' ה', תריין שפיון ז' ז', וא"ל שהיה כתוב למעלה מהפריצוף ירמ"י מרנינתו (12). ואמר לי אולי שם החכם דבעל רוא דמהימנותא כך, אבל האמת כמו שכתבתי למעלה שהוא מהחכם שבצפת תוב"ב כנ"ל.

(8) באגרת רבני ירושלם נגד חיון משנת תס"ח נאמר בפירוש כי "ההוא אמגושא דלית ביה מסשא. בתיותו בארץ מצרים וסכיבותיה אגלאי בהתתיה וייפנא בוויפנותיה ולא אהני ליה שנותיה וכל מעשיו מעשי כשפים ועמק השדים. מרובה בגדים וכגד עדים דסרי ריחיהו פגול הוא..." (תורת הקנאות. דפוס לעמבערג. עמ' 62). ואם השערתי נכונה כי העיר ראשיר בשורקיא היא היא רשיר בארץ מצרים, קרוב לשער שכותבי האגרת רמזו כאן על המסופר למעלה בדבר התנהגותו וגם המליצה מרובה בגדים... דסרי ריחיהו מכוונת כנראה כנגד ענין ריח בגדיו כנזכר לעיל.

(9) כך נהג על פי כל העדים גם באירופה.

(10) אין ספק שכוונת כותב המכתב על שבתי צבי' וחמשך דבריו: שראה כתוב כך כתב יד שבא לידו, מסכים עם מה שכתוב בכתב יד הלבדשטאם 40, שבראשו נאמר בפירוש "רוא דמהימנותא לא מיר"ה" (אמירה הוא כנויו התמידי של שבתי צבי בספרות זאת). וכן גם בראשו בכ"י אוכספורד 1537.

(11) עיין למעלה בהקדמה.

(12) לא ידעתי פירוש הדברים.

והנה רוא דמהימנותא הנ"ל לפעמים במקום א' אפשר בכ' מקומות ויותר נראה שהוא נגר קבלת האר"י ז"ל, ודבר א' העיקרי הוא מה שכתב כי בדעת לא ה' שבירה כי ה' שם רק מותר המוח וסיניו המה מועמים, אבל דע שיש ליישב לדעתי, ובפרט שבא בידי בסטאמבול הקדמה א' מחודשת מכתבי האר"י ז"ל שאפשר ליישב הדבר זה, ואותה הקדמה סתומה קצת ואין להאריך, ולולא שהייתי חש על החרם של רח"ו ז"ל שלא להוציא חכמת האר"י ז"ל מא"י לחו"ל, הייתי מעתיק איזה הקדמות חדשות שאצלי ואפשר שהספרים נ"כ במדינתנו וגם אני לא קריתי כל הכתבים שביד מכת, ות"ל יש כתבים הרבה בחו"ל והרבה ספרים דומים אלו לאלו אלא שכזה יש איזה סודות יותר ובספר אחר הדומה לו (13). ודע שכבר שלחתי מסטאמבול הרבה דברים מסוד הנ"ל ר"ד [רוא דמהימנותא] וגם שאר דברים הרבה ואיני יודע אם בא לידך. וגם שלחתי כתב א' שבא לידי בק"ק נאליפול (14). מרוח קדוש א' בזמן רח"ו ז"ל וכבר יש קצת ממנו בספרים אבל לא מיניה ולא מקצתיה וגם למעלת כ"ת שלחתי העתק ממעשה כי יש ללמוד מזה דברים הרבה בפרט בענין התוכחה להתחזק מאד מאד ולהיות זריז ומקדים למצוה זו וכבר העירוני שיש ללמוד מזה דבר נפלא שאין לזוז משום נדנוד מצוה בשביל דברי מגיד קודם שיחאמת אצלו שכל דבריו אמת ולא יפול שום דבר ארצה כנו' בכתבי האר"י ז"ל יעיין מר בהעתקה זו ילמוד מר הישיב כמה פעמים הפ' דספרא דצניעותא מאר"י ז"ל שאצל דרושים שלו (15), אבל צריך להגיה אותו, ואני הגהתי משני העתקות שבאו לידי בסטאמבול מנביר ר"י ו' וליסייד הנ"ל. והנה הענין של החכם דניאל בעת ששואלין לפניו רק לימוד זוהר ותיקונים ולפעמים שאר דברים, ומצוה להיושבים לפניו לעסוק בתורה או בתילים ולפעמים מתפלל הוא בע"פ פסוקים כמו קראתיך בכל לב וגו' ושאר דברים הדומים לזה. ופעם ראשונה שאלתי הרבה שאלות בכתב א' ואמר לי בע"פ כמו ד' שאלות ונ"ל כיון שהי' רואה השאלות כתובים באויר ולא היה יכול לקלוש כולם ואמר לי הרבית לשאול, ואחר זמן מעט אמר ירד אני רואה " ואמר ירד א' וכל האותיות שתראה לקמן וא"ל פתח כתבך ותמצא אותיות אלו ופתחתי ומצאתי כן בכתב מרובע כזה יאהודה ולא נתפרשו הדברים, ובליילה אחרת אמר לי לא בא השפע בלילה זו. ופעם אחרת כששאלתי על סוד הנ"ל, באה הרשוכה באותיות כזה מא"ק דייב"א ל"ל וזה היה אותו הלילה שהלכתי לדרכי קודם אור היום עם שיירה מק"ק מגניסאה לק"ק איזמר, ופירש לי מילת די שאינו מנוקד מורה שלא אשאל עוד ודי' אותיות אחרונות פירש בדרך איתא לך לישלום. גם א"ל באותו הלילה שראה הכל יוצא מפי אדם כמו עמוד ולכן [?] ופעם א' עשה תנועה כאילו רואה איזה דבר ושאלתי לו מה ראית וא"ל אני

(13) הלשון מנוגטת, וניראה שהעתק משובש. אולי צ"ל "מכספר" ?

(14) בכ"י גליפול.

(15) הוא הקירוש הנדפס,

רואה ב' חיות גדולות בקרניים דקים רוחניים בהירים כשחקים והנה אמר לי הנער שעמי באותו הלילה: אני ראיתי ד' אותיות הוי' כתובים לפניו. וכן החכם שהיה עמנו אמר לי שראה כן והוא איש טוב ואמתי. ואני לא ראיתי ואח"כ גם אני ראיתי שלשה אותיות ראשונות של הוי' בולטות לפניו בדמות צבע זהב ואש בכתב מרובע ונ"ל שהי' מחציו ולמעלה. והיו כתובים כסדרן לפניו שלשה אותיות ראשונות, ולא דברתי כלום ושאלתי להחכם שאצלי מה ראית כי רציתי לנסותו. ואמר לי ראיתי ג' אותיות כנ"ל וזה היה ב' פעמים ומקודם ראיתי פעם א' אבל לא ראיתי רק קיום ארוכים. אבל תורה לא שאלתי ממנו כי חשתי שלא יתבייש. גם הוא תלמיד של החכם קארדו, וכתבי חכם זה באו לידי באומר הרבה והרבה (16). ונ"ל שאיסור גדול ללמוד מתוכן כי סומך הרבה על דעתו ואפשר וקרוב לודאי שאין לסמוך עליו כלל אעפ"י שהיה חכם גדול ואפשר שהיה לו איזה גילוי גם כן, מכל מקום אין לסמוך ודי.

והנה כשחזרתי לאיומיר סיפר לי ניסו של החכם דניאל הנ"ל הרבה חידושים ואמר לי: זה הכלל, כיון שאינו אומר שום דבר נגד התורה למה לא נאמין לו, ואעפ"כ נ"ל אם יאמר איזה סוד, יש לי ספק אם לסמוך על דבריו. והנה אמר לי שהמניד של חכם חביי ז"ל (הי' מקובל גדול וקבור באיומר 17). וכמדומה לי שהנידו שחכם דניאל לא ראה אדם זה בחייו כי הי' בסאלוניקי אצל אביו ואמו והיה אומר צורתו כאלו עומד לפניו ואמר שעשאו (18) חביריו הרבה דברים ובפרט ניסו הדין דק"ק איומר היה חושש שמא הוא איזה דבר לא טוב (18). ועפ"ד עכשיו אינו רואה שום מניד רק מראה לו הכל באותיות. והנה כל כי האי צריך אני להודיע שהתורני כמהר"ר יוסף בייאלי (19), וחבירו מוהר"ר משה סמייאטק (20). היו גם כן אצל החכם דניאל והמה לומדים מופלגים ויש להם חשש בענין החכם הנ"ל ואין אני רוצה להאריך בדברים אלה כי מי יוכל לעמוד על מתכונתם של הדברים. והנה כבר כתבתי קצת מדברים אלו לאדוני אבי נר"ו אלא שקצתתי שם ואולי הי' מכת איזה מרדה. ואם יבוא אליו כתב זה מקודם

(16) רק בשנת תע"ב נשרפו ספרי קרדושו באיומיר מטעם הבית"דיון.
 (17) קרוב לודאי כי "חביי" בהעתק אינו אלא שבוש וצ"ל חביליו. והכונה להסקובל הגדול ר' דוד חביליו מצפת שנפטר באיומיר ונקבר שם בתשעת באב תכ"א (ס' עניני שבת צבי 141) ועיין עליו ס' אור החיים סי' 719 שסביא עדותו של הרב חיד"א ספי זקני ירושלים שהיה לו מגיד ואין איפוא פלא שהוא נהפך למגיד לדור שלאחריו. ועיין גם בס' מריבת קדש (עניני שבת צבי) ע' 11.

(18) אנלי רמו הוא להשתתפותו במעשה תעתועים של שבתאים?
 (19) בייאלי-מקהלת בייאלא Biala בפולין, וכודאי היה אחד מחברת ר"י החסיד.
 (20) צ"ל סמייאטק וכן מזכירו בספרו שאלו שלום ירושלים (רשומות ב', עמ' 479). אחד מיוחד מן החברה קדוש של המוכיח מ"ו ר"י חסיד סג"ל היה מה' משה נר"ו נקרא בפי כל ר' משה סמייאטק וקם הוא וחביריו וביער מן הכרם את הקוצים שהם ר' חיים מלאך וחביריו ולא נשאר שם רק בר בלא תבן.

יעתיק וישלח לאדוני אבי נר"ו וגם נוף הכתב א' שאשלח עם האותיות עצמן שבאו על הכתב כאשר תראו, ישלח גם כן לא"א נר"ו.

ובענין סיד הנ"ל רוא דמהימנותא ראיתי מחכם א' המופלא וישר בתורה שלא רצה ללמוד סיד זה ואמר נ"כ שהוא נגד כתבי האר"י ז"ל ואין לו ישוב כלל. והרבה להשיב על מה שכתבתי אליו שיש ליישב קצת דברי החכם ר' חייא⁽²¹⁾. הנ"ל בסוד זה הנ"ל. וגם אני מונע עצמי להוציא הדברים מן השפה ולחזק, רק כשאני רוצה לעמוד על איזה דבר ממנו, או אני עובר עליו בעין עיוני לבר.

(21) בכ"ז: היים. כמו למעלה.

ידיעות החברה הא"י להיסטוריה ואתנוגרפיה.

1. בכ"ד ניסן תרפ"ח היתה האספה הכללית של החברה הא"י להיסטוריה ואתנוגרפיה. ליור האספה נבחר מר י. מיוחס. מר ב. דינבורג הרצה על "יחסו של ר' יהודה הלוי לחנועות המשיחיות בימיו" והדר. י. רבלין הרצה על "הפיוט הדתי בעדות המזרח בימינו". הר"ש אסף הרצה על פעולות החברה והאספה הכללית אשרה את הדו"ח. לחברי הועד נבחרו: הר"ש אסף, מר ב. דינבורג, מר ל. יפה, י. לוריא, דר. א. ל. סוקניק, מר ק. פריידענברג, פרופ. ש. קליין, דר. י. י. רבלין ודר. מ. שוכה. לחברי ועדת הבקרת נבחרו מר י. מיוחס ומר ראובן קצנלסון. ליור הועד נבחר מר ב. דינבורג. לגזבר הר"ש אסף ולמזכיר הדר. א. ל. סוקניק.
2. בעזרת חבר הועד, הפרופ. ש. קליין, שהיה עד הזמן האחרון בחו"ל, התקשרנו עם "החברה לקדמת מדע היהדות" בברלין, ורבים מחבריה נרשמו לחברים בחברתנו.
3. הסקציה האתנוגרפית סדרה שאלון על מנהגי הפורים בארץ, והחמר שנאסף על ידיה יכנס לספר הרביעי "ציון".
4. בישיבתו האחרונה החליט הועד לגשת להוצאת ביולשין מדעי בשם "ידיעות החברה הא"י להיסטוריה ואתנוגרפיה" ומסר את סדור הענין והגשמתו לוועדה מיוחדת.

נתקבלו במערכת:

ה א ו נ י ב ר ס י ט ה ע ב ר י ת ב י ר ו ש ל י מ . ס פ ר ה ש נ ה ת ר פ"ח-תרפ"ט. י ר ו ש ל מ ,
ניסן תרפ"ט. 98 עמוד.

א ו צ ר ה ח י י מ , מ א ס פ ת ל ת ו ר ת י ש ר א ל ו ל ד ב ר י ו מ י ח י ו י , נ ע ר כ ד ו י ו צ א ל א ו ר ב ע ו ז י י ת
ע ל י ו י ה ר ג ח י י מ י ה ו ר ת ע ת ר ע נ ר י י ד . ש נ ה ח מ י ש י ת . ת ר פ"ט.

Aptowitrer, V. Parteipolitik des Hasmonäerzeit im rabbinischen und pseudographischen Schriftum 1927 עמ' 326.

(הוצאת יקרן הזכרון של אלכסנדר קוהוט, כרך ה').

Monatsschrift für Geschichte und Wissenschaft des Judentums. 72

Jahrgang.

מן המאמרים והמחקרים הרבים שנרפסו בשנה הע"ב של הירחון המדעי לחכמת ישראל הננו מציינים כאן את אלה הנוגעים לתולדות א"י, למקצועות האתנוגרפיה והפולקלור, א. אפסוביצר: להקסמולוגיה של האגדה: א. אפסוביצר: נהרות גן-העדן בקוראן: י. ברגמן: ימי השמד: ש. הורודצקי: מיכאל וגברואל: ק. פרייס: הרפואה בספר הזוהר: י. צולר: עתיקות סוריא וא"י. מלבד החומר הזה הנוגע לא"י ולאתנוגרפיה והפולקלור היהודי יש חמר רב לתולדות הספרות העברית (חתנ"ך, תלמוד ומדרשים, ימי הכינים והחרשה), ולקורות ישראל בארצות שונות (של החוקרים י. אלבוין, אלבק, הלר, הרולד מ. וינר, מ. ויסברג, י. זונה, ל. ליון, א. ליטמן, א. קמינקא, א. קניג, א. שורץ ואחרים). בחלק הבקרת יש ציון את הרצנויות המרובות של הפרופ. ש. קליין על ספרות חקירת ארץ ישראל.

ידיעות החברה הא"י להיסטוריה ואתנוגרפיה.

1. בכ"ד ניסן תרפ"ח היתה האספה הכללית של החברה הא"י להיסטוריה ואתנוגרפיה. ליור האספה נבחר מר י. מיוחס. מר ב. דינבורג הרצה על "יחסו של ר' יהודה הלוי לחנועות המשיחיות בימיו" והדר. י. רבלין הרצה על "הפיוט הדתי בעדות המזרח בימינו". הר"ש אסף הרצה על פעולות החברה והאספה הכללית אשרה את הדו"ח. לחברי הועד נבחרו: הר"ש אסף, מר ב. דינבורג, מר ל. יפה, י. לוריא, דר. א. ל. סוקניק, מר ק. פרידענברג, פרופ. ש. קליין, דר. י. י. רבלין ודר. מ. שוכה. לחברי ועדת הבקרת נבחרו מר י. מיוחס ומר ראובן קצנלסון. ליור הועד נבחר מר ב. דינבורג. לגזבר הר"ש אסף ולמזכיר הדר. א. ל. סוקניק.
2. בעזרת חבר הועד, הפרופ. ש. קליין, שהיה עד הזמן האחרון בחו"ל, התקשרנו עם "החברה לקדמת מדע היהדות" בברלין, ורבים מחבריה נרשמו לחברים בחברתנו.
3. הסקציה האתנוגרפית סדרה שאלון על מנהגי הפורים בארץ, והחמר שנאסף על ידיה יכנס לספר הרביעי "ציון".
4. בישיבתו האחרונה החליט הועד לגשת להוצאת ביולשין מדעי בשם "ידיעות החברה הא"י להיסטוריה ואתנוגרפיה" ומסר את סדור הענין והגשמתו לוועדה מיוחדת.

נתקבלו במערכת:

ה א ו נ י ב ר ס י ט ה ע ב ר י ת ב י ר ו ש ל י מ . ס פ ר ה ש נ ה ת ר פ"ח-תרפ"ט. י ר ו ש ל מ ,
ניסן תרפ"ט. 98 עמוד.

א ו צ ר ה ח י י מ , מ א ס פ ת ל ת ו ר ת י ש ר א ל ו ל ד ב ר י ו מ י ח י ו י , נ ע ר כ ד ו י ו צ א ל א ו ר ב ע ו ז י י ת
ע ל י ו י ה ר ג ח י י מ י ה ו ר ת ע ת ר ע נ ר י י ד . ש נ ה ח מ י ש י ת . ת ר פ"ט.

Aptowitrer, V. Parteipolitik des Hasmonäerzeit im rabbinischen und pseudographischen Schriftum 1927 עמ' 326.

(הוצאת יקרן הזכרון של אלכסנדר קוהוט, כרך ה').

Monatsschrift für Geschichte und Wissenschaft des Judentums. 72

Jahrgang.

מן המאמרים והמחקרים הרבים שנרפסו בשנה הע"ב של הירחון המדעי לחכמת ישראל הננו מציינים כאן את אלה הנוגעים לתולדות א"י, למקצועות האתנוגרפיה והפולקלור, א. אפסוביצר: להקסמולוגיה של האגדה: א. אפסוביצר: נהרות גן-העדן בקוראן: י. ברגמן: ימי השמד: ש. הורודצקי: מיכאל וגברואל: ק. פרייס: הרפואה בספר הזוהר: י. צולר: עתיקות סוריא וא"י. מלבד החומר הזה הנוגע לא"י ולאתנוגרפיה והפולקלור היהודי יש חמר רב לתולדות הספרות העברית (חתנ"ך, תלמוד ומדרשים, ימי הכינים והחרשה), ולקורות ישראל בארצות שונות (של החוקרים י. אלבוין, אלבק, הלר, הרולד מ. וינר, מ. ויסברג, י. זונה, ל. ליון, א. ליטמן, א. קמינקא, א. קניג, א. שורץ ואחרים). בחלק הבקרת יש ציון את הרצנויות המרובות של הפרופ. ש. קליין על ספרות חקירת ארץ ישראל.

מאסף "ציון"

של החברה הארץ-ישראלית להיסטוריה
ואתנוגרפיה הופיע בששה כרכים בין השנים תרפ"ו—תרצ"ד. את המאסף
ערכו כמה מראשוני המחקר ההיסטורי המודרני בארץ-ישראל, שגמנו לימים
בין מייסדי ועורכי הרבעון "ציון" של החברה ההיסטורית הישראלית או בין
כותבי המחקרים הראשונים בו: שמחה אסף, בן-ציון דינור ושמואל קליין
ויבדל לחיים פרופ' יצחק בער.

העורכים ביקשו ליצור בימה מדעית למחקר ארץ-ישראל ויישובה היהודי
ברוח יהודית לאומית וקבעו ארבעה תחומים לעיסוקם: א. חקר ארץ-ישראל
ויישובה. ב. חקר קהילות ישראל במזרח. ג. חקר יחסי ארץ-ישראל והתפוז
צות מימי החורבן ועד התנועה הלאומית המודרנית. ד. חקר הפולקלור
והאתנוגרפיה של העם היהודי כביטוי להווי הלאומי המיוחד שלו.

בששת כרכי המאסף אצורים כמה מחקרים מן החשובים בהתקדמות המחקר
הארץ-ישראלי, בתחומים הנזכרים. כמו-כן נתפרסמו בו תעודות לתולדות
היישוב וחומר ארכיאולוגי שנחשף ונחקר בשנות העשרים והשלשים.

בנוסף לעורכים שפרסמו מאמריהם במאסף נכללו בו בין השאר מאמריהם
של: י' בן-צבי, נ' גלבר, י' זנה, ל' א' מאיר, י' מאן, א' מרכס, א' ל' סוקניק,
א' ל' פרומקין, ש' קראוס, ב' רוט, ו' שור, א' ריבלין, מ' שובה, ג' שלום,
א' שליט.